

Current Perspectives in Social Sciences

Formerly: Journal of Social Sciences Institute

Official journal of Atatürk University Social Sciences Institute

Volume 29 • Issue 1 • March 2025

EISSN 2822-3160

<https://dergipark.org.tr/en/pub/atasobed>

Current Perspectives in Social Sciences

CHIEF EDITOR / BAŞ EDITÖR

Gülhanım KARAOĞLU

Department of Journalism, Atatürk University,
Faculty of Communication, Erzurum, Türkiye
*Atatürk Üniversitesi-Gazetecilik Bölümü, Erzurum,
Türkiye*

EDITORS / EDITÖRLER

Mesut CEYLAN

Department of Archaeology, Atatürk University,
Faculty of Letters, Erzurum, Türkiye
*Atatürk Üniversitesi-Arkeoloji Bölümü, Erzurum,
Türkiye*

ASSOCIATE EDITORS/ YARDIMCI EDITÖRLER

Alper ÇOLAK

Department of Journalism, Atatürk University,
Faculty of Communication, Erzurum, Türkiye
*Atatürk Üniversitesi-Gazetecilik Bölümü, Erzurum,
Türkiye*

Zeynep KELEŞOĞLU

Department of History of Islamic Sects, Atatürk
University, Faculty of Theology, Erzurum, Türkiye
*Atatürk Üniversitesi-Temel İslam Bilimleri Bölümü,
Erzurum, Türkiye*

FIELD EDITORS/ ALAN EDITÖRLERİ

Burak Muhammet GÖKLER

Department of Art History, Atatürk University,
Faculty of Letters, Erzurum, Türkiye
*Atatürk Üniversitesi-Sanat Tarihi Bölümü, Erzurum,
Türkiye*

Cem ŞENOL

Department of Public Law, Atatürk University,
Faculty of Law, Erzurum, Türkiye
*Atatürk Üniversitesi-Kamu Hukuku Bölümü,
Erzurum, Türkiye*

Ertuğrul Gazi ERASLAN

Department of Psychology, Atatürk University,
Faculty of Letters, Erzurum, Türkiye
*Atatürk Üniversitesi-Psikoloji Bölümü, Erzurum,
Türkiye*

Fahri DANIŞ

Department of International Relations, Atatürk
University, Faculty of Economics and
Administrative Sciences, Erzurum, Türkiye
*Atatürk Üniversitesi-Uluslararası İlişkiler Bölümü,
Erzurum, Türkiye*

Fatih AYDIN

Department of Guidance and Psychological
Counseling, Sivas Cumhuriyet University, Faculty of
Education, Sivas, Türkiye
*Sivas Cumhuriyet Üniversitesi-Eğitim Bilimleri
Bölümü, Sivas, Türkiye*

Fatih TOPALOĞLU

Department of Philosophy and Religious Sciences,
Trabzon University, Faculty of Theology, Trabzon,
Türkiye
*Trabzon Üniversitesi-Felsefe ve Din Bilimleri
Bölümü, Trabzon, Türkiye*

Fatma BAŞAR

Department of Tourism Management, Atatürk
University, Faculty of Tourism, Erzurum, Türkiye
*Atatürk Üniversitesi-Turizm İşletmeciliği Bölümü,
Erzurum, Türkiye*

Fatma ÖZÇAKMAK

Department of Turkish Language and Literature,
Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum,
Türkiye
*Atatürk Üniversitesi-Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Erzurum, Türkiye*

Fikret GEDİKLİ

Department of Fundamental Islamic Sciences,
Atatürk University, Faculty of Theology, Erzurum,
Türkiye
*Atatürk Üniversitesi-Temel İslam Bilimleri
Bölümü, Erzurum, Türkiye*

Hürşad Sinan ÖZBEK

Department of Philosophy, Kocaeli University,
Faculty of Arts and Sciences, Kocaeli, Türkiye
*Kocaeli Üniversitesi-Felsefe Bölümü, Kocaeli,
Türkiye*

İbrahim AKSAKAL

Department of Sociology, Atatürk University,
Faculty of Letters, Erzurum, Türkiye
*Atatürk Üniversitesi-Sosyoloji Bölümü, Erzurum,
Türkiye*

Nihan AKDEMİR

Department of Gastronomy and Culinary Arts,
Kocaeli University, Faculty of Tourism, Kocaeli,
Türkiye
*Kocaeli Üniversitesi- Gastronomi Ve Mutfak
Sanatları Bölümü, Kocaeli, Türkiye*

Salih BİRİNCİ

Department of Geography, Atatürk University,
Faculty of Letters, Erzurum, Türkiye
*Atatürk Üniversitesi-Coğrafya Bölümü, Erzurum,
Türkiye*

Serkan DEMİRDÖĞEN

Department of Health Management, Erzincan
Binali Yıldırım University, Faculty of Economics and
Administrative Sciences, Erzincan Türkiye
*Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi-Sağlık
Yönetimi Bölümü, Erzincan, Türkiye*

Sinem COŞKUN

Department of Archaeology, Ardahan University,
Faculty of Humanities and Letters, Ardahan,
Türkiye
*Ardahan Üniversitesi-Arkeoloji Bölümü, Ardahan,
Türkiye*

Şeyma BİLGİNER ERDOĞAN

Department of Radio, Television and Cinema,
Atatürk University, Faculty of Communication,
Erzurum, Türkiye
*Atatürk Üniversitesi-Radyo, Televizyon ve Sinema
Bölümü, Erzurum, Türkiye*

Taner Emre YARDIMCI

Department of Private Law, Kocaeli University,
Faculty of Law, Kocaeli, Türkiye
*Kocaeli Üniversitesi-Özel Hukuk Bölümü, Kocaeli,
Türkiye*

Zeynep DEMİRCİOĞLU BİRİCİK

Department of New Media, Atatürk University,
Faculty of Communication, Erzurum, Türkiye
*Atatürk Üniversitesi-Yeni Medya Bölümü, Erzurum,
Türkiye*

SECRETARY

Mehmet ULUĞ

Graduate School of Social Sciences, Atatürk
University, Erzurum, Türkiye
*Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Erzurum, Türkiye*

EDITORIAL BOARD / YAYIN KURULU

Hanifi ŞAHİN

Department of Fundamental Islamic Sciences,
Atatürk University, Faculty of Theology, Erzurum,
Türkiye
*Atatürk Üniversitesi-İlahiyat Fakültesi, Temel İslam
Bilimleri Bölümü, Erzurum, Türkiye*

Belgin AYDINTAN

Division of Business, Department of Business
Administration, Faculty of Economics and
Administrative Sciences, Ankara Hacı Bayram Veli
University, Ankara, Türkiye
*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-İşletme
Bölümü, Ankara, Türkiye*

Naci İSPİR

Department of Radio, Television and Cinema,
Atatürk University, Faculty of Communication,
Erzurum, Türkiye
*Atatürk Üniversitesi-Radyo, Televizyon ve Sinema
Bölümü, Erzurum, Türkiye*

Cengiz GÜNDOĞDU

Department of Division of Mysticism, Atatürk
University, Faculty of Theology, Erzurum, Türkiye
*Atatürk Üniversitesi-Temel İslam Bilimleri Bölümü,
Erzurum, Türkiye*

Mehmet Sait DİLEK

Department of International Relations, Atatürk
University, Faculty of Economics and Administrative
Sciences, Erzurum, Türkiye
*Atatürk Üniversitesi-Uluslararası İlişkiler Bölümü,
Erzurum, Türkiye*

Mohammad THALGI

Department of Islamic Studies, Yarmouk University,
Faculty of Shari'a and Islamic Studies, Irbid, Jordan
*Yarmouk Üniversitesi-İslami Çalışmalar Bölümü, Irbid,
Ürdün*

Seyil NAJIMUDINOVA

Department of Management, Kyrgyz-Turkish Manas
University, Faculty of Economics and Administrative
Sciences, Bishkek, Kyrgyz Republic
*Kırgızistan-Türk Manas Üniversitesi-İktisadi ve İdari
Bilimler Fakültesi, Bişkek, Kırgızistan Cumhuriyeti*

Current Perspectives in Social Sciences

Zamira OSKONBAEVA

Department of Economy, Kyrgyz-Turkish Manas University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Bishkek, Kyrgyz Republic
Kırgızistan-Türk Manas Üniversitesi-Ekonomi Fakültesi, Bişkek, Kırgızistan Cumhuriyeti

Jolaman BULAN

Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan,
Mısır İslam Kültürü Üniversitesi-Nur-Mübarek, Almatı, Kazakistan

Hazem MOHEMED

Department of Languages and Translation, Al-Azhar University, Cairo, Egypt
El-Ezher Üniversitesi-Diller ve Tercüme Fakültesi, Kahire, Mısır

Sait UYLAŞ

Department of Arabic Language and Literature, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

Eyüp ÖZTÜRK

Department of Islamic History and Arts, Trabzon University, Faculty of Theology, Trabzon, Türkiye
Trabzon Üniversitesi-İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Trabzon, Türkiye

Ömer Faruk İŞCAN

Department of Defense Management, National Defense University, Ankara, Türkiye
Milli Savunma Üniversitesi-Savunma Yönetimi Bölümü, Ankara, Türkiye

Ali Servet ÖNCÜ

Department of International Relations, Ataturk University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Uluslararası İlişkiler Bölümü, Erzurum, Türkiye

Atılhan NAKTİYOK

Division of Business, Department of Management and Organization, Atatürk University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-İşletme Bölümü, Erzurum, Türkiye

Gökalp Nuri SELÇUK

Department of Tourism Management, Atatürk University, Faculty of Tourism, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Turizm İşletmeciliği Bölümü, Erzurum, Türkiye

Özgür TEMİZ

Department of Public Law, Department of Administrative Law, Faculty of Law, Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Kamu Hukuku Bölümü, Erzurum, Türkiye

FOREIGN LANGUAGE CONSULTANTS / YABANCI DİL DANIŞMANLARI

Kamil CİVELEK

Department of American Culture and Literature, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Amerikan Kültürü ve Edebiyatı Erzurum, Türkiye

Ahmet SARI

Department of German Language and Literature, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Alman Dili ve Edebiyatı Erzurum, Türkiye

Nimet YILDIRIM

Department of Persian Language and Literature, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

Nurullah YILMAZ

Department of Arabic Language and Literature, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

İbrahim ŞAHİN

School of Foreign Languages, Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi- Yabancı Diller Yüksekokulu, Erzurum, Türkiye

Alper TULGAR

School of Foreign Languages, Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi- Yabancı Diller Yüksekokulu, Erzurum, Türkiye

Aysel EYERCİ

School of Foreign Languages, Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi- Yabancı Diller Yüksekokulu, Erzurum, Türkiye

Meryem ODABAŞI

School of Foreign Languages, Atatürk University, Erzurum, Türkiye
, Atatürk Üniversitesi- Yabancı Diller Yüksekokulu, Erzurum, Türkiye

Nermin ARSLAN

School of Foreign Languages, Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi- Yabancı Diller Yüksekokulu, Erzurum, Türkiye

Yılmaz YAZICI

School of Foreign Languages, Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi- Yabancı Diller Yüksekokulu, Erzurum, Türkiye

STATISTICAL EDITORS / İSTATİSTİK EDITÖRLERİ

Ömer ALKAN

Department of Econometrics, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Ataturk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Ekonometri, Erzurum, Türkiye

Şeyda ÜNVER

Department of Econometrics, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Ataturk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Ekonometri, Erzurum, Türkiye

LAYOUT EDITOR/MİZANPAJ EDİTÖRÜ

Ayşe AVLI

Department of Archaeology, Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Arkeoloji Bölümü, Erzurum, Türkiye

Current Perspectives in Social Sciences

AIMS AND SCOPE

Current Perspectives in Social Sciences is a scientific, open access, online-only periodical published in accordance with independent, unbiased, and double-blinded peer-review principles. The journal is official publication of the Atatürk University Institute of Social Sciences and published triannually on March, June, September and December. The publication languages of the journal are Turkish and English. Current Perspectives in Social Sciences aims to contribute to the literature by publishing manuscripts at the highest scientific level in Turkish language. The journal publishes original articles, reviews, care reports, and letters to the editors that are prepared in accordance with ethical guidelines. The scope of journal includes communication, geography, history, linguistics, psychology, anthropology, philosophy, philology, sociology, archeology, economy, international relations, social work, political science, international studies, business management, applied econometrics, applied statistics, law and public administration.

The target audience of the journal is experts, researchers and professionals working and interested in social sciences.

Current Perspectives in Social Sciences is currently indexed in DOAJ, EBSCO, ERIH Plus, TUBITAK ULAKBİM TR Index, Gale Cengage and China National Knowledge Infrastructure (CNKI).

The editorial and publication processes of the journal are shaped in accordance with the guidelines of the Council of Science Editors (CSE) Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) and National Information Standards Organization (NISO). The journal is in conformity with the Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing (doaj.org/bestpractice).

Disclaimer

Statements or opinions expressed in the manuscripts published in the journal reflect the views of the author(s) and not the opinions of the editors, editorial board, and/or publisher; the editors, editorial board, and publisher disclaim any responsibility or liability for such materials.

Open Access Statement

Current Perspectives in Social Sciences is an open access publication, and the journal's publication model is based on Budapest Access Initiative (BOAI) declaration. All published content is available online, free of charge at <https://dergipark.org.tr/en/pub/atasobed>. The journal's content is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial (CC BY-NC) 4.0 International License which permits third parties to share and adapt the content for non-commercial purposes by giving the appropriate credit to the original work.

You can find the current version of the Instructions to Authors at <https://dergipark.org.tr/en/pub/atasobed/writing-rules>

AMAÇ VE KAPSAM

Current Perspectives in Social Sciences; bağımsız, tarafsız ve çift-kör hakem değerlendirme ilkelerine bağlı yayın yapan, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün açık erişimli bilimsel elektronik yayın organıdır. Dergi Mart, Haziran, Eylül ve Aralık aylarında olmak üzere yılda dört sayı olarak yayınlanmaktadır. Derginin yayın dilleri Türkçe ve İngilizce'dir. Current Perspectives in Social Sciences, Türkçe dilinde en yüksek bilimsel düzeyde makaleler yayınlamakla literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Dergi, etik kurallara uygun olarak hazırlanmış özgün makaleler, derlemeler, bakım raporları ve editörlere mektuplar yayınlar. Derginin kapsamı iletişim, coğrafya, tarih, dil bilimi, psikoloji, antropoloji, felsefe, filoloji, sosyoloji, arkeoloji, ekonomi, uluslararası ilişkiler, sosyal hizmet, siyaset bilimi, uluslararası çalışmalar, işletme yönetimi, uygulamalı ekonometri, uygulamalı istatistik, hukuk ve kamu yönetimidir.

Derginin hedef kitle, sosyal bilimlerin her alanına ilgi duyan veya çalışan araştırmacı ve uzmanlardır.

Current Perspectives in Social Sciences, DOAJ, EBSCO, ERIH Plus, TÜBİTAK ULAKBİM TR Dizin, Gale Cengage, China National Knowledge Infrastructure (CNKI)'da indekslenen uluslararası alan indeksli bir dergidir.

Derginin editöryel ve yayın süreçleri Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) ve National Information Standards Organization (NISO) kılavuzlarına uygun olarak biçimlendirilmiştir. Turcology Research dergisinin editöryel ve yayın süreçleri, Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama (doaj.org/bestpractice) ilkelerine uygun olarak yürütülmektedir.

Sorumluluk Reddi

Dergide yayınlanan yazılarda ifade edilen ifadeler veya görüşler, editörlerin, yayın kurulunun ve/veya yayıncının görüşlerini değil, yazar(lar)ın görüşlerini yansıtır; editörler, yayın kurulu ve yayıncı bu tür materyaller için herhangi bir sorumluluk veya yükümlülük kabul etmemektedir.

Açık Erişim Bildirimi

Current Perspectives in Social Sciences yayınlanma modeli Budapeşte Açık Erişim Girişimi (BOAI) bildirgesine dayanan açık erişimli bilimsel bir dergidir. Derginin arşivine <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atasobed> adresinden ücretsiz olarak erişilebilir. Current Perspectives in Social Sciences içeriği, Creative Commons Atıf-Gayri Ticari (CC BY-NC) 4.0 Uluslararası Lisansı ile yayınlanmaktadır.

Yazarlara Bilgi'nin güncel versiyonuna <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atasobed/writing-rules> adresinden ulaşabilirsiniz.

Contact (Editor in Chief) / İletişim (Baş Editör)

İlknur EMEKLİ

Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Erzurum, Türkiye

✉ ilknur.emekli@atauni.edu.tr

✉ sosbildergi@atauni.edu.tr

🌐 <https://dergipark.org.tr/en/pub/atasobed>

☎ +90 442 231 49 26

Contact (Publisher) / İletişim (Yayıncı)

Atatürk University

Atatürk University, Erzurum, Turkey

Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü 25240 Erzurum, Türkiye

✉ ataunijournals@atauni.edu.tr

🌐 <https://bilimseldergiler.atauni.edu.tr>

☎ +90 442 231 15 16

Current Perspectives in Social Sciences

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

Research Articles / Araştırma Makaleleri

- 1** **Traces of Collective Memory: Exploring the Shared Meanings of the Zeve Artyr's Memorial**
Kolektif Belleğin İzleri: Zeve Şehitleri Anıtı'nın Paylaşılan Anlamlarının İncelenmesi
Mehmet KARASU, Uğur BOZKURT
- 16** **Blending Survey Data and Theory to Comprehend Refusal Reasons in Social Surveys**
Sosyal Araştırmalarda Reddetme Nedenlerini Anlamak İçin Araştırma Verisi ve Teoriyi Birleştirmek
Melike SARAÇ
- 29** **Şamanizm'den Günümüze Kalanlar**
Remnants of Shamanism to Present Day
Celal ASLAN, Ayşe Aybüke YÜCEL
- 37** **Exploring the Relationship Between Secondary Trauma, Compassion Fatigue, and Early Maladaptive Schemas in Mental Health Professionals Engaged in Post-Earthquake**
Educational Türkiye'de Deprem Sonrası Müdahalelerde Yer Alan Ruh Sağlığı Profesyonellerinde İkincil Travma, Şefkat Yorgunluğu ve Erken Uyumsuz Şemalar Arasındaki İlişkinin Araştırılması
Canan ÇİTİL AKYOL, Ezgi SUMBAS
- 48** **The traces of Liquid Modernity in Howard Brenton's Jude**
Howard Brenton'ın Jude Oyununda Akışkan Modernitenin İzleri
Cüneyt ÖZATA
- 57** **Democratisation of Finance and the Transformation of Consumers into Financial Citizens**
Finansın Demokratikleşmesi ve Tüketicilerin Finansal Vatandaşlara Dönüşümü
Esra ÜNAL
- 66** **Bulanık Küme ve Çok Kriterli Karar Verme: Bibliyometrik İnceleme**
Fuzzy Sets and Multi-Criteria Decision Making: A Bibliometric Analysis
Saadettin AYDIN
- 87** **Coğrafi İşaret Tesciline Aday Gastronomik Bir Miras: Pazaryolu Enişte Yemeği (Tatlısı)**
A Gastronomic Heritage Candidate for Geographical Indication Registration: Pazaryolu Enişte Dish (Dessert)
Erkan DENK, Ufuk NUHOĞLU, Gökalp Nuri SELÇUK, Yeşim DURSUN DENK
- 100** **The Effects of Smartphone Addiction, Stress, and Bedtime Procrastination on Sleep Quality**
Akıllı Telefon Bağımlılığı, Stres ve Uyku Ertelemenin Uyku Kalitesine Etkisi
Pınar ÜNAL-AYDIN
- 108** **Deepening Inequality and Sustainable Development in Turkey**
Türkiye'de Derinleşen Eşitsizlik ve Sürdürülebilir Kalkınma
Seher SULUK
- 120** **Çevrimiçi Müşteri Deneyiminin Çevrimiçi Müşteri Sadakati Üzerine Etkisi**
The Effect of Online Customer Experience on Online Customer Loyalty
Gülşah KALENDER, Abdülkadir ÖZTÜRK
- 133** **The Impact of Financial Inclusion on Bank Loans in Algeria: A Field Study on a Sample of Banking**
Cezayir'de Finansal Kapsayıcılığın Banka Kredileri Üzerindeki Etkisi: Bankacılık Örnekleme Üzerine Bir Saha Araştırması
Yasmina KACI
- 152** **Sokrates ve Descartes'in Bilgi Kuramları Bağlamında Analog ve Dijital Fotoğrafçılığın Karşılaştırılması**
Comparison of Analog and Digital Photography in the Context of Socrates and Descartes' Theories of Knowledge
Yaşar ÖZTÜRK

Traces of Collective Memory: Exploring the Shared Meanings of the Zeve Artys' Memorial

Kolektif Belleğin İzleri: Zeve Şehitleri Anıtı'nın Paylaşılan Anlamalarının İncelenmesi

Mehmet KARASU

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Psikoloji Bölümü, Van, Türkiye

Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Letters,
Department of Psychology, Van, Türkiye
karasumehmet@yyu.edu.tr

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Uğur BOZKURT

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Van, Türkiye

Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Letters,
Department of History, Van, Türkiye
ugurbozkurt@yyu.edu.tr

Abstract

In this study, we examined the Zeve Martyrs' Memorial as a collective memory builder and shaper, exploring the content and structure of shared meanings surrounding the memorial. A total of 481 university students participated in the study (Female = 341; Male = 140). To explore the content and structure of representations related to the Zeve Martyrs' Memorial, participants were instructed to spontaneously write down the first four words that came to mind when prompted with "the Zeve Martyrs' Memorial." They then ranked these words based on free association, providing hierarchical association data. The word association test data were subjected to prototype analysis and similarity analysis using the IRAMUTEQ program. The results of this mixed-design study reveal that the shared meanings associated with the Zeve Martyrs' Memorial are as follows: a) underscore the endurance of the tragedy through national and religious symbols; b) accentuate negative experiences within the tragedy; and c) exhibit a greater focus on intragroup processes than intergroup processes. Thorough examination of the personal- and group-level functions of these shared meanings is given. Both sets of results contribute to the literature on social representation and collective memory and underscore the importance of recontextualizing the Zeve Martyrs' Memorial to enrich human experience.

Keywords: memorial, collective memory, social representations, Van, Türkiye

Öz

Bu araştırma, Zeve Şehitleri Anıtı'nı kolektif bellek oluşturan ve şekillendiren bir bağlama oturtarak anıtla ilgili sosyal temsillerin içeriğini ve yapısını mercek altına almaktadır. Çalışmaya toplam 481 üniversite öğrencisi katılmıştır (Kadın = 341; Erkek = 140). Zeve Şehitleri Anıtı ile ilgili temsillerin içeriğini ve yapısını keşfetmek için katılımcılardan "Zeve Şehitleri Anıtı" denildiğinde kendiliğinden akıllarına gelen ilk dört kelimeyi yazmaları istenmiştir. Daha sonra, katılımcılar bu kelimeleri kendileri için önem derecesine göre sıralayarak hiyerarşik çağrışım verileri elde edilmiştir. Kelime çağrışım testi verileri IRAMUTEQ programı aracılığıyla prototip analizi ve benzerlik analizine tabi tutulmuştur. Bu karma desenli çalışmanın sonuçları, anıtla ilgili temsillerin a) ulusal ve dini sembollerin kullanımı yoluyla hayatta kalmayı ve trajediyi anlamlandırdığını, b) yaşanan trajediyle ilişkili katliam ve üzüntü gibi olumsuz deneyimleri vurguladığını ve c) gruplar arası dinamikler yerine grup içi süreçlere daha fazla odaklandığını ortaya koymaktadır. Bu paylaşılan anlamların kişisel ve grup düzeyindeki işlevleri kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Bu sonuçlar sosyal temsiller ve kolektif bellek literatürüne katkıda bulunmakta ve insan deneyimini zenginleştirmek için Zeve Şehitleri Anıtı'nın yeniden bağlamsallaştırılmasının önemini vurgulamaktadır.

Anahtar kelimeler: Anıt, kolektif bellek, sosyal temsiller, Van, Türkiye

Geliş Tarihi/Received 17.05.2024
Kabul Tarihi/Accepted 27.10.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 25.03.2025

Cite this article as: Karasu, M. & Bozkurt, U. (2025). Traces of collective memory: exploring the shared meanings of the Zeve Artys' Memorial. *Current Perspectives in Social Sciences*, 29(1), 1-15

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Introduction

Memorials represent spatial imprints and enduring reminders of profound tragedies, sacrifices, and traumas (Duncan, 2009; Okray & Şimşek, 2018; Zittoun, 2004). These memorials serve as collective sites for mourning, fostering opportunities for communities to engage in reflection, healing, and knowledge acquisition (Beckstead et al., 2011; Wasserman, 1998). Functioning as both sacred and public spaces, these sites are consecrated to preserve the honor of victims or the departed (Storeide, 2022). Memorials built to commemorate and honor those who were lost, along with designated “sacred time” dedicated to them, work together to maintain a sense of unity (King, 1998). Conversely, memorials also serve as potent reminders of a group’s resilience, the causative factors behind their losses, and unfulfilled national or religious obligations (Mosse, 1990). These spaces play a central role in consolidating the standing of groups within the public sphere (Duncan, 2009). Memorials shape collective memory by appropriating the symbolic value of survival and embracing victims (Marschall, 2008). Consequently, memorials become catalysts for the formation and perpetuation of group identity and mobilizing group cohesion. This seemingly paradoxical multifunctionality of memorials can be strategically employed to incite intergroup conflict on the one hand while also serving as a platform to comprehend the importance of cultivating peaceful relations and individual rehabilitation on the other (Selimovic, 2013).

Accordingly, this study explores the content and structure of the shared meanings associated with the Zeve Martyrs’ Memorial. Built in 1973, it stands as a symbol representing the tragic loss of lives among the Muslim population in Van, now known as the Zeve region, in May 1915. This research aims to explore the functions of the memorial, as outlined earlier by employing the lens of social representation theory. This theoretical framework is instrumental in elucidating the shared meanings, opinions, and thoughts of individuals and groups regarding the Zeve Martyrs’ Memorial.

Social Representations Theory: Shared Meanings as Traces of Collective Memory

Social representations theory, rooted in the works of Moscovici (1963; 1984), provides a valuable framework for understanding the meanings that emerge and are collectively shared amid the complexity of everyday discussions and communication. These shared meanings or social representations play a crucial role in addressing individuals’ innate need to comprehend and interpret the world. Furthermore, social representations guide our conceptualization of the world, influencing how we perceive and explain it (Moscovici, 1988; 2000). By establishing common communication codes, social representations facilitate effective communication and fosters consensus among members of the same group (Moscovici, 1973; 1984). Importantly, social representation can pertain to contemporary issues or events in the past, providing a comprehensive framework for exploring the multifaceted dimensions of collective understanding.

Social representations of the past include concepts, explanations, and images. These are often formulated and shared during interpersonal communication (Moscovici, 1981; Wagner & Hays, 2005). These representations are ingrained in collective memory through socio-cultural artifacts like memorials, films, and literature, thus becoming transmissible across generations (Bar-Tal, 2014). Memorials, in particular, function as sociocultural products that contribute to the construction of collective memory (Beckstead et al., 2011), shaping selective, meaningful, modified, and comprehensive narratives of historical representations (Bar-Tal, 2007; Viejo-Rose, 2011). This narrative construction, facilitated by memorials, plays a pivotal role in shaping social realities that contribute to group identity. Additionally, these narratives provide insights not only into how groups perceive their past but also illuminate current social dynamics and future orientations (Bar-Tal, 2007; 2014). Consequently, social representations serve as invaluable tools for probing a group’s shared meanings of the past, particularly when examined through the lens of memorials.

The Zeve Martyrs’ Memorial: Historical Background and Present Projection

The current disagreements between Turks and Armenians are rooted in the early 19th century. A comprehensive analysis of the unfolding events reveals that both Ottoman Armenians and Muslims endured tragic and traumatic losses. Among these losses were the massacres of Muslims in Van, now known as the Zeve region, in May 1915 (Süslü, 1990; 2012). These poignant experiences, transmitted predominantly through oral narratives until the 1970s, became ingrained in the collective memory of the limited Muslim community within the region. Subsequently, in 1973, the Republic of Türkiye erected the Zeve Martyrs’ Memorial to commemorate those who died in this tragedy. The primary objective was to pay homage to the lives lost and

foster awareness of this historical event among both Türkiye citizens and the global community. This memorial serves as a tangible representation of the shared historical narrative that depends on collective memory, connecting past traumas to the present, and serves as a locus for reflection on the complexities surrounding the Zeve Martyrs' Memorial.

As the civil unrest in Anatolia intensified during the late 19th and early 20th centuries, significant developments unfolded in Van (Mercan, 2016; Uras, 1976). Among these developments was the Armenian mobilization to gain control of Van City. The Muslim community, who heard about the arrival of the Russians, who supported the Armenians, in Van sought to migrate to other regions. However, in May 1915, groups of people from surrounding villages, including Zeve region, found themselves unable to migrate due to reports of massacres along their route. Consequently, they congregated in the Zeve region, where many Ottoman Muslims tragically lost their lives. (Çelik, 2016; Sargın, 1990; Süslü, 1990; 2012). Substantiating the accounts of these tragic losses, archaeological excavations commenced in 1990, revealing mass graves and various artifacts such as bullets and cutting tools in the Zeve region.¹ Some of these artifacts were displayed in the city museum for a period (Van YYÜ Rectorate, 1990). This concrete evidence further underscores the historical significance of the Zeve region and the profound impact of the events of 1915.

The Zeve Martyrs' Memorial, officially recognized as a historical site by the Republic of Türkiye Ministry of Culture and Tourism in 1986 (Republic of Türkiye Ministry of Culture and Tourism, 2022), was inaugurated on October 29, 1973, in the region identified as Zeve and situated approximately 18 km from the center of Van. Covering a vast expanse of 144,600 m² on the Karasu Delta shore, this historical site hosts the site of the martyrdom. The dedicated area for memorial construction occupied approximately 5,000m² (Aşur et al., 2023; Republic of Türkiye Ministry of Culture and Tourism, 2022). Positioned atop a high hill relative to the surrounding topography, the memorial's entrance is marked by a broad road leading directly to the memorial, which is flanked by trees and Turkish flags, forming a square-like configuration. The memorial is a crescent moon-shaped wall featuring inscriptions of the names of individuals who lost their lives during wartime. Standing atop a pedestal of heights of 1m, 1.50m, and 1.70m, the octagonal marble-covered memorial consists of three-level structure. With a total height of 19.15m, symbolizing the year 1915, the memorial is constructed from aluminum composite (Aşur et al., 2023) (see Figure 1).

Figure 1.
The Zeve Martyrs' Memorial: A Visual Representation
Source: These images were taken by the first author

¹ There are several narrative-level explanations that are not based on strong evidence for why the fleeing Muslims gathered at Zeve. One assumption is that Zeve has spiritual significance, as it is rumored to be the entombed saint of Sultan Haji Hamza, allegedly a son or grandson of Sadi Shirazi of Shiraz, Iran (Van'ı Tanıma ve Tanıtma Cemiyeti, 1963). Another assumption is that the historically friendly relations between the Armenians of the region and the Muslims of Zeve led the fleeing Muslims to believe that the Armenians of Zeve would protect them from mortal danger (Çelik, 2016).

The Zeve Martyrs' Memorial serves as a poignant reminder of the profound consequences of war and conflict, encompassing severe destruction, tragedy, and traumatic experiences. Consequently, this study aims to comprehensively examine the content and structure of social representations surrounding the Zeve Martyrs' Memorial. Erected as a symbolic commemoration of those who tragically perished in the Zeve region of Van in 1915, the memorial serves as a tangible expression of remembrance and contemplation of the enduring impact of historical events.

Method

Participants

A total of 481 university students voluntarily participated in the study through convenience sampling at Van Yüzüncü Yıl University. The participants consisted of 341 females and 140 males, with a mean age of 23.14 ($SD = 5.08$).

Materials

Sociodemographic Information Form

This form, developed by the researchers, comprises open, closed, and Likert-type (1-7) questions. This study aims to gather information on participants' age, gender, income status, duration of residence in the city, primary settlement unit (such as city, village) during the longest residency, and participants' levels of political and religious orientation.

Perception and Experience Information Form on the Zeve Martyrs Memorial

Developed by the researchers, this form consists of Likert-type (1-7) and closed-ended questions to explore participants' perceptions and experiences regarding the Zeve Martyrs' Memorial. The questions encompass aspects such as the experience of visiting the memorial, perception of difficulty in accessing the memorial, ability to describe the memorial's location to an unfamiliar person, encounters with narratives about the memorial, and sources of information contributing to these narratives.

Word Association Test

To explore the content and structure of representations related to the Zeve Martyrs' Memorial, participants were instructed to spontaneously write down the first four words that came to mind when prompted with "the Zeve Martyrs' Memorial." Subsequently, they ranked these words based on free association, providing hierarchical association data (Dany et al., 2015; Lo Monaco et al., 2017). Additionally, participants were asked to articulate the emotions or feelings they evoked when mentioning "the Zeve Martyrs' Memorial."

Procedure

Ethics committee approval was obtained from Van Yüzüncü Yıl University (16/03/2023, No: 14826). Data collection occurred through online platforms, given Türkiye's transition to online education following the 2023 Maraş Earthquake (Kahramanmaraş earthquake of 2023, 2024). The link to participate in the study was sent by the researchers to online student groups via email and messaging applications. The participation link contained a short explanatory text about the research. When those who agreed to participate clicked on the link, they were presented with a consent form with more detailed explanations. Volunteer participants then completed the Word Association Test, the Perception and Experience of the Zeve Martyrs Memorial Information Form, and the Socio-Demographic Information Form. On average, it took about 15 minutes to administer the questionnaire to each participant.

Analysis

The data retrieved from the Socio-Demographic Information Form and the Perception and Experience Information Forms on the Memorial underwent analysis using the SPSS 22 package program. Concurrently, the word association test data were subjected to prototype analysis and similarity analysis using the IRAMUTEQ program.

The data set was carefully scrutinized prior to the prototype and similarity analyses. Participant responses such as "I don't know," "have no idea," and "first heard" (40 responses) were eliminated. In addition, responses unrelated to the memorial (10 responses) and instances of multiple responses from the same participant (12 responses) were carefully eliminated,

resulting in 62 responses. Spelling and grammatical errors were then corrected, and words with identical meanings in the plural or singular (e.g., Armenian/Armenians) were merged. In addition, closely related or synonymous words were translated into common usage (e.g., martyrdom/cemetery).

The pre-analysis process was primarily led by the first author. In order to ensure researcher triangulation (Çoksan & Üzümçeker, 2023), the second author also participated. Both authors independently read and took notes on the participants' responses several times to thoroughly understand the data. They then met to establish consistent guidelines for data treatment, such as identifying and handling synonyms or near-synonyms. Uncertainties about specific words were resolved in several routine meetings between the authors. The refined words were transcribed in the Open Office program in order of association, after which prototype analysis and similarity analysis were performed using the IRAMUTEQ program.

Results

The participant demographic profile revealed that a predominant percentage, 70.5%, comprised females, with 53% being students in the Faculty of Letters and 38.1% being first-year students. Notably, a substantial proportion (73.6%) fell into the low-income bracket. Analyzing the duration of participants' residency in Van as a continuous variable, the average duration was calculated as 12.21 years ($SD = 10.94$), with the majority having resided primarily in the city center (53.8%). In terms of political orientation, participants exhibited an inclination close to the average value ($Mean = 3.73$, $Standard Deviation = 1.65$), while religious orientation showed a relatively high level of religiosity ($M = 5.24$, $SD = 1.63$).

Perceptions and Experiences of the Zeve Martyrs' Memorial

Upon examining participants' experiences with the Zeve Martyrs' Memorial, it is evident that most (72.9%) have never visited the site and only 16% have visited it once. Notably, 39% of the participants indicated a lack of knowledge about the transportation route to the memorial, and 69.4% reported an inability to describe the memorial's location to those unfamiliar with it.

Narratives and Short Stories about the Zeve Martyrs' Memorial

Upon analyzing participants' exposure to narratives or stories about the memorial, it is evident that 49.5% had never encountered such narratives, with an additional 18.6% unable to recall whether they had encountered such narratives. Predominantly, narratives about the memorial are available through internet/social media channels (22.1%) and from lectures/teachers (18.4%).

Family Connections to Conflicts with Armenians in Van (1896–1916)

An examination of participants' familial ties to conflicts with Armenians in Van between 1896 and 1916 reveals that only 6.4% had relatives who suffered during this period. In contrast, 56.7% did not have such relatives, and 36.8% lacked information on the matter.

Daily Experiences at the Zeve Martyrs' Memorial

Responses regarding the extent to which the memorial was integrated into participants' daily experiences were subjected to frequency analysis. The findings indicate participants' relative willingness to guide first-time visitors to the memorial ($M = 4.81$, $SD = 1.81$). However, participants exhibited a low level of knowledge about the memorial ($M = 2.83$, $SD = 1.58$), expressed a lack of confidence in explaining the memorial to someone unfamiliar ($M = 2.65$, $SD = 1.53$), reported infrequent discussions about the memorial in daily communication ($M = 1.93$, $SD = 1.34$), and encountered information about the memorial at a limited level ($M = 1.94$, $SD = 1.30$) (Table 1).

Table 1.
Percentage and Mean Values of Participants' Encounters with the Zeve Martyrs' Memorial in Daily Life

	Not at all							Very	
	1	2	3	4	5	6	7	M	SD
	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)		
Would you like to take your guests who are coming to Van for the first time to the Zeve Martyrs' Memorial?	6.1	5.0	10.7	24.1	15.7	11.2	27.3	4.81	1.81
How much do you think you know about the Zeve Martyrs' Memorial?	29.3	16.0	19.2	20.4	9.6	3.9	1.7	2.83	1.58
How competent would you feel if you were to explain the Zeve Martyrs Memorial to someone who did not know about it?	32.0	19.3	19.0	16.2	9.6	2.8	1.1	2.65	1.53
How often do you talk about the Zeve Martyrs' Memorial in your daily conversations?	55.2	19.3	12.0	7.7	3.1	1.1	1.5	1.93	1.34
How often do you encounter information about the Zeve Martyrs' Memorial in your daily life?	51.0	25.8	9.9	8.1	2.9	.7	1.5	1.94	1.30

M = Mean; SS = Standard deviation

The descriptive findings derived from the participants' perceptions and experiences regarding the Zeve Martyrs' Memorial indicate the limited significance of the memorial within their spatial and narrative life contexts. Notably, participants demonstrated a general absence of encounters with information and narratives about the memorial in their daily lives. This lack of engagement is mirrored in the weak recognition and low usage practices associated with the memorial. Consequently, a substantial majority of participants have not visited the memorial, lack knowledge about transportation routes, struggle to describe the memorial's location to the uninformed, possess insufficient knowledge about the memorial, and feel inadequately competent when discussing the memorial with those unfamiliar.

Word Association Test Results

An analysis of word frequencies from the word association test revealed Armenia ($f = 134$), massacre ($f = 133$), and martyrs ($f = 125$) as the most frequently mentioned words (Table 2). These prominent words emphasize the notions of "perpetrator," "action," and "victims" within memorial representations.

Table 2.
Frequency Analysis of Participants' Descriptions of the Zeve Martyrs' Memorial

Word	Frequency	Word	Frequency	Word	Frequency
Armenians	134	flag	36	village	13
massacre	133	pain	34	past	13
martyrs	125	sadness	33	memorial	12
homeland	87	genocide	25	school	12
war	70	nation	22	pride	12
Van	70	campus	19	honor	12
Muslim	62	persecution	18	desperation	11
death	62	struggle	17	sacrifice	11
soldier	61	blood	16	heroism	11
cemetery	49	child	16	human	10
martyrdom	39	country's land	13	massacred Muslims	10

* Words expressed less than 10 times are not included in the table.

Prototype Analysis Results

Prototype analysis serves as a valuable method for evaluating words associated with the Zeve Martyrs' Memorial based on their frequency and order of importance. This analytical approach results in a 2x2 matrix, encompassing four distinct sections: (1) central core representations consist of words that are not only expressed with high frequency and are also accorded high importance. These words represent the central and foundational elements in the discourse. (2) First-periphery representations are words with high frequency but assigned relatively lower importance. These words hold secondary significance in the overall discourse. (3) Second periphery representations include words that are expressed with low frequency and are also considered of low importance. These words form a less emphasized aspect of the discourse. (4) Contrasted elements incorporate words expressed with low frequency but accorded high importance. These words, termed contrasted elements, typically serve to provide counterpoints or distinctive features within the discourse (Demir, 2022). It is noteworthy that the central core and contrasted elements often complement each other, contributing to a nuanced and comprehensive understanding of the representations associated with the memorial.

Within the prototype analysis, the frequency criterion was set at 5. The outcomes of this analysis reveal the presence of 8 words categorized as central core representations. These words, ranked by their frequency of expression, include Massacre ($f = 133$), Martyrs ($f = 125$), Homeland ($f = 87$), Muslim ($f = 62$), Death ($f = 62$), Martyrship (shahada) ($f = 39$), Flag ($f = 36$), and Genocide ($f = 25$). Notably, the central core representations of the memorial encompass elements such as symbols signifying the threat of extinction (massacre, death, genocide), national symbols (homeland, flag), and religious symbols (martyrs, Muslim, martyrdom). In contrasted elements, diverse facets emerge, encompassing notions of struggle, children, women, helplessness, humanity, massacred Muslims, Turkish identity, religious affiliation, family, heavenly aspects, freedom, Armenian rebellion, Ottoman history, prayer, statehood, independence, and salvation. These contrasted elements offer a multifaceted perspective, enriching the discourse surrounding the memorial.

The central core representations associated with the memorial encapsulate elements expressing the peril of erasure (massacre, genocide, death), alongside national (homeland, flag) and religious components (martyrs, Muslim, martyrship).

These interconnected representations form a nuanced narrative that reflects the multifaceted aspects of the memorial. In parallel, the contrasted elements interwoven with these representations delve into subjects related to the threat of extinction (children, women, massacred Muslims, Turks), national elements (struggle, state, independence, salvation), and religious aspects (religion -Islam-, heaven, prayer). Both representational groups primarily focused on the ingroup itself, depicting the threat of erasure, national identity, and religious symbols. The incorporation of national elements and religious symbols serves as a signaling mechanism for survival, unity and the fortification of group identity in response to the imminent threat of extinction.

The first periphery articulated by participants encompasses Armenians ($f = 134$), war ($f = 70$), Van ($f = 70$), soldiers ($f = 61$), cemetery ($f = 49$), pain ($f = 34$), and sadness ($f = 33$). The second periphery includes nation, campus, persecution, blood, soil, village, past, memorial, school, pride, sacrifice, heroism, Zeve region, 1915, tears, police, Armenian gangs, people, torture, injustice, Türkiye, fear, mass graves, and veterans. In the first periphery, the focal point revolves around the perpetrators of the massacre (Armenians), accompanied by military terms (war, soldiers), the city (Van), and the aftermath of the losses (cemetery, pain, sadness). On the contrary, the second periphery spans a spectrum from depictions of tragic past events (such as 1915, Armenian gangs, torture) to representations of the memorial evoked through contemporary developments (such as campus, school, Zeve region) (Table 3).

Table 3.
Results of Prototype Analysis of Participants' Representations of the Zeve Martyrs' Memorial

	Importance < 2.37		Importance > 2.37	
	Central core		First periphery	
Frequency > 24.82	Massacre (133*-2.1**)		Armenians (134-3.1)	
	Martyrs (125-2)		War (70-2.5)	
	Homeland (87-1.6)		Van (70-2.6)	
	Muslim (62-1.6)		Soldier (61-2.5)	
	Death (62-2.3)		Cemetery (49-3)	
	Martyrdom (39-2.2)		Pain (34-2.6)	
	Flag (36-2.2)		Sadness (33-2.4)	
	Genocide (25-2.2)			
	Contrasted elements		Second periphery	
Frequency < 24.82	Struggle (17-2.2)	Family (6-2)	Nation (22-2.8)	Zeve region (9-2.9)
	Child (16-2.2)	Paradise (6-1.7)	Campus (19-2.6)	1915 (8-2.8)
	Woman (12-2.1)	Freedom (6-2)	Cruelty (18-2.4)	Tear (7-2.9)
	Despair (11-2.2)	Armenian rebellion	Blood (16-3.1)	Police (7-2.9)
	Human (10-1.3)	(5-2)	Country land (13-2.5)	Armenian gangs (7-2.6)
	massacred Muslims	Ottoman (5-2)	Village (13-3.4)	People (6-3)
	(10-1.4)	Prayer (5-1.4)	Past (13-3)	Torture (6-2.5)
	Turk (9-1.7)	State (5-2)	Memorial (12-3)	Injustice (5.4)
	Muslims (8-2)	Independence (5-	School (12-3.3)	Türkiye (5-2.4)
	Religion (7-1.1)	2.2)	Honor (12-2.6)	Fear (5-2.6)
	Salvation (5-2.2)	Sacrifice (11-2.7)	Mass graves (5-2.8)	
		Heroism (11-2.4)	Veterans (5-2.8)	

*Frequency; **Degree on importance (1-4)

The examination of the first and second peripheries reveals a higher degree of heterogeneity and greater susceptibility to current developments than central core representations and contrasted elements. Notably, contemporary influences manifest in various ways. For instance, the official nomenclature designating the campus of Van Yüzüncü Yıl University as “Zeve Campus,” the acknowledgment of kindergarten, primary, and secondary schools on the campus as “Zeve (kindergarten–primary–secondary) school” and the identification of the area adjacent to the university campus as the Zeve region all constitute representations associated with the memorial within the context of current developments. These representations do not directly trace to the tragic events of 1915.

In exploring the emotions and feelings evoked by participants upon hearing the term “the Zeve Martyrs’ Memorial” the most frequently expressed emotions were sorrow ($f = 150$), sadness ($f = 89$), and pain ($f = 63$). These findings underscore that memorials are predominantly linked to emotions experienced during a profound sense of loss.

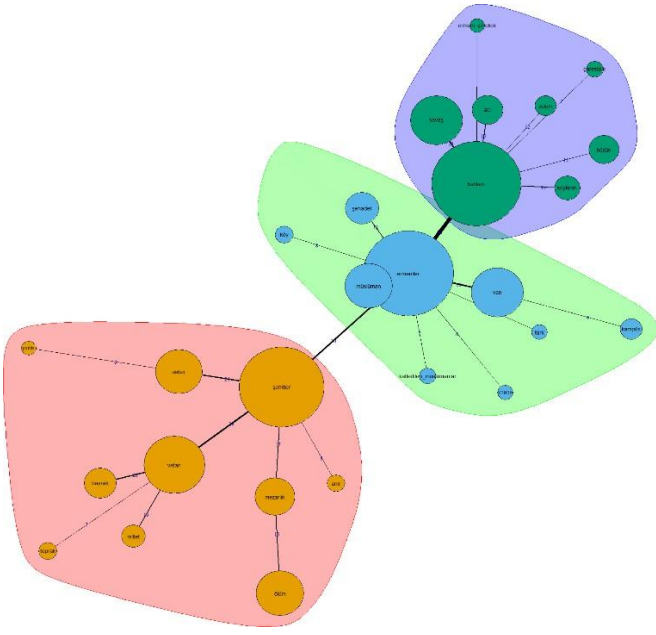
Similarity Analysis Results

This study employed similarity analysis to examine the connexity among representations associated with the memorial and to elucidate the frequency with which these elements co-occur. This is a quantitative connexity. The analysis delineated the relational networks of words existing within the central core and peripheral representations, both in isolation and in conjunction with each other, as previously discussed by scholars (Lo Monaco et al., 2017; Maia et al., 2017). Notably, the visual representations in figures feature colored shapes and rings whose sizes correspond to the frequency of word expressions. Larger circles encapsulate words with relatively higher frequencies. Furthermore, the thickness of the lines connecting these words signifies the strength of their co-occurrence. Thicker lines denote a more pronounced degree of co-occurrence between the terms. This analytical approach affords valuable insights into the dynamics of relationships among central core representations, shedding light on both the interplay among these central concepts and the associations between peripheral representations and their core counterparts (Kaşdarma, 2020).

Figure 2 shows that representations of the memorial are organized into three distinct groups that are interconnected thematically. Within the cluster denoted as “MARTYRS,” the representation of “martyrs” prominently emerges, establishing connections with the terms “homeland,” “soldier,” “cemetery,” and “memorial” in a sequential fashion (see the light pink ring at the bottom left). Turning attention to the other clusters, the cluster designated as “ARMENIANS” notably features the representation of “Armenians,” which is interlinked with the terms “Van,” “Muslim,” and “martyrship” (“şehadet” in Turkish) (see the light green ring in the middle). In the light purple circle in the upper right, identified as “MASSACRE,” the representation of “massacre” takes the center stage, accompanied by associated representations such as “war,” “pain,” “sadness” and “genocide.” This delineation provides a comprehensive understanding of the thematic groupings and associations present in the visual representation, offering valuable insights into the intricate interplay of concepts related to the memorial.

Upon comprehensive evaluation of these representations, it becomes apparent that the salient features within the first and third circles occupy positions within the core representations. Conversely, the predominant representation within the second circle is located among peripheral representations. This observation underscores the integration of related elements with those found in both central core and peripheral representations.

Additionally, strong associations are discerned between “Armenians” and “massacre” ($f = 66$), as well as “Armenians” and “martyrdom” ($f = 30$). This noteworthy finding indicates that the memorial is conceptualized with a pronounced emphasis on Armenians, particularly with the outcomes of massacres and martyrdom.

Figure 2.
Results of Similarity Analysis of Participants' Representations of the Zeve Martyrs' Memorial²

Discussion

This research examines the Zeve Martyrs' Memorial as cultural heritage, scrutinizing the content and structure of social representations surrounding the memorial. The analysis reveals that the representations of the memorial: a) underscore the theme of survival through the utilization of national and religious symbols, b) emphasize negative experiences associated with the tragedy, and c) exhibit a greater focus on intragroup processes than intergroup dynamics. This multifaceted exploration contributes to a nuanced understanding of the cultural significance and social perceptions surrounding the memorial.

The shared meanings embedded in the context of the Zeve Martyrs' Memorial elucidate the construction of the survival narrative of a community facing the threat of regional extinction, achieved through the use of national and religious symbols. This constructive process finds material manifestation in the Zeve memorial. Memorials, as tangible artifacts, play a pivotal role in shaping a comprehensive collective memory, bridging the fragmented and hollow spaces of the past within individual memories (Xu & Jin, 2022). Collective memory refers to shared representations of the past held by members and institutions of a group, constituting a central facet of a group's identity (Halbwachs, 1980; Hirst & Manier, 2008; Kansteiner, 2002). These representations contribute to the construction of a collective social reality, enabling the group to craft a selective, meaningful, adapted, and comprehensive narrative of its history (Bar-Tal, 2007; 2014). It may be a bold claim to assert that the memorial uniquely constructs such a narrative. The outcomes of our study, however, reveal a notable absence of memorial in the participants' life experiences and memories, both spatially and narratively. Nevertheless, the transformation of the tragedy, historically transmitted orally within a confined community until the 1970s, into an experience that transcends the boundaries of this community is noteworthy. This transformation is significant, as memorials serve as spaces capable of fostering awareness (Storeide, 2022; Wasserman, 1998). Hence, memorials can enhance the human experience by emphasizing outcomes such as individual rehabilitation and the appreciation of fostering peaceful relationships (Selimovic, 2013). However, the representations within the narrative of the memorial do not include elements that raise awareness regarding the social and political conditions precipitating the tragedy, exemplified by sentiments such as "war is detrimental"

² The words in the light pink ring at the bottom left: martyrs, soldier, homeland, cemetery, memorial, police, flag, nation, land, and death. The words in the light green ring in the middle: Armenians, Van, Muslim, martyrship, village, massacred Muslims, 1915, Turks, and campus. The words in the light purple circle in the upper right: massacre, war, pain, sadness, genocide, persecution, despair, and Armenian gangs.

or calls for peaceful coexistence like “let’s live together,” and an emphasis on well-being. One plausible explanation for this lacuna is the confined nature of the memorial within the predominantly oral culture. Furthermore, the extensive temporal gap between the occurrence of the tragic events in the Zeve region in 1915 and the establishment of the memorial in 1973 may have contributed to the omission of contemporary socio-political reflections. Additionally, various impediments hinder the recognition and utilization of the memorial. These obstacles encompass the memorial’s geographical distance from the central hub of Van, its exclusion from commemorative programs, the absence of visual and spatial designs in the memorial area, and ineffective promotional efforts. Collectively, these factors impede the memorial’s recognition and utilization within the broader social and cultural context.

Symbols representing the threat of extinction (massacre, death, genocide), national symbols (homeland, flag), and religious symbols (martyrs, Muslim, martyrship) coalesce within central core representations to form a comprehensive unity. Beyond signifying group affiliation, national symbols serve as elements capable of evoking individual emotions toward the nation (Billig, 1995). These emotions, in turn, function as a mechanism for fostering a sense of unity in response to perceived threats, as the construction of social cohesion involves collective efforts to mitigate the adverse impacts of such threats (Bar-Tal, 2007). Indeed, psychological attachment to national symbols tends to intensify when confronted with threats (Greenberg et al., 1997). In addition, religious symbols denote affiliation with a particular faith, endowing individuals with a sacred worldview and a sense of group membership that extends into the afterlife (Ysseldyk et al., 2010). This understanding of enduring group membership contributes to a heightened sense of security (Kinnvall, 2004). Consequently, national and religious symbols serve as protective buffers against existential threats, shielding individuals from profound adversities such as helplessness and powerlessness triggered by the perception of threat.

The Zeve Martyrs’ Memorial elicits negative emotions from our participants, such as sorrow, sadness, and pain. These emotional responses typically manifest when individuals experience the loss of something significant, encounter adverse life events, fail to achieve specific goals, or perceive a sense of defeat (Ekman, 1992, 2007; Rivers, 2005). The elicited emotions regarding the memorial appear to align with the understanding that memorials, particularly those commemorating martyrdom, serve as collective mourning sites that facilitate profound contemplation and emotional engagement (Beckstead et al., 2011; Wasserman, 1998). Conversely, emotions like sadness, sorrow, and pain engender unpleasant experiences and are consequently associated with a desire to alter the current situation (Cryder et al., 2008; Lerner et al., 2013). It is of paramount importance for decision-makers and the public to contextualize these emotions triggered by martyrdom in a manner that encourages positive behaviors. Failure to do so may foster discordant intra- and inter-group relations and contribute to the development of prejudiced and discriminatory attitudes and behaviors among various groups.

The central core representations of the Zeve Martyrs’ Memorial exhibit a pronounced focus on intragroup processes, eclipsing attention to intergroup dynamics. This emphasis is unsurprising, as heightened perceptions of the threat of obliteration often prompt a more rational allocation of ingroup resources by prioritizing one group over others. Similarly, the analysis revealed a relative absence of representations concerning intergroup relations within peripheral representations. However, the most prominent element in the first periphery is Armenians. This finding shows that the perpetrator occupies a prominent place in the collective memories associated with the memorial. Intriguingly, this representation is accentuated not within the central core representations but within peripheral representations. One plausible explanation for this discrepancy could be the sensitive nature of the socio-political issue known as the “Armenian Question” in the context of Türkiye, which is often deemed a taboo subject. Armenians are frequently associated with stereotypes that fuel prejudice (Karasu & Göregenli, 2016; Kentel & Poghosyan, 2005; Özdoğan & Kılıçdağı, 2012). Lastly, the outcomes of our study appear incongruent with the anticipated function of martyrdom-type memorials, which typically remind the other group of “uncompleted tasks” (Mosse, 1990). This incongruity may be linked to the anchoring of memorial representations, primarily within ingroup processes.

This study employed convenience sampling to access participants and introduces the inherent limitations of this sampling method. Notably, most participants were female and low-income university students. Participants with lower incomes may prioritize immediate life needs over the abstract topic on the edge of history. While we did not measure attitudes toward gender roles, it is plausible that those who are more accepting of traditional gender roles showed less interest in utilizing public spaces. These factors may have contributed to the low familiarity of the Zeve Martyrs’ Memorial. Further research is required to explore this phenomenon in greater depth. In future studies of a similar nature, mitigating sampling-related

limitations could be achieved by utilizing a quota sampling technique. This approach ensures a more representative and diverse participant pool. Furthermore, data collection for this study occurred during a period marked by the unavailability of face-to-face education, which resulted from significant earthquakes in Türkiye. Evaluating study results using data collected through face-to-face interactions may offer a more comprehensive perspective. A related limitation pertains to the study's focus on investigating representations using the specific term "the Zeve Martyrs' Memorial" in the context of social representation analysis. The term "martyrs' memorial" carries profound connotations, potentially invoking associations with war, death, and religion, even among individuals unfamiliar with the memorial. In future research endeavors, it may be useful to explore this subject using relatively more neutral language or alternative approaches to minimize potential biases inherent in the terminology.

Conclusion

Historical events that give rise to negative experiences hold significance, provided valuable lessons are learned and precautionary measures are implemented to prevent their recurrence. In this regard, the integration of memorials into the daily experiences of both public and official institutions is crucial, taking into consideration the aforementioned functions. For instance, in the promotion of martyrdom and commemoration ceremonies, a comprehensive approach should extend beyond merely commemorating those who have lost their lives and emphasizing these painful events. Instead, it should strive to present an alternative understanding of history, placing less emphasis on assigning blame and instead fostering awareness, respect, and peaceful co-existence. However, this approach must not undermine the gravity of such tragic events and their profound impact.

Concurrently, to enhance the cultural heritage value of the memorial, recommendations include incorporating the tragic events of the Zeve region into social and cultural activities enriched with visual and auditory stimuli. Additionally, placing various miniatures at prominent locations within the city to serve as reminders of the memorial, integrating memorial visits into appropriate official ceremonies, and implementing measures to facilitate access to the memorial site (such as providing transportation and installing informative signs along the route) are suggested. Collectively, these measures contribute to the broad recognition and preservation of the memorial's cultural significance. Additionally, it is recommended that the memorial undergo reconsideration with the integration of design elements that foster nuanced and meaningful communication between visitors and the commemorated individuals. In this context, enhancing the overall visitor experience can be achieved by incorporating introductory panels that provide ample historical and spatial information about the memorial. Moreover, deliberate attention to incorporating engravings, manipulating natural light and shadows, utilizing reflective water surfaces, mirror-coated materials, and leveraging contemporary technological advancements to engage visitors' senses and symbolic realms has been suggested (Aşur et al., 2023; Watkins et al., 2010). Such enhancements can significantly contribute to the efficacy of the memorial as a medium for communication and collective memory.

Etik Komite Onayı: Bu çalışma için etik komite onayı Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi'nden (16/03/2023, No: 14826) alınmıştır.

Katılımcı Onamı: Çalışmaya katılan tüm katılımcılardan yazılı onam alınmıştır.

Yazar Katkıları: Fikir-M.K., U.B.; Tasarım- M.K., U.B.; Denetleme- M.K., U.B.; Kaynaklar- M.K., U.B.; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi- M.K., U.B.; Analiz ve/veya Yorum- M.K., Literatür Taraması- M.K., U.B.; Yazıyı Yazan- M.K.; Eleştirel İnceleme- U.B.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışmanın Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından finanse edilen, "Hatırlama ve Unutmanın Kesişiminde Bir Anıt: Zeve Şehitliği" (Proje No: SYD-2023-1 0607) başlıklı araştırma projesinin bir parçası olarak gerçekleştirildiğini beyan etmişlerdir.

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval Van Yüzüncü Yıl University (16/03/2023, No: 14826) was obtained for this study.

Participant Consent: Written informed consent was obtained from all participants who participated in the study.

Author Contributions: Concept - M.K., U.B.; Design- M.K., U.B.; Supervision- M.K., U.B.; Resources- M.K., U.B.; Data Collection and/or Processing- M.K., U.B.; Analysis and/or Interpretation- M.K.; Literature Search- M.K., U.B.; Writing Manuscript- M.K.; Critical Review- U.B.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare no conflict of interest.

Financial Support: The authors declared that this study was carried out as part of a research project funded by Van Yüzüncü Yıl University Scientific Research Projects Department, titled "A Memorial on the Border of Remembering and Forgetting: The Zeve Martyrs' Memorial" (Project No: SYD-2023-1 0607).

References

- Aşur, F., Aydın, Ü., & Alp, Ş. (2023). Investigation and development of landscape design proposal for Van Zeve Martyrdom area as a cultural heritage. In K. Günçe, & D. Mısırlısoy (Eds.), *Architectural sciences and cultural heritage—traces of the history* (pp. 106–138). Iksad Publications.
- Bar-Tal, D. (2007). Sociopsychological foundations of intractable conflicts. *American Behavioral Scientist*, *50*(11), 1430–1453. <https://doi.org/10.1177/0002764207302462>
- Bar-Tal, D. (2014). Collective Memory as social representations. *Papers on Social Representations*, *23*(1), 5.1–5.26.
- Beckstead, Z., Twose, G., Levesque-Gottlieb, E., & Rizzo, J. (2011). Collective remembering through the materiality and organization of war memorials. *Journal of Material Culture*, *16*(2), 193–213. <https://doi.org/10.1177/1359183511401494>
- Billig, M. (1995). *Banal nationalism*. Sage Publications.
- Cryder, C. E., Lerner, J. S., Gross, J. J., & Dahl, R. E. (2008). Misery is not miserly: Sad and self-focused individuals spend more. *Psychological Science*, *19*(6), 525–530. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2008.02118.x>
- Çelik, H. (2016). Acı bir tarihin canlı şahitleri: Mezalimi görenler anlatıyor [Living Witnesses of a Painful History: Eyewitness Accounts of the Massacre]. In *görenlerin gözü ile Van'da Ermeni mezâlimi* (6. ed.) [Eyewitness Accounts: Armenian Atrocities in Van, 6th ed.] (pp. 47–161). Cedit Neşriyat.
- Çoksan, S., & Üzümçeker, E. (2023). Nitel verinin elde edilme sürecinde temel nitelikler [Basic Qualities in the Process of Obtaining Qualitative Data]. In H. Peker-Dural, & M. Karasu (Eds.), *Nitel araştırma yöntemleri: psikoloji uygulama örnekleriyle* [Qualitative Research Methods with Application Examples in Psychology] (pp. 54–86). Nobel.
- Dany, L., Urdapilleta, I., & Lo Monaco, G. (2015). Free associations and social representations: some reflections on rank-frequency and importance-frequency methods. *Quality & Quantity: International Journal of Methodology*, *49*(2), 489–507. <https://doi.org/10.1007/s11135-014-0005-z>
- Duncan, C. R. (2009). Monuments and Martyrdom: Memorializing the dead in post-conflict North Maluku. *Journal of the Humanities and Social Sciences of Southeast Asia*, *165*(4), 429–458. <https://doi.org/10.1163/22134379-90003628>
- Ekman, P. (1992). Are there basic emotions? *Psychological Review*, *99*(3), 550–553. <https://doi.org/10.1037//0033-295X.99.3.550>
- Ekman, P. (2007). *Emotions revealed: Recognizing faces and feelings to improve communication and emotional life* (2nd ed.). Macmillan.
- Greenberg, J., Solomon, S., & Pyszczynski, T. (1997). Terror management theory of self-esteem and cultural worldviews: Empirical assessments and conceptual refinements. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology* (Vol 29) (pp. 61–139). Academic Press. [https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(08\)60016-7](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60016-7)
- Halbwachs, M. (1980). *The collective memory* (F. J. Diddler Jr, & V. Y. Ditter, Trans.). Harper & Row.
- Hirst, W., & Manier, D. (2008). Towards a psychology of collective memory. *Memory*, *16*(3), 183–200.
- Kahramanmaraş earthquake of 2023 (2024, January 28). In *Britannica*. Retrieved from <https://www.britannica.com/event/2023-Turkey-Syria-earthquake>
- Kansteiner, W. (2002). Finding meaning in memory: A methodological critique of collective memory studies. *History and Theory*, *41*(2), 179–197. <https://doi.org/10.1111/0018-2656.00198>
- Karasu, M., & Göregenli, M. (2017). *Disclosure of subjectivity in Armenian issue: A Q methodology study*. In D. Kökdemir, & Z. Yeniçeri (Eds.), 1st Social Psychology Congress Proceedings (pp. 355–366). Başkent University.
- Kaşdarma, E. (2020). “*Namıslu Kadın*” ile “*Namıslu Erkek*” Temsillerinin Kalıpyargı İçeriği Modeline Entegre Edilmesi ve Toplumsal Cinsiyet Kalıpyargılarının Sistemi Meşrulaştırıcı İşlevinin İncelenmesi [The Integration of “Honorable Woman” and “Honorable Man” Representations into the Stereotype Content Model and Examination of the System-Justifying Function of the Gender Stereotypes]. [Unpublished doctoral dissertation]. Bursa Uludağ University.

- Kentel, F., & Poghosyan, G. (2005). *Ermenistan ve Türkiye vatandaşları karşılıklı algılama ve diyalog projesi* [Mutual Perception and Dialogue Project Between Citizens of Armenia and Türkiye]. TESEV Publishing.
- King, A. (1998). Sacred Union. In *Memorials of The Great War in Britain: The Symbolism and Politics of Remembrance* (pp. 216–245). Bloomsbury Publishing.
- Kinnvall, C. (2004). Globalization and religious nationalism: Self, identity, and the search for ontological security. *Political Psychology, 25*(5), 741–767. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2004.00396.x>
- Lerner, J. S., Li, Y., & Weber, E. U. (2013). The Financial Costs of Sadness. *Psychological Science, 24*(1), 72–79.
- Lo Monaco, G., Piermattéo, A., Rateau, P., & Tavani, J. L. (2017). Methods for studying the Structure of Social Representations: A critical review and agenda for future research. *The Journal for the Theory of Social Behaviour, 47*(3), 306–331. <https://doi.org/10.1111/jtsb.12124>
- Maia, V. L. L. B., Lago, E. C., Ramos, C. V., Fernandes, M. A., Alves, E. L. M., Batista, P. M. S., ... & Cronemberger, G. L. (2017). Similarity analysis about the training of family health strategy professionals for the psychosocial care of the elderly. *International Archives of Medicine, 10*, 1–6. <https://doi.org/10.3823/2501>
- Marschall, S. (2008). Pointing to the dead: Victims, martyrs and public memory in South Africa. *South African Historical Journal, 60*(1), 103–123. <https://doi.org/10.1080/02582470802287745>
- Mercan, S. (2016). *Arşiv belgelerinde Van Ermeni isyanları* [Armenian Rebellions in Van According to Archival Documents]. Gece Kitaplığı.
- Moscovici, S. (1963). Attitudes and Opinions. *Annual Review of Psychology, 14*, 231–260. <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.14.020163.001311>
- Moscovici, S. (1973). Foreword. In C. Herzlich (Ed.), *Health and Illness: A Social Psychological Analysis* (pp. ix-xiv). Academic Press.
- Moscovici, S. (1981). On social representation. In J. P. Forgas (Ed.), *Social Cognition: Perspectives on Everyday Understanding* (pp. 181–209). Academic Press.
- Moscovici, S. (1984). The phenomenon of social representations. In R. M. Farr, & S. Moscovici (Ed.), *Social Representations* (pp. 3–69). Cambridge University Press.
- Moscovici, S. (1988). Notes towards a description of social representations. *European Journal of Social Psychology, 18*, 211–250. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2420180303>
- Moscovici, S. (2000). The phenomenon of social representations. In G. Duveen (Ed.), *Social Representations: Explorations in Social Psychology* (pp. 18–77). Polity Press.
- Mosse, G. L. (1990). *Fallen soldiers: Reshaping the memory of the World Wars*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780195071399.001.0001>
- Okray, Z., & Şimşek, A. H. (2018). Anıtların göstergebilimsel analizi: KKTC öncesi ve sonrası [Semiotic Analysis of Monuments: Before and After TRNC]. *Kıbrıs Araştırmaları ve İncelemeleri Dergisi, 2*(3), 7–20.
- Özdoğan, G. G., & Kılıçdağı, O. (2012). *Türkiye Ermenilerini duymak: Sorunlar, talepler ve çözüm önerileri* [Hearing Armenians of Türkiye: Problems, Demands and Policy Suggestions]. TESEV Publishing.
- Özkan Demir, K. (2022). *Kadın Üniversite öğrencilerinin değer yönelimleri ve sosyal temsillerinin değişim olasılıkları: Barış ve savaş üzerine odak grup tartışmalarına katılımın etkisi* [Possibilities of Change in Value Orientations and Social Representations of Women University Students: The Effect of Participation in Focus Group Discussions on Peace and War]. [Unpublished doctoral dissertation]. Bursa Uludağ University.
- Republic of Türkiye Ministry of Culture and Tourism. (2022). *Kültür ve Turizm Bakanlığı Van Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Kararı* [Ministry of Culture and Tourism Van Cultural Heritage Conservation Regional Board Decision]. Van, Kültür ve Turizm Bakanlığı. <https://korumakurullari.ktb.gov.tr/Eklenti/96922,12-van-ili-tusba-ilcesi-zeve-sehitligi-tescil-guncellem-.pdf?0>

- Rivers, S. E. (2005). *Discrete emotions in emotion regulation: The case of anger and sadness* [Unpublished doctoral dissertation]. Yale University.
- Sargin, İ. (1990). Zeve katliamından kurtuluşum [My Survival from the Zeve Massacre]. In *Proceedings of Van International Symposium in Our Recent History* (pp. 39–41). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları Nu: 6.
- Selimovic, J. M. (2013). Making peace, making memory: Peacebuilding and politics of remembrance at memorials of mass atrocities. *Peacebuilding*, 1(3), 334–348. <https://doi.org/10.1080/21647259.2013.813175>
- Storeide, A. H. (2022). “It no longer is the same place”: Exploring realities in the memorial falstad centre with the “Falstad Digital Reconstruction and V/AR Guide.” In D. I. Popescu (Ed.), *Visitor experience at Holocaust Memorials and Museums* (pp. 119–132). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003220626-11>
- Süslü, A. (1990). Van-Zeve’deki Türk katliamı [Massacre of Turks in Zeve]. In *Proceedings of Van International Symposium in Our Recent History* (pp. 27–35). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları
- Süslü, A. (2012). Diplomaside, tarihte dostluk: Türk–Ermeni ilişkileri [Friendship in Diplomacy and History: Turkish–Armenian Relations]. *Belgi Dergisi*, 4, 458–470.
- Uras, E. (1976). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi* [Armenians in History and the Armenian Issue]. Belge Yayınları.
- Van YYÜ Rectorate. (1990). Neden katliam seksiyonu? [Why the Massacre Section?]. In *Proceedings of Van International Symposium in Our Recent History* (pp. 341–354). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları Nu: 6.
- Van’ı Tanıma ve Tanıtma Cemiyeti [The Society for Recognizing and Promoting Van]. (1963). *Zeve*. Van’ı Tanıma ve Tanıtma Cemiyeti Yayınları, No: 2.
- Viejo-Rose, D. (2011). Memorial functions: Intent, impact and the right to remember. *Memory Studies*, 4(4), 465–480. <https://doi.org/10.1177/1750698011411367>
- Wagner, W., & Hays, N. (2005). *Everyday discourse and common sense: The theory social representations*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-1-137-07263-4>
- Wasserman, J. R. (1998). To trace the shifting sands: Community, ritual, and the memorial landscape. *Landscape Journal*, 17, 42–61. <https://doi.org/10.3368/lj.17.1.42>
- Watkins, N., Cole, F., & Weidemann, S. (2010). The war memorial as healing environment: the psychological effect of the Vietnam veterans memorial on Vietnam war combat veterans’ posttraumatic stress disorder symptoms. *Environment and Behavior*, 42(3), 351–375. <https://doi.org/10.1177/0013916510361873>
- Xu, H., & Jin, S. (2022). A Study on the relationship between red memorial landscape perception, collective memory, and identity-take the martyrs monument as an example. *Journal of Innovation and Social Science Research*, 9(1), 107–113. [https://doi.org/10.53469/jissr.2022.09\(01\).18](https://doi.org/10.53469/jissr.2022.09(01).18)
- Ysseldyk, R., Matheson, K., & Anisman, H. (2010). Religiosity as identity: Toward an understanding of religion from a social identity perspective. *Personality and Social Psychology Review*, 14(1), 60–71. <https://doi.org/10.1177/1088868309349693>
- Zittoun, T. (2004). Memorials and semiotic dynamics. *Culture & Psychology*, 10(4), 477–495. <https://doi.org/10.1177/1354067X04045748>

Blending Survey Data and Theory to Comprehend Refusal Reasons in Social Surveys

Sosyal Araştırmalarda Reddetme Nedenlerini Anlamak İçin Araştırma Verisi ve Teoriyi Birleştirmek

Melike SARAÇ

Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü
Sosyal Araştırma Yöntemleri Anabilim Dalı,
Ankara, Türkiye

Hacettepe University Institute of Population
Studies Department of Social Research
Methodology
melikesarac@hacettepe.edu.tr

Abstract

This study focuses on the reasons behind the refusal behavior of survey respondents in the era of steadily declining response trends in social surveys. In this sense, the primary goal of the study is to examine refusal reasons by contact attempts and interview outcomes in the light of nonresponse theories. The data source of the study is the 10th round of the European Social Survey (ESS10), a large-scale and cross-national survey carried out in European countries. In the survey, it is possible to observe the reasons behind refusals using the contact forms, which are mainly used to collect paradata. The study findings are discussed along with the nonresponse theories assisting in our understanding of the reasons underlying refusals. A particular attention was given to the leverage-salience theory which posits a direct relationship between survey participation and respondent benefits. The study concludes by presenting methodological strategies to reduce the increasing rates of nonresponse, concentrating on refusals. Finally, it is expected to develop practical implications for social survey settings in Türkiye.

Keywords: Nonresponse trends, survey refusals, leverage-salience theory, European Social Survey

Öz

Bu çalışma, sosyal araştırmalarda sürekli olarak azalan cevaplama oranlarının görüldüğü dönemde cevaplayıcıların araştırmaya katılmayı reddetme davranışı altındaki nedenlere odaklanmaktadır. Çalışmanın temel amacı, cevaplayıcıların reddetme davranışı nedenlerini cevapsızlık teorileri ışığında görüşme ziyaretlerine ve görüşme sonuç kodlarına göre incelemektir. Çalışmanın veri kaynağını farklı Avrupa ülkelerinde büyük ölçekte gerçekleştirilen bir araştırma olan European Social Survey'in 10. serisi (ESS10) oluşturmaktadır. Bu araştırmada, ziyaret formları aracılığıyla toplanan paradata aracılığıyla cevaplayıcıların red nedenlerini değerlendirmek mümkün olabilmektedir. Çalışmanın bulguları, reddetme davranışı altındaki nedenleri anlamamıza yardımcı olan cevapsızlık teorileri ile tartışılmaktadır. Ayrıca, özellikle red nedenleri ve araştırma katılımı arasında doğrudan bir ilişki kuran leverage-salience teorisine değinilmektedir. Çalışmanın sonunda sosyal araştırmalarda cevaplayıcıların reddetme nedenlerine odaklanılarak, artan cevapsızlık oranlarını düşürecek çeşitli metodolojik önerilerde bulunulmuştur. Son olarak, bu çalışmanın Türkiye'deki sosyal araştırmalar için uygulanabilecek pratik uygulamaların geliştirilmesi süreçlerine katkıda bulunması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Cevapsızlık eğilimi, sosyal araştırmalarda reddetme, leverage-salience teorisi, European Social Survey

Geliş Tarihi/Received 20.04.2024
Kabul Tarihi/Accepted 07.01.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 25.03.2025

Cite this article as: Saraç, M. (2025). Blending Survey Data and Theory to Comprehend Refusal Reasons in Social Surveys, *Current Perspectives in Social Sciences*, 29(1), 16-28.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Introduction

Cross-national comparisons conducted by survey researchers pointed out that nonresponse trends are increasing even though the rate of response decline varies across countries (De Leeuw & De Heer, 2002; Luiten et al., 2020; Kohut et al., 2012). The situation which is usually noted in developed countries appears to be valid for national surveys in developing countries as well (Luiten et al., 2020; Saraç & Adalı, 2019).

It is common practice to use indicators such as contact rates with the sample units, response rates, and refusal rates when assessing the overall quality of surveys, whilst several approaches may be taken in the calculation process (AAPOR, 2016; Stoop, 2005; Rutstein & Rojas, 2006). Therefore, survey organizations typically target a response rate threshold at the beginning of the survey.

Nonresponse may lead to biased survey estimates in addition to a reduction in target sample sizes. Survey estimates may deviate significantly from the population values when interviews are conducted with a subset of the population that shares similar experiences. In other words, biased statistics may occur due to the nonresponding for certain units in the sample. This problem results from the strong relationship between nonresponse rate and nonresponse bias (Groves & Peytcheva, 2008). Still, higher response rates could lead to high error due to the substantial variations between respondents and nonrespondents in terms of survey interests (Koç & Saraç, 2023). Groves and Peytcheva's (2008) meta-analysis study explicitly showed a significant nonresponse bias, even in the case where the relationship between nonresponse rate and absolute bias is rather weak. Overall, the problem of nonresponse in social surveys requires greater attention, taking all these motivations into account.

This work concentrates on refusal behavior with particular emphasis on reasons for refusals according to contact attempts and final interview outcomes. Refusal can be considered as a foremost component of nonresponse. The remaining components are noncontacts and other non-interviews, usually related to the accessibility and availability of sample units including at-home patterns, number of calls, and timing of calls (Lynn & Clarke, 2002; Groves et al., 2009). For this reason, researchers typically speculate about refusal conversion strategies such as multiple contacts, conducting follow-up surveys, reducing interview length, providing alternative response modes, and cash incentives (Groves et al., 1999; Stoop, 2012). In addition, reminders have also been found to be an effective way to lower nonresponse, particularly in self-administered surveys (Edwards et al., 2002).

Groves et al. (2009) outlined the survey design features that impact survey participation comprising contactability, initial decision, and final decision. According to this framework, the factors determining contactability of sample units include the number and timing of calls, the duration of fieldwork, interviewer workload, and interviewer observations. Secondly, initial decisions of respondents are shaped by pre-notification, sponsorship, interviewer behavior, incentives, burden, respondent rules, and household-interviewer matching. Finally, mode switch, interviewer switch, two-phase sampling, persuasive letters, and post-survey adjustments affect individuals' final decisions to participate in surveys. Similarly, Groves and Couper (1998) explained survey cooperation from different perspectives including the social environment, design features, sample unit predisposition, and interaction between householder and respondent. They also revealed differences in response propensity by type of residence (e.g., central city, sub-urban, other urban, and rural).

Revealing factors influencing survey participation could explain why some respondents are more likely to decline to answer surveys than others. *Leverage-salience theory* asserts that willingness to participate in a survey is determined by several factors such as survey topic, sponsorship, use of incentives, and pre-notification letters, thereby increasing the benefits of respondents (Groves et al., 2000). The importance that respondents attribute to each factor would determine their decision regarding survey participation. Most of these factors appear to be related to survey design decisions under the control of researchers. For instance, a new study conducted by Haan et al. (2024) revealed that the inclusion of personal information on forms is a disincentive factor for survey participation.

The main objective of the study is to comprehend the refusal reasons, by examining the motivations behind refusals in the countries involved in the 10th round of the European Social Survey (ESS10). This will be examined with respect to how the reasons for refusals vary according to contact attempts and final interview outcomes. Additionally, the proportion of refusals

over final interview outcomes will be examined by the countries to make a ground for further examinations. The basic rationale for selecting the ESS data is the ability to handle such methodological evaluations due to the paradata collection employed in the fieldwork. Based on the interviewer observations recorded in the contact forms, the information about the reasons for refusals is provided. The another aim of the study is to discuss reasons for refusals in the broad sense of nonresponse theories in the field, with a particular emphasis on the *leverage-saliency theory*. Finally, the study attempts to give practical recommendations for national survey settings in Türkiye based on study findings.

“A good theory could enable improvements in survey design and survey process to increase response rates.” (Dillman, 2020)

1. Theoretical Framework

There exist numerous survey theories as to why certain units prefer not to participate in surveys. The initial theories, systematically presented by Dillman (2020) in his book chapter, include arguments about survey participation from the respondent’s perspective. *The benefit-cost theory* (Singer, 2011), *social exchange theory* (Dillmann et al., 2014), and *leverage-saliency theory* (Groves et al., 2000) provide strong provisions to understand respondents’ decisions regarding survey participation.

1.1. The Leverage-Saliency Theory

The leverage-saliency theory asserts that varying predispositions of individuals and survey design features influence survey participation at different levels. In this sense, leverage and saliency of attributes as well as their importance levels and directions are key determinants when respondents decide to accept or refuse to interview (Groves et al., 2000). The survey topic, questionnaire length, incentive use, and survey sponsorship are among the design features affecting the decision for survey participation, according to the theory.

Starting from earlier studies, being “too busy” and “not interested” are the main reasons for refusals. In this regard, Couper (1997) detected that refusals due to not being interested in the American National Election Studies were the result of individuals having lower levels of political knowledge. This appears to be directly related to the respondent’s interest and knowledge of the survey topic. Similarly, Groves et al. (2004) found higher cooperation rates among individuals (e.g., new parents, teachers, politicians, and elderly people) who are interested in the survey topic in a phone-based experimental study.

The use of incentives in surveys, especially pre-paid ones rather than promised ones, has been noted to be an influential factor in achieving increased response rates (Singer et al., 1999; Parsons et al., 2014; Groves et al., 2000). Watson and Wooden also (2009) mentioned the positive effect of incentives on increased response tendencies for panel surveys although their design and administration vary across surveys. The researchers also showed the significant impact of sending pre-notification letters on response propensity in various studies (Traugott & Goldstein, 1993; Groves & Peytcheva, 2008). Additionally, factors intended to reduce respondent burden such as shorter interviews and reduced complexity of tasks would result in increased response rates (Edwards et al., 2002).

1.1. The Benefit-Cost Theory

The benefit-cost theory could be considered as an extended form of the *leverage-saliency theory*. The theory is based on the balance between benefits and costs perceived by each individual. People would be more willing to participate in surveys when their benefits are greater than the costs, according to this theory (Singer, 2011). In other words, the perception of benefits is always more essential than reducing costs including risks and harm. Thus, survey researchers should focus on how they can increase the respondents’ benefits to encourage survey participation in accordance with this theory.

1.1. The Social Exchange Theory

The social exchange theory, asserted by Dillman et al. (2014), attempts to understand survey participation based on people’s interactions with others. According to this theory, interactions between individuals, depending on how the trust is formed, constitute the benefits of respondents, societies, or communications. In other words, the trust established between people is a fundamental factor in persuading people to respond to surveys. This theory explains high noncontact rates for high-security or controlled-access buildings in urban areas (Gfroerer et al., 1997).

Methods

Data Source

The European Social Survey (ESS), a cross-national survey carried out across Europe every two years, is the data source of the study. A wide range of data is collected by the survey, including social behaviors and attitudes, social values, health, well-being, national and cultural identity, religion, family life, and marriage. The main goals are to follow the trend of public attitudes and values across Europe, develop social indicators on attitudes and beliefs, and strengthen the methodological assessment of cross-national survey estimates (ESS, 2024a).

The 10th round of the survey involved 31 different countries and was carried out between September 2020 and 2022. The CAPI (Computer-Assisted Personal Interviewing) method was used in 22 countries when collecting data, while self-administered methods (e.g., web or paper) were used in 9 countries with the impact of the pandemic. In countries where in-person methods were the primary data collection mode, there was also an option to conduct video interviews for the follow-up. The individual interviews conducted with Europeans over 15 years of age lasted about an hour.

The survey countries used random probability sampling techniques in the sampling design and conducted proper weighting procedures. The ESS also targets a minimum response rate of 70% and a maximum non-contact rate of 3% in each of the participating countries. The main motivation was to get valid, reliable, and nationally representative estimates. This work mainly uses contact forms designed to record all relevant information about the fieldwork. Detailed contact information of the sample units such as date, day, time, administration mode, interview outcome, and result of each interview were collected through these forms. Additionally, contact attempts that resulted in refusals, stated reasons for the refusals (if any), and demographic information of the contact persons are also recorded on this form by interviewers (ESS, 2024b). Regarding the study, Table 1 presents all possible results and outcomes of contact attempts, and reasons for the refusals collected by the contact forms used in the ESS.

Statistical Analysis

Statistical analyses within this study include the percentage distributions of interview outcomes with an emphasis on refusals by survey countries, and refusal reasons stated by nonrespondents by the contact attempts and final interview outcomes in accordance with the study objectives. The analyses were carried out using RStudio (2023.12.1) and SPSS Statistics version 23.0 (IBM SPSS Corp., Armonk, NY, USA) statistical analysis programs.

Countries, where the final outcome code was not available in the contact form data set (named ESS10CF), were excluded from the analysis. In total, contact information from 19 countries¹ was used in the statistical analyses. The information from the first three contact attempts was included in the analyses given that the number of cases fell below 1,000 following the third attempt. Figure 1 illustrates the contact attempts, refusals, and other outcomes in the survey as well as the number of cases in each category. The contact attempts and nonrespondents due to refusals consist of the study units examined here in accordance with the study goals.

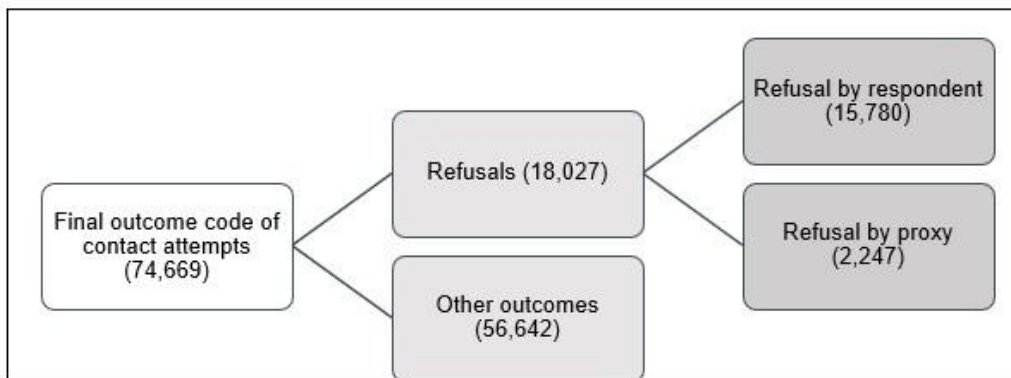
---

¹Bulgaria (BG), Switzerland (CH), Czechia (CZ), Estonia (EE), Finland (FI), France (FR), Greece (GR), Croatia (HR), Hungary (HU), Iceland (IS), Italy (IT), Lithuania (LT), Montenegro (ME), North Macedonia (MK), Netherlands (NL), Norway (NO), Portugal (PT), Slovenia (SI), and Slovakia (SK).

Table 1.
Results and outcomes of contact attempts and reasons for refusals

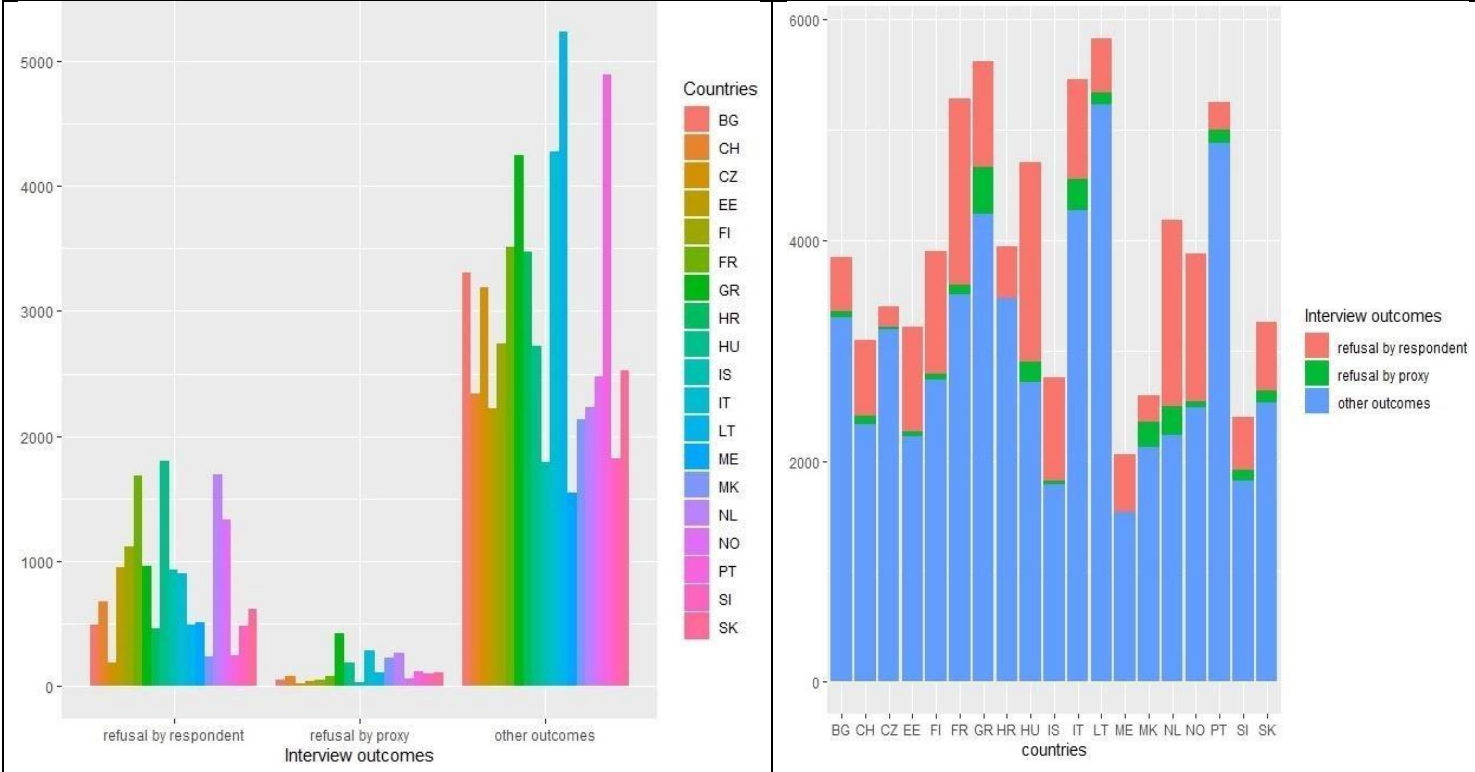
Code	Result of the contact attempt	Outcome of contact attempt	Reasons for refusals
1	Completed interview	An appointment was made	It is bad timing (otherwise engaged, sick children, visitors, ...)
2	Partial interview	Refusal of target respondent	I am not interested
3	Contact with unidentified person	Refusal by proxy (family, acquaintance)	I don't know enough about this topic, too difficult for me
4	Contact with target respondent but no interview	Someone refused, not sure if target respondent	This is a waste of time
5	Contact with somebody other than target respondent	Respondent is unavailable /not at home until ___/___	This is a waste of money
6	No contact at all	Mentally/physically unable ill/sick (short term and therefore could revisit during the fieldwork period)	The survey interferes with my privacy /I give no personal information
7	Invalid address	Mentally/physically unable ill/sick (long term and would be unable to complete interview during the fieldwork period)	I never do surveys
8	Other information about sample unit	Respondent is deceased	I have already co-operated in surveys too often
9	-	Respondent moved abroad	I do not trust surveys
10	-	Respondent moved, unsure whether abroad	I have had bad experiences before with surveys
11	-	Respondent moved within country	I don't like the subject
12	-	Language barrier	My partner/family/household members do not give approval
13	-	Other	I do not admit strangers to my house, I am afraid to let them in
14	-	-	Other

Figure 1.
Number of cases for contact attempts, refusals and other outcomes

Results

Figure 2 illustrates the distribution of final interview outcomes for each ESS country. The countries where respondent's refusals are the most common are the Netherlands (40 percent), Hungary (38 percent), Norway (34 percent), and France (32 percent) according to results. Moreover, in North Macedonia and Greece the percentages of refusals by proxies are about 8-9 percent. The percentage of interview outcomes excluding refusals is higher than 53 percent for each ESS country. The three countries with the lowest percentage of refusals across all survey countries are the Czechia (6 percent) followed by Portugal (7 percent) and Lithuania (10 percent). Overall, 24 percent of the contact attempts result in refusals by the respondents or their proxy. The percentage distribution of interview outcomes by survey countries is presented in Table 2.

Figure 2.
The distribution of interview outcomes by survey countries

Table 2.
The percentage distribution of interview outcomes by survey countries

Countries	Refusals		Other outcomes	Number of contact attempts
	By respondent	By proxy		
Bulgaria	12.7	1.4	85.9	3,845
Switzerland	22.0	2.5	75.5	3,093
Czechia	5.5	0.8	93.7	3,401
Estonia	29.6	1.3	69.1	3,218
Finland	28.6	1.3	70.2	3,900
France	31.9	1.6	66.5	5,279
Greece	17.1	7.5	75.5	5,619
Croatia	11.8	0.0	88.2	3,940
Hungary	38.3	4.0	57.7	4,705
Iceland	33.9	1.2	64.9	2,758
Italy	16.5	5.2	78.3	5,458
Lithuania	8.4	1.8	89.8	5,830
Montenegro	25.0	0.0	75.0	2,056
North Macedonia	9.2	8.7	82.1	2,595
Netherlands	40.4	6.4	53.3	4,187
Norway	34.4	1.7	64.0	3,878
Portugal	4.8	2.2	93.0	5,254
Slovenia	19.9	4.3	75.8	2,398
Slovakia	19.0	3.4	77.7	3,255
Total	21.1	3.0	75.9	74,669

Table 3 presents the percentage distribution of reasons for initial refusals by final interview outcome, which includes refusals by respondent, refusals by proxy, and other outcomes in the ESS countries. Regardless of the outcome of the interview, descriptive results indicated that the most common reason for refusals is a lack of interest in the survey. This rationale accounts for 59 percent of the refusals by respondents and 49 percent of refusals by proxies or other outcomes. Second, about 12 percent of the initial refusals were due to bad timing for the interview (e.g., sick children and houseguests). The percentage of respondents who reported bad timing for interviews was 15 percent for refusals by proxies, and 13 percent for other outcomes.

Looking at the remaining reasons for refusals, 6-7 percent of nonrespondents and 8 percent of interviews resulted in other outcomes stating that surveys are a waste of time. Concerns about trust and privacy/sharing of personal information appear to be more problematic for interviews resulting in other outcomes rather than refusals (4-5 percent). Accordingly, among other outcomes than refusals, the percentage of refusals based on not letting strangers into the house or being afraid to let someone in was found to be around 4 percent. The outcome of the interview does not significantly change the proportion of respondents who stated they never do surveys (4 percent). The percentage of reasons for refusals such as the respondent's partner, family, or household member not providing approval is higher for refusals made by proxies (4 percent) compared to refusals made by respondents, and other outcomes (1 percent). Few respondents have mentioned reasons such as cooperating in surveys too often, having bad experiences before with surveys, or not being interested in the survey topic (Table 3).

Table 3.*The percentage distribution of reasons for initial refusals by final interview outcomes, all countries*

Refusal reasons	Refusal by respondent		Refusal by proxy		Other outcomes	
	Percentage	Number	Percentage	Number	Percentage	Number
It is bad timing (otherwise engaged, sick children, visitors, ...)	11.5	1,784	14.5	323	13.1	1,184
I am not interested	59.3	9,224	48.9	1,017	48.9	4,417
I don't know enough about this topic, too difficult for me	1.4	212	1.1	33	1.1	100
This is a waste of time	6.6	1,034	6.4	142	7.5	677
This is a waste of money	0.4	62	0.5	11	0.5	41
The survey interferes with my privacy/I give no personal information	2.3	361	3.9	87	5.4	483
I never do surveys	3.9	600	4.1	90	4.4	397
I have already cooperated in surveys too often	0.4	61	0.3	6	0.4	38
I do not trust surveys	1.3	207	2.3	52	3.5	312
I have had bad experiences before with surveys	0.3	46	0.4	9	0.5	43
I don't like the subject	0.7	107	0.8	17	0.8	70
My partner/family/household members do not give approval	0.7	114	4.1	90	1.0	94
I do not admit strangers to my house, I am afraid to let them in	1.5	231	3.4	76	3.5	320
I need to isolate-not allowed to have people in my home	0.5	75	0.9	20	0.8	68
Don't feel comfortable allowing people in my home for health reasons	1.4	222	2.3	51	3.4	310
Other	7.8	1,218	8.9	198	5.2	472
Total	100.0	15,558	100.0	2,222	100.0	9,026

Table 4 presents the percentage distribution of refusal reasons according to order of contact attempts. The majority of respondents who refused survey participation at the initial contact stated that they are not interested in surveys (58 percent). Second, several factors including sick children and guests at home (12 percent) made the interview unsuitable timed. For the second attempts, one out of each four respondents who declined to interview stated that it was a waste of time (25 percent), and 14 percent of those reported that they never do surveys. Even at the second attempt, 12 percent of nonrespondents reported they had no interest in participating in surveys. The majority of respondents who rejected interview during the third attempt stated that they never do surveys (17 percent), and they do not trust surveys (14 percent).

Descriptive results of the study suggested that nonrespondents give different explanations for their refusals according to the contact attempts. While reluctance to participate in surveys and the belief that surveys are a waste of time are resistant reasons for refusals, the prevalence of trust problem is increasing with the contact attempts. The prevalence of respondents who stated that they do not trust surveys in the third attempts (17 percent) is quite higher than that of the initial visits (2 percent). The reason that may be linked to trust concerns is the reluctance to allow strangers into the house, and afraid to let them in. The percentage of individuals who did not respond survey due to this concern during the initial attempt was 2 percent, which reached to 5 percent in second attempts and 10 percent in third visits. Similarly, it seems that concerns regarding privacy matters are increasing following the initial attempts. In the second and third attempts, approximately 8-9

percent of nonrespondents stated concerns about their privacy being compromised or preference on not providing any personal information. Conversely, this figure is estimated to be around 3 percent during the first attempts (Table 4).

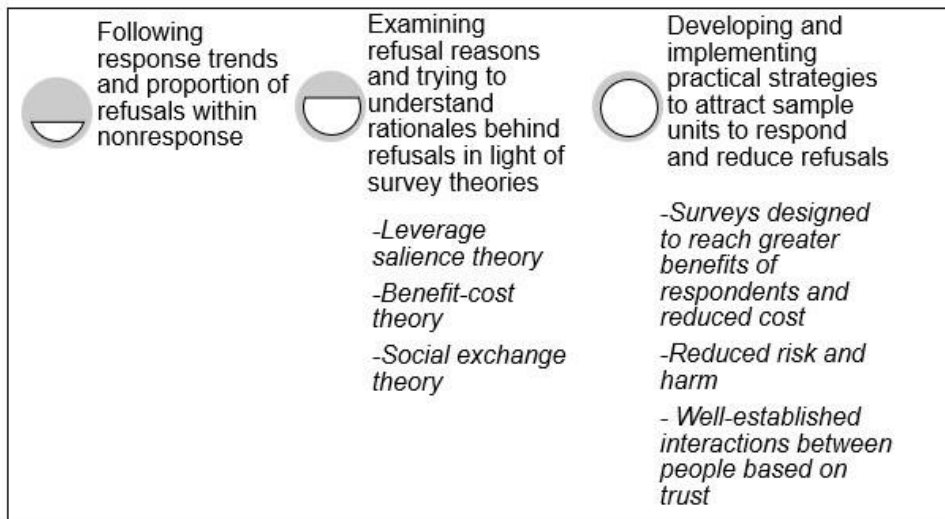
Another reason for refusal which is increasing with each attempt is the lack of interest in the survey topic (1 percent at the first visit, 9 percent at the third attempt). Moreover, the percentage of nonrespondents who reported that surveys are a waste of money increased to about 7 percent in the third visits. Factors such as hesitancy to have guests at home due to health concerns and the need to isolate appear to be associated with the global pandemic, which aligns with the survey period in 2020 (Table 4).

Table 4.
The percentage distribution of reasons for refusals by contact attempts, all countries

Refusal reasons	1 st attempt		2 nd attempt		3 rd attempt	
	Percentage	Number	Percentage	Number	Percentage	Number
It is bad timing (otherwise engaged, sick children, visitors, ...)	11.9	2,107	0.6	35	1.0	23
I am not interested	57.6	10,241	11.8	745	0.3	8
I don't know enough about this topic, too difficult for me	1.4	245	4.6	289	1.4	34
This is a waste of time	6.6	1,176	24.7	1,554	9.0	217
This is a waste of money	0.4	73	2.4	154	6.6	158
The survey interferes with my privacy/I give no personal information	2.5	448	8.6	542	8.4	203
I never do surveys	3.9	690	13.3	834	16.5	399
I have already cooperated in surveys too often	0.4	67	1.4	87	1.5	35
I do not trust surveys	1.5	259	6.7	420	14.2	343
I have had bad experiences before with surveys	0.3	55	1.6	102	2.7	66
I don't like the subject	0.7	124	4.1	255	8.5	204
My partner/family/household members do not give approval	1.1	204	1.9	122	2.9	71
I do not admit strangers to my house, I am afraid to let them in	1.7	307	5.2	328	10.0	241
I need to isolate-not allowed to have people in my home	0.5	95	1.4	85	2.6	62
Don't feel comfortable allowing people in my home for health reasons	1.5	273	3.3	205	7.9	191
Other	8.0	1,416	8.5	533	6.5	156
Total	100.0	17,780	100.0	6,290	100.0	2,411

Conclusion and Discussion

The growing rates of nonresponse in surveys warrant consideration due to the potential impact of nonresponse bias on survey estimates (Groves & Peytcheva, 2008), reduced sample sizes, and the overall quality of social surveys. Since refusals account for a large portion of nonresponse in today's survey world, it is worth examining the dynamics behind them and developing practical strategies to deal with refusals within methodological assessments. The results of this study have led us to the following key issues that need to be addressed in detail from both practical and theoretical perspectives. Figure 3 outlines the main arguments focused in the study.

Figure 3.
An overview of the main arguments of the study

The proportion of refusals among final interview outcomes

The refusal rate is problematic for each survey country, ranging from 6 percent in Czechia to 47 percent in the Netherlands. It appears that determining target response rates by survey organizations is useful in observing the discrepancy between the obtained and target rates of survey response. In this sense, survey practitioners should discuss how to close this gap from the perspectives of respondents and survey design. Furthermore, comparing the proportion of refusals across the survey countries offers insight into each country's position among all countries. It would be useful to examine the strategies employed at data collection in countries where the refusal rates are at acceptable levels. This could mean adjusting existing implications or adopting new strategies in order to decrease refusal rates in practice.

The variation in the reasons for refusals based on final interview outcomes and contact attempts

Study results put forward that respondents' lack of interest is the primary reason for survey refusals, accounting for 59 percent for refusals by respondents, and 58 percent for the initial visits. That is followed by the bad timing for the interview which is estimated to be 15 percent for refusals by proxies and 12 percent at first contact attempt.

Nonrespondents' lack of interest in surveys appears to be the most significant factor in both their leverage and salience, according to the *leverage-salience theory* (Groves et al., 2000). This component is so important that other refusal reasons such as being a waste of time, excessive cooperation with surveys, needing isolation, and obtaining permission from someone remain negligible when considering whether or not to participate in surveys. This result indicated that survey researchers should develop strategies to attract respondents to participate in surveys, such as offering pre-paid incentives or sending pre-notification letters (Watson & Wooden, 2009; Parsons et al., 2014). These strategies also support the arguments of the *benefit-cost theory* (Singer, 2011) because respondents' benefits would be greater than their costs, which affects respondents' willingness in a positive way.

As Couper (1997) hypothesized in his study, the lower levels of knowledge about survey topics may be one of the causes of being not interested in surveys. Thus, survey researchers should also provide a brief explanation of the survey topic and

interview instructions in order to ease the interview process from the respondent's perspective. As Edwards et al. (2002) confirmed, shorter interviews and less complex tasks can lead to a decrease in respondent burden and an increase in response rate as a result of that.

Following the initial attempt, more delicate responses, such as privacy and trust, become visible when evaluating the variation in estimated percentages for refusal reasons by contact attempts. The percentage of respondents who stated they wouldn't let strangers into their home or were afraid to let them in is higher in the third attempt (10 percent) than in the first attempt (2 percent). Similarly, stating that not trusting surveys was 2 percent in the first contact, but it rose to 14 percent in the third contact. These findings raise the possibility that survey refusals may be concealed due to concerns about trust, privacy, and sharing of personal information. These issues could be negotiated through the well-established interactions established between respondents and interviewers, enabling the persuasion of individuals to participate. The *social exchange theory* (Dillman et al., 2014) explains the significant contribution of building trust to achieving survey cooperation, especially for high-security buildings in urban areas.

2. The social survey settings in Türkiye

Türkiye is not an exception regarding the rising rates of nonresponse experienced by the countries worldwide. Several social surveys are conducted in Türkiye that focus on health, nutrition, domestic violence against women, time use, the elderly population, youth, children and so on. The strategies discussed in this section can also be applied to Türkiye in the light of study findings, and explanatory theories such as *leverage-salience theory*, *benefit-cost theory*, and *social exchange theory*. Survey methodologists should consider sending pre-notification letters to sample units and offering pre-paid incentives at the design phase. Many researchers have established the effectiveness of such implications for various survey settings in various countries. Undoubtedly, design decisions would be affected by the modes of data collection, time and financial constraints.

Moreover, respondents would like to know how the data they provided will be used in the near future. Therefore, it might be possible to persuade potential nonrespondents to participate in surveys by explaining the policy implications in different areas where the collected survey data is utilized. For instance, in a health survey, re-calls or re-visits can be organized by the survey organizations to clarify the objectives of the survey and explain the respondents' potential contribution to the policies that could be developed in the country's health system. The same message can be conveyed to all sample units through the media, using the power of visual tools (e.g. news, social media). As the study results suggested, explaining survey objectives and statements of ethical considerations (e.g., privacy) to persuade respondents during the initial contact is of greater significance than subsequent contacts. Still, follow-up visits should be considered with the increased chance of contact and response for the sample units. Re-visits should be scheduled at the convenience of the respondents. At this stage, sample units may be given small gifts or incentives (e.g. gift cards) to encourage survey participation while ensuring unbiased responses and following ethical rules. Additionally, building trust between the main actors of data collection could be enhanced through well-organized interviewer training that includes sessions on refusal conversion strategies. Training sessions should cover such methodological issues in addition to interviewing techniques and questionnaire rules. This paper also encourages the paradata collection in surveys to make methodological evaluations. Socio-demographic and socio-economic information on nonrespondents should be collected through questionnaires to allow for follow-up. Interviewer observations and respondent ratings should be collected on detailed contact history forms, if possible. Finally, it is important to note that such evaluations should be made taking the cultural settings of the countries into account.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author declares no conflict of interest.

Financial Support: The author declared that this study has received no financial support for this study.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek olmadığını beyan etmiştir.

References

- AAPOR (American Association of Public Opinion Research). 2016. Standard definitions, final dispositions of case codes and outcome rates for surveys. Epub ahead of print. https://www.aapor.org/AAPOR_Main/media/publications/Standard-Definitions20169theditionfinal.pdf
- Beaumont, J. (2005). On the use of data collection process information for the treatment of unit nonresponse through weight adjustment. *Survey Methodology*, 31(2), 227-231.
- Couper, M. P. (1997). Survey introductions and data quality. *Public Opinion Quarterly*, 61(2), 317-338. <https://doi.org/10.1086/297797>
- De Leeuw, E. & De Heer, W. (2002). Trends in household survey nonresponse: A longitudinal and international comparison. In R.M. Groves, D.A. Dillman, J.L. Eltinge & R.J.A. Little (Eds.), *Survey nonresponse* (pp. 41-54). Wiley.
- Dillman, D. A., Smyth, J. D. & Christian, L. M. (2014). Internet, phone, mail and mixed-mode surveys; The tailored design method. Hoboken, NJ: Wiley.
- Dillman, D. A. (2020). Towards survey response rate theories that no longer pass each other like strangers in the night. In P.S. Brenner (Eds.), *Understanding survey methodology, Frontiers in sociology and social research* (pp. 15-44). Springer.
- Edwards, P., Roberts, I., Clarke, M., DiGiuseppi, C., Pratap, S., Wentz, R. & Kwan, I. (2002). Increasing response rates to postal questionnaires: Systematic review. *BMJ*, 324(7347), 1183. <https://doi.org/10.1136/bmj.324.7347.1183>
- ESS. (2024a, March 31). European Social Survey data collection. <https://www.europeansocialsurvey.org/methodology/ess-methodology/data-collection>
- ESS. (2024b, April 1). European Social Survey round 10-2020. Democracy, digital social contacts. <https://ess.sikt.no/en/study/172ac431-2a06-41df-9dab-c1fd8f3877e7/425>
- Gfroerer, J., Lessler, J. & Parsley, T. (1997). Studies of non-response and measurement error in the National Household Survey on Drug Abuse. *National Institute on Drug Abuse Research Monograph*, 167, 273-295.
- Groves, R., & Couper, M. (1998). Nonresponse in household interview surveys. Wiley.
- Groves, R. M., Singer, E. & Bowers, A. (1999). A laboratory approach to measuring the effects on survey participation of interview length, incentives, differential incentives, and refusal conversion. *Journal of Official Statistics*, 15(2), 251-268.
- Groves, R. M., Singer, E. & Corning, A. (2000). Leverage-saliency theory of survey participation. *Public Opinion Quarterly*, 64(3), 299-308. <https://doi.org/10.1086/317990>
- Groves, R. M., Presser, S. & Dipko, S. (2004). The role of topic interest in survey participation decisions. *Public Opinion Quarterly*, 68(1), 2-31. <https://doi.org/10.1093/poq/nfh002>
- Groves, R. M. & Peytcheva, E. (2008). The impact of nonresponse rates on nonresponse bias: a meta-analysis. *Public Opinion Quarterly*, 72(2), 167-189. <https://doi.org/10.1093/pog/nfn011>
- Groves, R. M., Fowler Jr, F. J., Couper, M. P., Lepkowski, J., Singer, E., & Tourangeau, R. (2009). *Survey methodology* (2nd). Hoboken: John Wiley and Sons, 97-9.
- Haan, M., Toepoel, V., Ongena, Y. & Janssen, B. (2024). Recruiting non-respondents for a conversation about reasons for non-response: A description and evaluation. *Survey Practice*, 17. <https://doi.org/10.29115/SP-2024-0001>
- Koç, İ. & Saraç, M. (2023, July). *The impact of household welfare on response behavior at cluster level*. European Survey Research Association (ESRA) 2023 Conference, Milano, Italy.
- Kohut, A., Keeter, S., Doherty, C., Dimock, M. & Christian, L. (2012). Assessing the representativeness of public opinion surveys. Pew Research Center, Washington, DC. Epub ahead of print. <https://www.pewresearch.org/politics/2012/05/15/assessing-the-representativeness-of-public-opinion-surveys/>

- Luiten, A., Hox, J. & de Leeuw, E. (2020). Survey nonresponse trends and fieldwork effort in the 21st century: Results of an international study across countries and surveys. *Journal of Official Statistics*, 36(3), 469-487. <https://doi.org/10.2478/jos-2020-0025>
- Lynn, P. & Clarke, P. (2002). Separating refusal bias and non-contact bias: Evidence from UK national surveys. *Journal of the Royal Statistical Society Series D: The Statistician*, 51(3), 319-333. <https://doi.org/10.1111/1467-9884.00321>
- Parsons, N. L. & Manierre, M. J. (2014). Investigating the relationship among prepaid token incentives, response rates, and nonresponse bias in a web survey. *Field Methods*, 26(2), 191-204. <https://doi.org/10.1177/1525822X1300120>
- Rutstein, S.O. & Rojas, G. (2006). Guide to DHS statistics. Demographic and Health Surveys, ORC Macro: Calverton, Maryland.
- Saraç, M. & Adalı, T. (2019). Interview result codes in DHS surveys in Turkey: An Assessment between 1993 and 2013. *Nüfusbilim Dergisi*, 41(1), 52-67.
- Singer, E. (2011). Toward a benefit-cost theory of survey participation: Evidence, further tests, and implications. *Journal of Official Statistics*, 27(2), 379–392.
- Stoop, I. (2005). The Hunt for the Last Respondent. <https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/2900>
- Stoop, I. (2012). Unit non-response due to refusal. In L. Gideon (Eds.), *Handbook of survey methodology for the social sciences* (pp. 121-147). Springer.
- Traugott, M. W. & Goldstein, K. (1993). Evaluating dual frame samples and advance letters as a means of increasing response rates. In Proceedings of the Survey Research Methods Section, American Statistical Association (pp. 1284- 1286).
- Watson, N. & Wooden, M. (2009). Identifying factors affecting longitudinal survey response. In P. Lynn (Eds.), *Methodology of Longitudinal Surveys* (pp. 157-179). John Wiley & Sons.

Şamanizm'den Günümüze Kalanlar

Remnants of Shamanism to Present Day

Celal ASLAN

Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü
Gaziantep, Türkiye

*Gaziantep University, Faculty of Art and
Science, Department of History Gaziantep,
Türkiye
celalaslan46@gmail.com
(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)*

Ayşe Aybüke YÜCEL

Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
Gaziantep, Türkiye

*Gaziantep University, Faculty of Art and
Science, Department of History Gaziantep,
Türkiye
yucelaysea@gmail.com*

Öz

Eski Türklerin kötü ruhlardan arınmak, hastalıklardan şifalanmak ve gelecekte haber almak için başvurdukları kişiler şamanlar olmuşlardır. Şamanizm de şaman kelimesinden türetilmiştir. Şamanlık mevcut dini inanışın bir sistem dâhilinde ve teknik biçimde uygulanması olarak tanımlanmaktadır. Şamanizm inanç sisteminde yaşanan birçok uygulamanın bugün hem İslam dininde karşılığı olan noktaları hem de Anadolu topraklarında kültürel şekilde devam eden ritüel ve inançları varlığını korumaktadır. İslamiyet'in kabulünden sonra Türkler Şaman geleneklerini hayatlarından çıkaramamışlardır. Küçük büyük birçok ritüel ve inanç İslam dini içinde de varlığını korumuştur. Özellikle Türklerin İslamiyet'i kabul etmesinde büyük bir öneme haiz bulunan Türk tasavvufunda Şamanizm izleri oldukça fazla örnekle tespit edilmiştir. Lakin bu izler İslam dinine uydurularak Türk-İslam senteziyle oluşturulmuştur. Bu etkilerden bazıları İslam dini ile bağdaşan inançlarken bir kısmı ise kültürel olarak aktarılan batıl sayılarak toplumun bir kısmı tarafından reddedilen şeylerdir. Hazırlanan bu makalede öncelikle Şamanizm inanç sistemi ve şamanların icra ettikleri ritüellerden söz edilmiştir. Ardından İslamiyet'in kabulünden sonra Türk topluluklarında karşımıza çıkan tasavvufi dini sistemlerle Alevilik içerisinde yer alan Şamanizm kaynaklı uygulamaların benzerliklerine bakılmış ve sosyal hayatta müşahade edilen Şaman kökenli inanışların günümüze yansımalarından bahsedilmiştir. Gelenek olarak varlığı sürdürülenlerin bugün ne amaçla yapıldığı ve bağlamından kopup kopmadıklarına da değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şamanizm, Şaman, Mevlevilik, Alevilik, Ritüel.

Abstract

The individuals whom the ancient Turks turned to for purification from evil spirits, healing from illnesses, and receiving insights about the future were shamans. The term "Shamanism" is derived from the word "shaman." Shamanism is defined as the systematic and technical practice of the prevailing religious beliefs. Many practices observed in the belief system of Shamanism today have counterparts in Islam and continue to exist as cultural rituals and beliefs in the Anatolian region. After the acceptance of Islam, the Turks could not entirely eliminate Shamanic traditions from their lives. Numerous rituals and beliefs, both minor and significant, have continued to exist within the framework of Islam. In particular, traces of Shamanism have been identified with numerous examples in Turkish mysticism, which played a significant role in the Turks' adoption of Islam. However, these traces have been adapted to align with Islam, forming a Turkish-Islamic synthesis. Some of these influences are compatible with Islamic beliefs, while others, deemed superstitious and culturally transmitted, have been rejected by certain segments of society. In this article, the belief system of Shamanism and the rituals performed by shamans are first discussed. Following this, the similarities between Sufi religious systems that emerged among Turkish communities after the acceptance of Islam and the Shamanic practices within Alevism are examined. The reflections of Shamanic beliefs observed in social life today are also addressed. Additionally, the purposes for which these traditions are maintained today and whether they have been disconnected from their original context are explored.

Keywords: Shamanism, Shaman, Mevlevism, Alevism, Ritual.

Geliş Tarihi/Received 28.04.2024
Kabul Tarihi/Accepted 03.02.2025
Yayın Tarihi/ Publication Date 25.03.2025

Cite this article as: Aslan, C. & Yücel, A. A. (2025). Remnants of Shamanism to Present Day, *Current Perspectives in Social Sciences*, 29(1), 29-36.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Giriş

Şamanizm kelimesi, Kuzey Asya halkları arasında sihirbaz, büyücü anlamlarına gelen şaman kelimesinden türemiştir. Bu kelime batılı etnograflar tarafından “rahip, büyücü, hekim ve ruh avcısı” olarak tanımlanmıştır (Güngör, 2010, s.325). Son zamanlarda yapılan araştırmalar Şamanizm’in doğuşunu paleolitik ya da neolitik çağın başlangıcı olarak kabul etmektedir (İzgi, 2011, s. 31). Söz konusu dönemlerde insanların doğadaki her şeyin bir ruhu olduğuna inandıkları düşünülmektedir. Bundan hareketle Şamanizmin avladıkları her hayvan için doğanın kendilerine kızmaması adına ruhlar âlemi ve av hayvanlarıyla iletişime geçecek kutsal bir kişiye ihtiyaç duyulduğundan dolayı ortaya çıkan bir inanç sistemi olduğu bilinmektedir (Çoruhlu, 2002, s. 61). Türk mitolojisine göre ise insanlar huzur içinde yaşarlarken bir gün kötü ruhlar onların arasında hastalık ve ölüm yaymaya başlamıştı. Bunun üzerine ilahi güçler insanlara yardım etsin diye kartal suretinde bir şaman gönderdi. Fakat insanların kartala güvenmemesiyle kartal ilahi güçlerin yanına gidip ya ona konuşma yetisi verilmesini ya da insan suretinde göndermesini diledi. İlahi güçler şamanı bu kez insan suretinde gönderdi. Yeryüzüne indiğinde bir ağaç altında uyuyakalmış bir kadın gördü onunla evlendi ve ondan doğan çocuk ilk şaman oldu (Türklerde Şaman- Kökler [Belgesel], TRT2, Youtube). Eski Türklerde ilk Şaman manasına gelen Kam kelimesi en erken 5. yüzyıldan itibaren görülmüştür (Gömeç, 1998, s. 40). Hatta Türklerin Şaman terimine yabancı olduğu, bu tabirin ilk defa 18. yüzyılın sonlarına doğru kullanıldığı düşüncesi ileri sürülmüştür (Gömeç, 1998, s.40). Elde edilen bilgilere göre Şaman her toplumda farklı bir isimle anılmıştır. Asya’nın ortalarında ve kuzeyinde konuşulan dillerde kam kelimesine karşılık söylenen terimler, Yakutça *ojun*, Moğolca *bügö*, *udagan*, *kami*, Tatarca *kam* şeklinde geçmektedir (Eliade, 1999, s. 22). Kazak ve Kırgızlarda *bahsi*, Saha Türklerinde erkek kama *oyun* kadın kama *udagan*, Çuvaşlarda ise *yum* adı verilmiştir (Gömeç, 1998, s. 40). Türk tarihinde önemli bir yere sahip olan bu inanış merkezinde şaman veya kam olarak bilinen din adamlarının yer aldığı bir inanç sistemi ve uygulamalardan ibarettir (Er, 2021, s. 8). Esasında Şamanik yöntemler başta Sibirya ve Ural-Altay olmak üzere dünyanın birbirinden uzak bölgelerinde dâhi çok benzerdir. Bu inançta şamanlar toplumu kötü ruhlardan korumak, hastaları şifalandırmak ve gelecekte haber almak için başvurulan kişiler olmuştur. Türkler gibi, bozkır hayatı içinde yaşanan her doğa olayı, hastalık ve kötülükleri ruhlarla alakalandıran bir toplumda Şamanizm’e olan inancın yaygınlığı oldukça normaldir.

Bu inanç sisteminde evren üç kısımdan oluşmaktadır (Buluç, 1979, s. 323). Bu kısımlar gökyüzü, yeryüzü ve yeraltıdır. Gökyüzü aydınlık olandır, orada iyilik, güzellik ve mutluluk vardır (Mömin, 2013, s. 84). Gökyüzünde, Ülgen, eşi ve ona bağlı çocukları ve iyilik ruhları bulunmaktadır. Yeryüzü insanlara aittir. Burada dağlar, ırmaklar, ormanlar yer almaktadır, bunların tamamına “yer-sular” denir (İzgi, 2011, s. 33). Yer-sulara ait ruhlar olduğuna inanıldığı için Şamanizm’de doğa da kutsal sayılmaktadır. Yeraltında ise Erlik ve ona tâbi çocukları ve kötü ruhlar bulunmaktadır. Burası karanlıktır, tüm kötülükler bahtsızlıklar ve çirkinliklerin çıktığı yerdir. Bu ruhlar için bazı ritüeller yapıp kurbanlar verilir. Yaz, ilkbahar ve sonbahar mevsimlerinde Ülgen için beyaz bir kısrak kurban edilir. Erlik ise kendisine kurban verilmesi için insanların ruhlarına hastalık bulaştırır yahut bazı insanların ruhlarını alıp yeraltına kaçırarak bunları kendi hizmetinde çalıştırır. Fakat yine de Erlik’e at kurban edilmez çocuklarına ise sadece zayıf ve sakat hayvanlar kurban edilir (Güngör, 2010, s. 326).

Şaman, ona inanılan toplumlarda sihri/dini özelliğe sahip bir kişilik olarak değer görmüştür. Fakat şamanın, dini faaliyetlerin tamamında yer almadığı gözlenmiştir. Şamanı şaman yapan asıl özellik extase (kriz, nöbet) haliydi. Bu ritüellerle ruhlarla iletişime geçerek hastalanan ruhu şifaya ulaştırmak, ölen kişinin ruhunu bir yıl kadar sonra öteki dünyaya göndermek, avda şanssızlığı gidermek, doğa olaylarını kontrol edebilmek, gelecekte haber vermek ve insanların istek ve dileklerini ruhlar âlemine iletmek gibi görevleri bulunmaktaydı. Şamanın gerçekleştirdiği bu ritüel yüksek haz heyecanı ile insanın kendinden geçmesi haline dayalı bir vecd tekniği olarak tanımlanabilir. Extase anında şamanların ruhlar âlemine gidip ruhlarla iletişim kurduğu yahut ruhların şamanın bedenine girerek onunla iletişime geçtiği düşünülmekteydi. Bu iletişim sırasında hastalanan kişilere şifa verir, ölümlerin isteklerini yerine getirerek onların yapacakları kötülükleri engeller. Onun yerdeki ve gökteki tanrıların yanına giderek insanların arz ve dileklerini yerine getirdiğine inanılmaktadır (Kafesoğlu, 2014, s. 289). Bu durum şamanın etrafındaki insanları onun doğaüstü yetenekleri olduğuna inandırır. Bu sebeple şamanların uyguladıkları ritüellerin kendilerini ve dolayısıyla çevresindeki insanları hipnoz etmek için geçerli bir yöntem olduğu düşünülmektedir (Arvas, 2014, s. 53).

Bu ritüele kamlama adı verilir. Kamlama yapılırken şaman özel bir kıyafet giymektedir. Bu kıyafette cübbe ve külahlar kesin biçimde yer almaktaydı. Bunun dışında göğüslük, eldiven ve büyük ökçeli ayakkabı şaman kıyafetleri olarak bilinmekteydi. Şamanların kıyafetlerinin genellikle bir kuşu, ren geviğini veya ayıyı simgelediği görülmektedir (İzgi, 2011, s. 36). Fakat şamanların ayinlerinde kuş tüyünün yeri ayrıdır. Bunun sebebi mitolojik açıdan şamanların bir kuş türü olan kartaldan gelmiş

olmaları ikinci olarak da ruhlar âlemine yolculuk yaparken bu kuşun onlara yardım ettiği inancıdır. Bu kıyafetlerin yanında aksesuar olarak şapkalarına geyik boynuzları takıp, kıyafetlerinde ve davullarında veya deflerinde kuş tüylerine yer vermişlerdir. Bunların yanı sıra aynalar da şamanların kötü ruhların nerede olduklarını tespit etmek için veya öteki dünyayı görmek için kullandıkları aksesuarlarındandır (Bayat, 2009, s. 190). Ruhları kovmak için boyunlarına zil takıp, Ülgen'in kızlarını temsil için bebek, ay ve güneşi temsil etmek için madeni para ve yıldızları temsil etmek için cübbeye boncuklar takmaktaydılar. Şaman'ın olmazsa olmazı yardımcı nesnesi ise kamlama sırasında onu ruhlar yolculuğuna hazırlayan davuludur. Davul sesi Şaman'ın odaklanma aracıdır. Şaman davul çalarak ve farklı sesler çıkararak, şarkı söyleyerek ve dualar okuyarak ruhlar âlemiyle iletişim yolculuğuna çıkmaktaydı. Ne kadar çok ses olursa yolculuk o kadar hızlı gerçekleşmekteydi. Şaman davulunun Şaman'ın yolculuğunda ona binek olduğu savunulur. Bu davul imal edilirken insan eli değmemiş ağaçlardan yapılmaya dikkat edilir ve sadece ayinlerde kullanılır. Şaman'ın ölmesi halinde kamlama sırasında kullandığı eşyalar bir ağaca bağlanır ve kendisi de o ağacın altına gömülürdü.

Şamanlık toplumda ilgili kimseye doğuştan gelen bir özellik olarak bilinir. Fakat belirli bir eğitim almadan şamanlık yapılamazdı. Genellikle aynı soydan gelen kişiler şaman olabilmekteydi. Yani her sihir yapan veya şifacı konumundaki kişi şaman sayılmıyordu (Kafesoğlu, 2014, s. 288). Kişinin doğuştan altı parmaklı olması, dişli doğması, çocukluk çağlarında sara hastalığında olduğu gibi nöbetler geçirmesi onların özel güçlere sahip olduğunu düşündürüp böylesi adaylar şaman eğitimine alınıyordu. Şaman eğitiminde, kamlama sırasında davul yönetmeyi, dualar okuyup ruhları çağırma, gittiği ruhlar âlemindeki ruhları yönetebilmeyi atalarından öğreniyorlardı (İzgi, 2011, 34). Bu eğitim 3-5-10 yıl sürebiliyor ve eğitim bittikten sonra şamana bir törenle elbisesi giydirilip yemin duası ediliyordu. Şamanlar ak kam ve kara kam olmak üzere iki kısma ayrılıyorlar; ak kamlar iyi ruhlarla iletişim kurup görüşürken, kara kamlar ise kötü ruhlar ile iletişim kurup onlarla görüşüyorlardı (Kocaova, 2014, s. 4)

Günümüzde Şamanizm Etkileri

Müslümanlık hicretin üçüncü yılında Maverâünnehir, Fergana ve Sırderya'da bulunan Türkler arasında çoğalmıştı. Fakat kültürlerinde şaman geleneklerini bulunduran Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra da bu geleneklerinden vazgeçememiş ve İslam dini içerisinde yaşatmaya devam etmişlerdi. Bunun bir sebebini bu topraklarda bulunan halk Müslüman olsa da doğudan ve kuzeyden gelen Şamanist Türklerin adet ve örflerini canlı tutmalarına bağlayabiliriz (İnan, 1952, s. 20). Tabi bu durumda İslamiyet'i kabul eden boylardan kimisinin de dini sadece siyasi amaçlarla kabul etmesi, Şamanizm kültürünün varlığını uzun süre korumasında etkili olmuştur.

İslamiyet'in kabulüyle birlikte Türklerdeki şaman kültürünün izleri ilk olarak, Türklerin Müslümanlaşmasında büyük öneme sahip olan tasavvuf dervişlerinde görülmüştür. Şamanların mitolojide kartaldan gelen bir ilahi kurtarıcı olduğuna inanılması ve ruhlarla iletişime geçecekleri vakitlerde farklı hayvan şekillerine bürünüp ruhlar âleminde gezinebilmeleri durumu tasavvufta da dervişlerin bazılarının kuş gibi uçabildikleri, bazılarının geyik postlarına bürünebildikleri ve geyiklerle dolaşmaları geleneğiyle bağdaşmaktadır. Özellikle geyikli baba adındaki derviş ve müritlerinin geyik boynuzlu şapkalar takıp geyik postu giymeleri şamanların özel kıyafetinde bulunan külahlarına taktıkları hayvan boynuzlarıyla benzerlik göstermektedir (Ögel, 2010, s. 29). Bu duruma don değiştirme adı verilmektedir (Bars, 2018, s. 176). Bu dervişler Türk Müslümanlığı perspektifiyle İslamiyet'i yaydıklarından dolayı toplumun büyük bir kısmında halk dindarlığı içerisinde şaman gelenekleri devam etmiş hatta günümüzde bile varlığını koruyan pratiklere rastlanmıştır. Zaten Köprülü de dervişlerin bir kısmını şamanların devamı olarak görmüştür (Köprülü, 1999, s. 67). Bu doğrultuda tasavvuf ritüellerinde Şamanizm'e benzeyen veya devamı niteliğindeki uygulamalar mevcuttur.

Mevlevilik, Şaman geleneklerini hem dini ritüellerinde hem kültürel yaşantılarında hem de Mevlevi şeyhlerinin giyim, yaşayış ve kılık kıyafetlerinde yaşatmıştır. Mevlevi şeyhleri tıpkı Kamlar gibi az yer az uyur az konuşurdu, yaşadıkları bölgede halkla iç içe olup sadece dini ritüeller sırasında bir üstünlükleri söz konusu olmaktaydı. Onun dışında içinde bulunduğu toplumdaki insanlarla beraber yaşar, kazancını kendi mesleği neyse ondan kazanırdı (Yücekal Ermetin, 2009, s. 52). Mevlevi şeyhleri ilahi boyutla herhangi bir aracıya ihtiyaç duymadan iletişime geçebilirlerdi. Bu iletişim tıpkı Şamanların ayini gibi müzik aletleriyle, ayaklarını yere vurup kendi etraflarında dönerek doğaçlama dualar eşliğinde yapılırdı. Bu kendi etraflarında dönme işlemine semâ denir ve bu uygulama şamanların ayin sırasındaki danslarına benzetilmektedir. Mevleviler de şamanlar gibi bu ayinleri sevap kazanmak için değil ilahi boyutla iletişime geçmek için yapıyorlardı (Yücekal Ermetin, 2009, s. 56). Mevlana'nın semâ yaparken kendisine sorulan tüm soruları yanıtlaması Şamanların kamlama sırasında sorulan sorulara cevap vermesiyle

bağdaştırılmaktadır (Yücekal Ermetin, 2009, s. 100). Şamanların bu ayini yaparken özel bir kıyafet giymeleri ve Mevlevi şeyhlerinin de bunu yapması Şamanlarla aralarındaki benzerlikleri göz önüne sermektedir. Şamanlarda olan atalar kültü yani ölü atalarının ruhlarından ya da yardımcı ruhlardan bilgi almaları tasavvufta da bazı dervişlerin Hz. Peygamber’den veya ölmüş diğer velilerden rüya yoluyla haber alması şeklinde karşılık bulmuştur. İslam dininin gerektirdiği emir ve yasakları yerine getirip bunun dışında tam anlamıyla Şamanist olmasa da yukarıda bahsedildiği gibi birçok konuda benzerlik taşıyan ayinlerin düzenlenmesi tasavvuf içerisinde özellikle Mevlevilikte Şaman izlerinin olduğunu ve korunduğunu göstermektedir.

Mevleviliğin yanı sıra Alevilik kültürü de ritüelleri ve giyimleriyle Şamanizm izlerini hala içerisinde barındırmaktadır. Bu izlerden en belirgin Şamanlarda ayin sırasında büyük bir öneme sahip olan dans, dua ve müziğin Alevilere de sirayet etmesi ve onların semahlarında müzik, zikir ve dans eşliğinde ritüellerini gerçekleştirmesidir. Yine Şamanların ayininin sadece ruhlarla iletişim için yapılmasıyla semahların yalnızca Tanrı’ya ulaşma arzusuyla yapılması aynı felsefeyi içinde barındırmaktadır (Mutlu Orhan, 2022, s. 17). Alevilikte bulunan dedelerin Şamanların devamı olduğu inancı ve semah halindeyken ruhların bedeni terk ettiğine inanmaları, şamanlar gibi semahlarını gece yapmaları, törenlerde özel giysiler giymeleri, cem gecelerinde sıra ve merteye ile oturulmaları Şaman geleneklerinden Aleviliğe yansıyan izlerdir (İzgi, 2012, s. 32). Şaman kültürü bu ve bunun gibi Türklerin benimsediği dini anlayış ve topluluklarda yaşamaya ve yaşatılmaya devam etmiştir.

Bu aktarım sadece dini anlamda yapılan ritüeller, şamanlara benzerlikler veya bu alanlardaki anlayışlarda kalmamıştır. Bugün Anadolu’da toplum içerisinde icra edilen ve inanılan birçok şey Şamanizm inanç sisteminin izlerini taşımaktadır. Ayrıca toplumda yapmaktan kaçınılan birçok şeyin kökenlerinin de Şamanizm’e dayandığı tespit edilmiştir. Bunun sonucunda toplumsal ve kültürel hayatımız dâhilinde yaşadığımız, duyduğumuz, anlamlandıramadığımız ama yapmaktan da kaçınmadığımız birçok küçük büyük adetlerin, alışkanlıkların ve inançların kökeninin Şamanizm’den miras kaldığı aşikârdır. Öncelikle bugün toplumumuzda hala üfürükçü, hoca, büyücü, falcı gibi meslek haline gelmiş ve rağbet gören bir geleneğin devam etmesi, geride bırakmadığımız bir Şaman inancının devamıdır. İçinde bulunduğumuz ve inandığımız İslam dininin yasaklamış olmasına karşın özellikle Anadolu’da tıpkı eski Türk toplumunda Şamanlara gidilme sebebi olan hastalık, gelecekte haber alma ve cinler periler gibi kötü ruhlardan arınmak amacıyla bugün üfürükçü, hoca ve falcılara müracaat ediliyor. Şamanlar eskiden insanları kendi manyetik alanlarına almak için nefeslerini veya öpüşlerini yöntem olarak kullanmışlardır (Yücekal Ermetin, 2009, s. 255). Bugün kötü ruhlardan arınmak için gidilen hocaların methedildikleri noktalar da nefesleridir. Dini inanışlar değişse de gelenekler inançlarla harmanlanarak bir şekilde toplumun şekillenmesinde rol oynamıştır. Bugün bir kutlama, özel gün veya baş sağlığında birbirimizi öpmemizin kökeni de birbirimizin manyetik alanına girmek manasına dayanmaktadır (Yücekal Ermetin, 2009, s. 255). Bu etki sadece insana değil bir nesneye de aktarılabilirdiğinden ötürü kesici olan bıçak makas gibi eşyalar bir kişiden başka bir kişiye verilirken üzerine hafifçe tükürülerek verilmesi o manyetik etkiyi kesmek için yapılmaktadır (Yücekal Ermetin, 2009, s. 255).

Yine Kaşgarlı Mahmud’un bahsettiği “ıdık” yani koruyucu ruhlar için hayvan salıvermek, Şamanist Türklerde “İzik” töreni olarak anılmıştır. Bugün İslam dininde de bulunan adak kurbanı bu gelenekle benzer amaç ve yöntemleri barındırıyor (İnan, 1952, s. 21). Şamanizm’i yaşayan Altay Türklerinin doğum inancına göre insanın ruhu doğmadan önce gökte bulunmaktadır (Buluç, 1979, s. 329). Bugün İslam dininde de dünyaya gelmeden önce insanların ruhlarının misak denilen ruhlar âleminde bulunduğu ve Allah’a yemin ettiğine dair ayetler mevcuttur (El-Araf 7/172). İslam dininde ruhlar âlemi inanışı kutsal kitapta kabul edilmiştir fakat bunun gökyüzünde olduğuna dair bir bilgi yoktur. İşte bu noktada geçmişten gelen alışkanlık ve gelenekler sebebiyle bugün bilinmezlik içerisinde bulunan noktaları bu gelenekle dolduruyoruz. İnançımıza göre Allah’ın her yerde bulunduğunu bilmemize rağmen dua ederken gökyüzüne bakmamız veya yönelmemizin altında yatan mantık da geçmişteki inancın bugüne yansımasıdır. Bununla beraber yemin ederken “Allah yukarda ...yukarda Allah var” gibi ifadelerin kullanılma sebepleri de benzer gerekçedendir. Şamanist gelenekte aynı zamanda ölen kişinin ruhunun kuş olup göğe yükseldiğine ve ölümü kötü ruhların yaptığına inanılmaktadır (Buluç, 1979, s. 330).

İslam dininde can alması için görevlendirilen bir melek olmasına rağmen bugün toplum içerisinde adının anılmasından kaçınılır ve korkulur. Ölüm meleğinin dizi ve filmlerde dâhi işlenirken kötü bir şekilde tasvir edilmesi geçmişten gelen bir inançtır. Aynı zamanda ölen kişinin ruhunun göğe yükseldiğine inanmamız, çocuklara ölümü ruhun bir kuş olup uçuşması şeklinde açıklamamız da Şaman inancındaki ruhun göğe yükselişi inancıyla benzerlik göstermektedir. Yine Şamanizm’de ölümü kötü ruh gerçekleştirdiği için ölünün bedeninden korkulmaktaydı hatta Yakut Türkleri bazen cenazeyi olduğu gibi çadırdan bırakıp kaçarlardı (Buluç, 1979, s. 330). Bu durum günümüzde aynı şekliyle yoğun olarak yaşanmasa da hala mezarlıklar insanlar için korku duyulan yerlerdir. Hatta ölüm bulaşmıştır düşüncesiyle ölen kişinin kıyafetleri evden uzaklaştırılır. Şaman kültüründe

ölen kişinin adı yeni doğan bir bebeğe verilecekse ölen kişinin kırkının çıkması beklenir ve tamamen aynı ismin verilmesinden kaçınılır. Bugün toplum içerisinde de isimlerin yazgısal bir bağ oluşturacağı ve ölen kişinin kaderine sahip olacağı endişesiyle bebeğe birebir aynı ismin verilmesinden kaçınılmaktadır.

Ölümün ardından yas süresinde geçmişten günümüze varlığını koruyan geleneklerden biri de ölen kişinin ruhu için verilen yemektir. Eski Türk geleneklerinde ölünün ardından yoğ (yoğ/yoğ: matem) töreni gerçekleştirilirdi. Bu tören ölen kişinin ruhu için üç veya yedi gün boyunca aş verilmesi âdetidir. Verilen yemeklerin ölümlere ikram edildiğine inanılmaktadır (İnan, 1952, s. 21). Bugün bu inanç aynı şekilde Anadolu Türklerinde devam etmektedir. Ölen kişinin ardından yemekler pişirilip dağıtılır ve cenaze evinde yenen yemeğin ölen kişinin ruhuna değdiğine inanılmaktadır. Bundan hareketle Şamanizm’de ölünün kırkinci gününde ruhu için yemekler verilmesi ve Şaman’ın çağırılıp ölünün ruhunun evden uzaklaştırılması olayı da bugün kişinin kırkında evinde yemek verilmesi, mevlit okunması şekline dönüştürülmüştür. Bu gelenekler bugün hala varlığını korumaktadır. Ölen kişinin ardından bağıra çağıra ağıtlar yakmak, yakınlarının saçlarını yolması, yüzünü tırnaklarıyla parçalaması ve eşinin ve kızlarının saçlarını kesmesi Şaman âdetidir. Günümüzde özellikle Anadolu’da cenaze törenlerinde yeterince ağıt olsun diye özel ağıt yakan kişilerin tutuluyor olması bu kültüre verilen önemi göstermektedir. Kişinin yakınları cenazede üzüldüğünü yeterince belli etmek zorundadır. Bunun dışında yapılan hareketler ayıp karşılanır ve kınanır. Bu gelenek de Şamanizm kökenlidir.

Günümüzde yine kutsallığına inanılan bir ağaca bez bağlayıp dilekte bulunmak, ölen bir kişinin mezarını türbeye çevirip onun mezarında dualar edip adaklar adamak kültürü de Şaman inancında olup günümüze kadar gelmiş olan izlerinden biridir (Er, 2021, s. 80). Şamanların ağaçlara önem vermeleri mitolojik olarak Şaman’ın dünyaya geliş serüveninde ağacın önemli bir rol oynamasıyla ilgilidir. Bunun yanı sıra doğadaki her şeyin ruhu olduğuna inanılması da bu ritüeli desteklemiştir (Ersürel, 2009, s. 31). Günümüzde özellikle çocuğu olmayan kadınların çocuklarının olması için bu şekildeki ritüelleri gerçekleştirmesi mantığa sığmayan fakat geleneksel olarak sürüp gelen bir davranış olarak kalmıştır. Ölen kişinin ruhundan medet umma durumu da Şamanlardaki atalar kültürünün devamı niteliğindedir. Şaman inancında vefat eden ataların, şamanların, önemli kişilerin ruhlarının her zaman hayattakilere yardım etmek için etraflarında olduğuna inanılmaktaydı (Candan, 2011, s. 31). Bu inancın devamı olarak da bugün evliyalar, dervişler, dini açıdan önemli olan şahsiyetlerin mezarları türbe olarak kullanılmaktadır. Türk toplumunda günümüzde, hamile ve yeni doğum yapmış kadınlar içinde belli başlı ritüeller yapılmaktadır. Bu seremonilerin birçoğu yine Şaman kültürünün zamanımıza yansımalarıdır. Bugün doğumu zor geçen bir kadının doğum sırasında sırtının sıvazlanması geçmişten günümüze gelen bir inanıştır. Yine yeni doğum yapmış olan kadının lohusalığı boyunca kötü ruhlara karşı savunmasız olacağı düşüncesiyle kimi tedbirler alınması geçmişten günümüze gelen bir inanıştır. Lohusalığı sırasında hasta olan veya korkan kadının “alkarısı, albastı yahut algelini” adı verilen kötü ruh tarafından öldürüleceğine inanılmaktaydı (Güngör, 2010, s. 326). Bu hastalık için yastığının altına orak, maşa, kilit, anahtar gibi eşyalar konulup küllü su hazırlanıp kurşun dökme işlemi gerçekleştirilir ve bu ritüellerin sonucunda kötü ruhların gideceğine inanılırdı (Güller, 1995, s. 161).

Bugün de aynı inanışla lohusa kadının yastığının altına kötü ruhları korkutmak için bıçak, makas yahut Kuran-ı Kerim konulmaktadır. Aynı şekilde albastının kırmızı renkten korktuğu düşünülerek yeni doğum yapan kadının başına kırmızı tül, kurdele veya taç takarlar. Bebek doğduktan sonra kurban kesilmesi, dualar okunması şeklindeki uygulamalar bugün de devam etmektedir. Yine çocuğa isim verilmesi olayı önemli kutlamalar eşliğinde dua ve alkışlarla gerçekleştirilmekteydi (Er, 2021, s. 83). Günümüzde de bu âdet çocuğa isim verilirken mevlit yapılıp, hocanın bebeğin kulağına ezan okuyup dualar etmesi ile icra edilen isim koyma törenlerinde varlığını sürdürmektedir. Eski Türklerde doğan bebeklerin ölmesi sonucunda dünyaya gelen diğer çocuklara uzun ömürlü olması için Yaşar, Durmuş, Satılmış, Satı gibi isimlerin verilmesi ve kötü ruhların bu şekilde bebeklerden uzak duracağına inanılması hala geçerliliğini korumaktadır (İzgi, 2012, s. 36).

Günümüze yansıyan Şaman etkilerinden bir tanesi de yağmur duası sırasında taşa dua yazıp suya bırakma âdetidir. Türklerin, yada, cada, veya yat taşı gibi farklı isimlere sahip olan yağmur, kar, dolu yağdıran, fırtına çıkaran sihirli bir taşa sahip oldukları bilinmekteydi (İnan, 2000, s. 160). Bunun bir tür kahinlik olduğu, belirli taşlarla yapıldığı ve yağmur yağdırma özelliğinden bahsedilmiştir (Kâşgarî, 1985, s. 308). Bu durum Anadolu’da hala yağmur duasına çıktıktan sonra bir taşa dualar yazılıp suya bırakılması şekline dönüşmüştür. Bugün bize kadar gelen bir diğer iz ise ateşe yüklenen kutluluk vasfıdır. Anlatıldığı üzere;

“Altay efsanelerinde ilk kişi yeryüzüne indikten sonra Tanrı Ülgen ona otları ve meyveleri yemelerini emretti. Targın Neme adındaki ilk kişi otları ve meyveleri yedi. Yaz geçip kiş geldikten sonra Targın Neme yiyecek bir şey bulamadı ve yaza zor çıktı.

Targın Neme yaz mevsiminde, kış için erzak hazırlamayı öğrendi fakat hayvanlar bu erzaklara musallat oldular Targın Neme bunları sopa ile kovuyordu. Hayvanlar bunu Tanrı Ülgen'e şikâyet etti. Bunun üzerine Ülgen hayvanlar otları yesin insanlar hayvanları yesin ve onların derilerinden elbise yapsın dedi.” (İnan, 2000, s. 66).

Meyve ve ot yiyen insanlar için ateş ihtiyacı yoktu. Et yemelerini emrettikten sonra gökten biri ak biri kara iki taş gönderdi. İnsanlar böylece bu taşları birbirine sürterek ateş yakmayı öğrenmişlerdir. O günden bu yana Türklerde ateş kutlu sayılmaktadır. Ateş üzerinden yapılan birçok ritüel günümüze gelmiştir. Öncelikle Şamanlarda ateşi suyla söndürmek, ateşe tükürmek ve ateşle oynamak kesinlikle yasaklanmıştır. Bugün bizim toplumumuzda da ateşin suyla söndürülmesinin uğursuzluk getireceğine inanılmıştır. Şaman geleneğinde şamanların ateş falı bakması yaygın bir gelenektir. Bu gelenek bugün çok yaygın olmasa da geçerliliğini korumaktadır. Ateşin her şeyi temizlediğine ve kötü ruhları kovduğuna dair inançlar da toplumumuzda hala varlığını korumaktadır. Kına gecelerinde kötü ruh ve nazarlardan arınmak için gelinin etrafında ateşle dönülmesi geleneği buna bir örnektir. Yahut baharın habercisi olan Nevruz'da temizlenmek için ateşin üzerinden atlama geleneği varlığını korumaktadır. Geçmişte hasta bir kişinin etrafında yağlı paçavrayı tutuşturup “alas alas” diye dolaştırmak o kişiyi kötü ruhlardan korunmak için yapılan bir uygulamadır (Gömeç, 1998, s. 41). Günümüzde bu gelenek Anadolu Türklerinde alazlama ismiyle anılmakta ve kaşıntı gibi bir hastalığın tedavisi için ateş yakılıp hastanın etrafında çevrilerek şifa verildiği inancıyla bağdaşmaktadır (Karaca, 2015, 64).

Şaman inancındaki Türk topluluklarının kansız kurban olarak adlandırdıkları ve birçok alanda farklı sebeplerle icra edilen saç geleneği günümüze benzer bir sebeple gelmiştir. Eski Türklerde düğünlerde gelinlere yeni evlerine geldikleri gün saç saçma adeti bulunmaktadır. Bu geleneğe gelinin başına saçılan şey toplumun elde ettiği değerli mahsullerden olmaktadır (İnal, 2000, 167). Bu geleneğin yapıma sebebi gelinin kocasının soyundaki atalar ve koruyucu ruhlar tarafından yeni yurduna kabul edilmesi idi. Günümüzde saç saçmak geleneği aynı şekilde devam etmektedir. Aileye dâhil olan gelinin üzerinden şeker, madeni para, buğday gibi şeyler saçılmaktadır. Bugün saçının saçılma sebebi ev içinde bolluk bereket olsun ve gelin geldiği eve uyum sağlasın diye yapılmaktadır.

Gelenekler bir toplumun varlığını devam ettiren, kişinin aidiyetini bildiren özel ritüellerdir. Hangi dine mensup olduğunuzun veya hangi topraklarda yaşadığınızın pek bir önemi yoktur. Geçmişte ritüel olarak yapılan şeylerin bugün de kültür olarak varlığını koruması önemlidir. Bunlardan en yaygın olanları, eski Türklerin kötü ruhlardan korunmak, günümüzde ise nazarı ve kötü gözü def etmek için yaptığı şeylerdir. Nazar boncuğu olarak kullandığımız mavi boncuk buna örnek olarak verilebilir. Şamanlar mavi boncuğu Gök Tanrıyı ifade ettiğini düşünerek kötü ruhlardan korunmak amacıyla kullanmışlardır. Tıpkı bizim bugün çocukların üzerine, iş yerlerinin kapısının üzerine evimizin içine astığımız gibi. Aynı zamanda Şamanlar nazardan korunmak için çadır etrafında dönüp her yere tuz serpiyor, bir kişiye nazar değdiği düşünülüyorsa başının üzerinde bir tutam tuz döndürülüp ateşe atılıyordu. Eğer ateşten pat pat diye ses gelirse göz değdirenin kötü enerjisinin yandığına inanılıyordu (Yücekal Ermetin, 2009, s. 260). Bugün insanların nazar değmemesi adına şap adı verilen tuzu üzerlerinde taşıması veya kötü enerjinin gitmesi için evlerinde kaya tuzu bulundurmaları bu geleneğin devamı niteliğindedir. Nazar boncuğu ve şap tuzu gibi kaplumbağa yavrusu kabuğu, iğde çekirdeği ve muska da kötü enerji ve nazara karşı kullanılan nesnelere. Yine bugün olduğu gibi tütsünün de kötü enerji ve nazarı def etmek için yakıldığı bilinmektedir. Günümüzde evlerimiz dışında, özel günlerde, düğünlerde nazarı defetmek için üzerlik otu yakılıp, insanların başının üzerinde gezdirilmektedir. Yine kötü ruhlardan rahatsız edildiği düşünülen kişilere kut kuyma veya kut dökme adı verilen kurşun dökme geleneği günümüzde varlığını korumaktadır.

Şamanlarda eşiğin ataların omurgası kabul edilmesi ve basıldığı takdirde atalara saygısızlık edildiği düşüncesi günümüzde eşiğin kötü ruhlardan bulunduğu o yüzden basmanın uğursuzluk getireceği inancına dönüşmüştür. Hatta bu sebepten gelinin eve girmeden eşiğin başında bardak veya testi kırması adeti oradaki kötü ruhlardan korunmak için yapılmaktadır. Yine Şaman'ın kamlama sırasında kötü ruhlardan korunmak için demir eşyadan veya davuldan gürültü çıkarması, o sesin kötü ruhlardan kovduğuna inanılması gelinin eşyaları düzülüp ev oturmaya hazır hale geldiğinde evden çıkarken nazarı defetmek için demir kaşıkla emaye veya ses çıkarabileceği bir nesneye vurması, kötü ruhlardan arınma ritüellerinden birisinin devamı niteliğindedir.

Şamanlar kötü ruhlardan isimlerini söylemekten çekinmişlerdir. Çünkü onların isimlerini söylemek iletişime geçmek için yeterli görülmemiştir (Yücekal Ermetin, 2009, s. 263). Günümüzde inancımız gereği kötü ruh olarak adlandırdığımız cin ve şeytanların adını anmamak yahut andıktan sonra “iyi saatte olsunlar” cümlesiyle onlardan gelecek kötülükleri engellemeye çalışmak gibi inanışlar da geçmişten günümüze kadar gelen izlerden bir tanesidir. Bugün toplum içerisinde yas günlerinde siyah giyinmek,

siyah olan şeylerin uğursuz olduğuna inanmak veya beyaz renge saflık, temizlik gibi anlamlar yükleyip evlenirken geline beyaz gelinlik giydirmek adetleri Şamanizm’de renklere yüklenen anlamların günümüze yansımalarından birkaçıdır (Tansü, Babacan, Özasan, 2024, s. 388).

Sonuç

Şamanizm, Türklerin İslamiyet’ten önceki dönemlerde dini hayatları içinde yer alan, merkezinde kam adı verilen ve ruhlarla irtibat kurduğu düşünülen sihir, büyü, fal ve extase uzmanı bir kişiliğin bulunduğu mistik bir inanç sistemidir. Bu sistem 5. Yüzyıldan sonra güneyden Orta Asya’ya girmiş ve zamanla Türklerin kadim dini olan Gök Tanrı inancı içinde kendisine sağlam bir yer edinmiştir. Özellikle yer-su ve atalar kültü inanışını kendi animist, natürist ve çok tanrıcı yapısına uyarlamayı başarmıştır. Türkler İslamiyet’e girdikten sonra da sistem hassaten halk Müslümanlığı içinde yaşamaya devam etmiştir. Anadolu’nun fethinden sonraki süreçte de yoğun Türk göçleri ve tasavvufi yorumlar kanalıyla Küçük Asya’ya taşınmıştır. Günümüzde Anadolu’da yukarıda da örneklerini paylaştığımız veçhile Şamanizm kaynaklı pek çok dini ve geleneksel uygulama varlığını korumaktadır.

Bugün bu dini sistemin ritüellerinin ve inanışlarının günümüze kadar gelmiş olması ve hala varlığını aynı canlılıkla koruması kültürün süreklilik çizgisinde gelişen ne kadar kuvvetli bir bağ olduğunun kanıtıdır. Sosyal hayatımızda yaptığımız en ufak geleneksel davranışların bile Şaman inanç sisteminin bir uzantısı olması gerçekten oldukça dikkate şayandır. Devam edegelen ritüellerden veya inançlardan bazıları manasını kaybederek yapılmaya devam etmiş, bazıları aynı inanç çerçevesinde sürdürülmüş, kimisine mantıklı bir gerekçe sunulabilirken, kimisinin de izahı mümkün olmasa da pratiğini korumuştur. Bu ritüellerden bazıları masum birer gelenek ve örf halini almış olsa da bazıları İslam dininin bir gerekliliğiymiş gibi inanılıp uygulanmış ve bunlar bid’atler olarak İslamiyet’e popüler Müslümanlık kültürü çerçevesinde dâhil edilmiştir. Bu noktada insanların bilinçlenmesi önemlidir. Hala toplumumuzda üfürükçüler ve falcılar tarafından dolandırılan, taciz edilen veya özgürlüğü kısıtlanan insanlar mevcuttur. Yahut ağaçtan medet umup mendil bağlayan, türbelere kurban bağışlayıp oralarda dua eden insanlar varlığını korumaktadır. Bunlar Şaman inancından günümüze yansıyan menfi inanışlar olarak kalmışlardır. Bu sebeple toplumun folklorik uygulamalarının kökenlerinin ve bunların yapıma amaçlarının bilinmesi önemlidir.

Yazar Katkıları: Fikir- C.A./A.A.Y; Tasarım- C.A./A.A.Y; Denetleme- C.A./A.A.Y; Kaynaklar- C.A./A.A.Y; Veri Toplanması ve/veya İşlenmesi C.A./A.A.Y; Analiz ve/veya Yorum- C.A./A.A.Y; Literatür Taraması- C.A./A.A.Y; Yazıyı Yazan- C.A./A.A.Y; Eleştirel İnceleme- C.A./A.A.Y;

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Contributions: Concept - C.A./A.A.Y; Design- C.A./A.A.Y; Supervision- C.A./A.A.Y; Resources- C.A./A.A.Y; Data Collection and/or Processing- C.A./A.A.Y; Analysis and/or Interpretation- C.A./A.A.Y; Literature Search- C.A./A.A.Y; Writing Manuscript- C.A./A.A.Y; Critical Review- C.A./A.A.Y; Other- C.A./A.A.Y

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Arvas, A. (2014). Şamanizm. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3(3), 49-71. Avcioğlu, D. (1978). *Türklerin tarihi 1*. Yaylacık Matbaası.
- Avcioğlu, D. (1978). *Türklerin tarihi 2*. Yaylacık Matbaası.
- Bars, M.E. (2018). Şamanizmden tasavvufa şamandan sufi/veliyeye değişim/dönüşümler. *Türkbilig*, (36), 167-186. Bayat, F. (2009). *Ana hatlarıyla Türk şamanlığı*. Ötüken Neşriyat.
- Bozkurt, F. (1995). *Türklerin dini*. Cem Yayınevi.
- Buluç, S. (1979). Şamanizm. *İslam ansiklopedisi* (c. 11, s. 320-335). Milli Eğitim Bakanlığı.

- Candan, E. (2011). *Türklerin kültür kökenleri*. Sınır Ötesi Yayınları. Çoruhlu, Y. (2002). *Türk mitolojisinin ana hatları*. Kabalıcı Yayınları. Eliade, M. (1999). *Şamanizm*. İmge Kitabevi.
- Er, A. (2021). *Geçmişten günümüze şamanizm*. (Yayın no 683711) [Yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi] Sivas.
- Ersürel, Ü. (2009). *Türk kültüründe şamanizm izleri*. [Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi] İstanbul. Esin, E. (1978). *İslamiyetten önceki Türk kültür tarihi ve islama giriş*. Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Gömeç, S. (1998). Şamanizm ve eski Türk dini. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (4), 38-50. Gömeç, S. (2011). *Şamanizm ve eski Türk dini*. Berikan Yayınevi.
- Gülensoy, T. (2011). *Barbar Türkler*. Akçağ Yayınları.
- Güller, K. (1995). Şamanizm ve animizm'in Anadolu Türk kültürüne yaptığı bazı etkiler üzerine düşünceler. *Öneri Dergisi*, 1 (2), 159-162.
- Güngör, H. (2010). Şamanizm. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 38, 325-328.
- İnan, A. (1952). Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları, *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (4), 19-30. İnan, A. (1976). *Eski Türk dini tarihi*. Milli Eğitim Basımevi.
- İnan, A. (2000). *Tarihte ve bugün şamanizm materyaller ve araştırmalar*. Türk Tarih Kurumu Basımevi. İzgi, M.C. (2012). Şamanizm ve şamanlara genel bakış. *Lokman Hekim Journal*, 2 (1), 31-38.
- Kafesoğlu, İ. (2014). *Türk Milli Kültürü*. Ötüken Neşriyat.
- Kaşgarlı, M. (1985). *Divanü lûgat-it-Türk tercümesi* (B. Atalay Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaca, M. (2015). Çankırı yöresinde el verme geleneği: "bakır basması" hastalığının "alazlama" yöntemi ile tedavi edilmesi. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 8(15), 61-65.
- Kocaova, K.A. (2014). *Türk çok tanrıcılığı: tengricilik*. Kutlualtay Yayını.
- Köksal, H. (1996). Türk düğünlerinde "saçı" geleneği, buna bağlı ritler-pratikler. *Bilig*, (1), 75-81. Köprülü, M.F., (1999). *Edebiyat araştırmaları*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Küçük, A., Tümer G., Küçük M.A., (2012). *Dinler tarihi*. Berikan Yayınevi.
- Mömin, S. (2013). Şamanizm ve günümüzdeki kalıntıları (Uygur toplumundaki tabular üzerine). *Ulakbilge*, 1(1), 80-89.
- Mutlu Orhan N. (2022). *Şamanizmden Anadolu Aleviliğine müzik ve kozmoloji ilişkisi*. [Yüksek Lisans Tezi, Ömer Halisdemir Üniversitesi] Niğde.
- Ögel, B. (2010). *Türk mitolojisi 1*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Roux, J.P. (1994). *Türklerin ve Moğolların eski dini* (Çev.: A. Kazancıgil). İşaret Yayınları.
- Tansü, Y.E., Babacan, K., Özaslan E., (2024). Şamanizm kültüründe renklerin yeri. Özçatal, E.Ö. (Ed.). 11th International "başkent" condress on social, humanities, administrative and educational sciences proceedings book. s. 383- 392.
- Tanyu, H. (1978). *Türklerin dini tarihçesi*. Türk Kültür Yayını.
- Turan, F.A. (2010). Şaman ritüellerinden Alevi semahlarına esrarlı yolculuk. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (56), 153-162.
- Yormaz, S. (2022). Türklerde şaman/Kökler [Belgesel]. TRT 2, İstanbul. www.youtube.com/watch?v=1-5ZMjRFArg&t=71s
- Yücekal, E.G. (2009). *Mevlevilikte şamanizm izleri*. Töre Yayınevi.

Exploring the Relationship Between Secondary Trauma, Compassion Fatigue, and Early Maladaptive Schemas in Mental Health Professionals Engaged in Post-Earthquake Interventions in Türkiye

Türkiye'de Deprem Sonrası Müdahalelerde Yer Alan Ruh Sağlığı Profesyonellerinde İkincil Travma, Şefkat Yorgunluğu ve Erken Uyumsuz Şemalar Arasındaki İlişkinin Araştırılması

Canan ÇİTİL AKYOL

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, Sivas, Türkiye

Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Literature, Department of Psychology, Sivas, Türkiye

canancitilakyol@cumhuriyet.edu.tr

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Ezgi SUMBAS

İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Bölümü, Malatya, Türkiye

İnönü University, Education Faculty, Department of Guidance and Psychological Counseling, Malatya, Türkiye
ezgi.sumbas@inonu.edu.tr

Abstract

Earthquakes are a type of trauma that directly and indirectly affect people, as experts involved in post-earthquake efforts not only work with trauma victims but also face the responsibility of safeguarding their psychological well-being. Mental health professionals, even if they have not directly experienced a traumatic event, may still exhibit symptoms of Post-Traumatic Stress Disorder (PTSD) due to indirect exposure, such as witnessing the event or listening to the accounts of those affected. This condition, known as secondary trauma, encompasses the psychological effects experienced by individuals who work with trauma victims but have not directly experienced the traumatic event. Professionals involved in post-earthquake efforts are in contact with individuals who must cope with the consequences of earthquake, including those who have lost loved ones, been trapped under debris, have to undergo amputations, or have been displaced from disaster-stricken areas. Mental health experts in earthquake response can provide psychological assistance to these individuals. Each person has a unique trauma story that is worth listening to and understanding, and over time, mental health professionals may experience emotions, such as compassion fatigue, in addition to secondary trauma, which can make it challenging to perform their roles. This research in Türkiye explored the link between secondary trauma, compassion fatigue, and early maladaptive schemas among mental health professionals providing in-person and online support. Using a relational survey model, it was revealed that compassion fatigue and early maladaptive schemas jointly contributed to 49.7% of the secondary trauma variance. In addition, compassion fatigue predicted the secondary theme. Further studies should examine specific factors such as education, field of study, and professional experience of secondary trauma. The findings underscore the importance of creating tailored support programs and training for healthcare and mental health professionals to prevent or address compassion fatigue.

Keywords: mental health professionals, secondary trauma, compassion fatigue, early maladaptive schemas

Öz

Depremler, insanları doğrudan ve dolaylı olarak etkileyen bir travma türüdür, çünkü deprem sonrası çalışmalarda yer alan uzmanlar yalnızca travma mağdurlarıyla çalışmakla kalmaz, aynı zamanda kendi psikolojik iyilik hallerini koruma sorumluluğuyla da karşı karşıya kalırlar. Ruh sağlığı profesyonelleri, travmatik bir olayı doğrudan yaşamamış olsalar bile, olaya tanık olmak veya etkilenenlerin anlattıklarını dinlemek gibi dolaylı maruziyet nedeniyle Travma Sonrası Stres Bozukluğu (TSSB) belirtileri gösterebilirler. İkincil travma olarak bilinen bu durum, travma mağdurlarıyla çalışan ancak travmatik olayı doğrudan yaşamamış olan bireylerin yaşadığı psikolojik etkileri kapsar. Deprem sonrası çalışmalarda yer alan profesyoneller, sevdiklerini kaybedenler, enkaz altında kalanlar, amputasyon geçirenler veya afetten etkilenen bölgelerde yerlerinden edilenler de dahil olmak üzere depremin sonuçlarıyla başa çıkmak zorunda olan bireylerle temas halindedir. Deprem müdahalesinde görev alan ruh sağlığı uzmanları bu kişilere psikolojik yardım sağlayabilir. Her bireyin dinlemeye ve anlamaya değer benzersiz bir travma hikayesi vardır ve zaman içinde ruh sağlığı uzmanları ikincil travmaya ek olarak merhamet yorgunluğu gibi duygular yaşayabilir ve bu da rollerini yerine getirmelerini zorlaştırabilir. Türkiye'deki bu araştırma, yüz yüze ve çevrimiçi destek sağlayan ruh sağlığı uzmanları arasında ikincil travma, merhamet yorgunluğu ve erken dönem uyumsuz şemalar arasındaki bağlantıyı araştırmaktadır. İlişkisel bir araştırma modeli kullanılarak, merhamet yorgunluğunun ve erken dönem uyumsuz şemaların ikincil travma varyansının %49,7'sine ortaklaşa katkıda bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Ve merhamet yorgunluğunun ikincil travma temayı yordamaktadır. Daha ileri çalışmalar, ikincil travma konusunda eğitim, çalışma alanı ve mesleki deneyim gibi spesifik faktörleri incelemelidir. Bulgular, merhamet yorgunluğunu önlemek veya ele almak için sağlık ve ruh sağlığı profesyonellerine yönelik özel destek programları ve eğitimler oluşturmanın önemini vurguluyor.

Anahtar Kelimeler: ruh sağlığı çalışanları, ikincil travma, merhamet yorgunluğu, erken dönem uyumsuz şemalar

Geliş Tarihi/Received 23.04.2024
Kabul Tarihi/Accepted 04.09.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 20.03.2025

Cite this article as: Çitil-Akyol, C. & Sumbas, E. (2025). Exploring the Relationship Between Secondary Trauma, Compassion Fatigue, and Early Maladaptive Schemas in Mental Health Professionals Engaged in Post-Earthquake Interventions in Türkiye. *Current Perspectives in Social Sciences*, 29 (1), 37-47.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Introduction

Natural disasters are extraordinary and devastating events that have occurred throughout human history in every era. Earthquakes, with their sudden and violent tremors, stand out as one of the most destructive types of disasters, causing significant loss of life, property damage, and physical destruction (Beaglehole et al., 2019). However, the effects of earthquakes not only shake the physical world but can also deeply impact the mental health of individuals. Therefore, numerous challenges arise that necessitate immediate assistance and crisis intervention following an earthquake (Akasaka & Kawashima, 2019; Bhusal & Machamasi, 2019).

Mental health experts involved in post-earthquake efforts play a crucial role in mitigating the psychological consequences of trauma experienced in the aftermath of such natural disasters. These professionals work to provide psychological support to those who have experienced trauma and assist them in coping with trauma-related stress disorders (e.g., post-traumatic stress disorder or PTSD) and other emotional difficulties (El-Khani et al., 2023; Hadi et al., 2020; Pathway et al., 2023).

Traumatic experiences can threaten both the physiological integrity of the body and mental well-being. Individuals who have experienced trauma often struggle with cognitive processes, leaving memory effect. Simultaneously, it can disrupt a person's sense of safety and give rise to emotions such as a loss of control, helplessness, and hopelessness (Boals & Banks, 2020; Li et al., 2020). Earthquakes are a type of trauma that directly and indirectly affect people, as experts involved in post-earthquake efforts not only work with trauma victims but also face the responsibility of safeguarding their psychological well-being (Harmancı-Seren & Dikeç, 2023; Tominaga et al., 2020).

Mental health professionals, even if they have not directly experienced a traumatic event, may still exhibit symptoms of Post-Traumatic Stress Disorder (PTSD) due to indirect exposure, such as witnessing the event or listening to the accounts of those affected (Kahil & Palabıyıköğlü, 2018; Pak-Güre, 2022). This condition, known as secondary trauma, encompasses the psychological effects experienced by individuals who work with trauma victims but haven't directly experienced the traumatic event (Sprang et al., 2019). Professionals involved in post-earthquake efforts are in contact with individuals who must cope with the consequences of earthquake, including those who have lost loved ones, been trapped under debris, have to undergo amputations, or have been displaced from disaster-stricken areas. Mental health experts in earthquake responses can provide psychological assistance to these individuals (Eisma et al., 2019; Fatima, 2023; Fischer & Hainzl, 2021). Each person has a unique trauma story that is worth listening to and understanding, and over time, mental health professionals may experience emotions, such as compassion fatigue, in addition to secondary trauma, which can make it challenging to perform their roles (Oginska-Bulik et al., 2021; Rauvola et al., 2019).

Compassion fatigue can be defined as the emotional exhaustion experienced by professionals due to their constant empathy and efforts to assist others (Clark et al., 2019). This fatigue can deplete professionals' emotional resources and have a negative impact on their job performance and personal quality of life.

Research on compassion fatigue and secondary trauma is notable in the literature (Martin-Cuellar et al., 2019; Pirelli et al., 2021; Rivera-Kloppel & Mendenhall, 2023). Alavi et al., (2023) recommended the development of research focusing on mental health services addressing secondary traumatic stress and burnout based on the phenomenological experiences of 22 healthcare providers who had intervened in a fatal disaster crisis approximately one year later. This study is expected to contribute to the existing literature.

The development of secondary trauma or the experience of compassion fatigue by mental health professionals can hinder their ability to provide professional responses in their work (Leung et al., 2023; Singh et al., 2020). Core beliefs and emotional reactions that negatively affect the professional work of mental health experts may have formed during their childhood and adolescence. This condition, also known as early maladaptive schema can significantly influence how professionals think, feel, and act (Pilkington et al., 2020; Simpson et al., 2018).

One study on early maladaptive schemas among healthcare workers, including clinical psychologists, conducted by Bamber and McMahon (2008) found that individuals with intense early maladaptive schemas experienced higher levels of burnout and occupational stress. Additionally, Güzey (2020) examined the role of self-compassion in the relationship between early

maladaptive schema domains and secondary traumatic stress in a study with 116 volunteer participants. The results showed that self-compassion had a moderate to large effect size on the relationship between early maladaptive schema domains and secondary traumatic stress. Therefore, the early maladaptive schemas of mental health professionals involved in post-earthquake efforts can shape their approach to working with trauma victims and their psychological well-being.

This research aims to raise awareness among mental health professionals about factors such as secondary trauma, compassion fatigue, and early maladaptive schemas and how these factors can affect their psychological well-being. It can also help mental health professionals develop a better understanding of post-earthquake crisis interventions. Understanding the effects of factors such as secondary trauma and compassion fatigue can help professionals communicate more effectively with their clients and provide better support. Sharing the challenges faced by professionals working in crisis intervention situations, such as post-earthquake efforts, can increase awareness in this field.

Lastly, emphasizing the importance of the emotional and psychological well-being of professionals working in crisis intervention situations and highlighting the relationship between secondary trauma, compassion fatigue, and early maladaptive schemas, can contribute to the creation of more support and resources for those in the field. Furthermore, this research can serve as an inspiration for future researchers looking to examine the relationship between these factors in more detail, potentially leading to the development of more effective support strategies and more efficient crisis intervention management.

In light of all this information, this research holds the potential to contribute to improving the professional and personal lives of mental health professionals engaged in post-earthquake efforts. The aim of this research is to focus on this critical issue by examining the relationship between secondary trauma, compassion fatigue, and early maladaptive schemas experienced by mental health professionals participating in post-earthquake interventions. In this context, this study poses the following sub-problems:

1. Do participants' levels of secondary traumatic stress differ by their gender?
2. Do participants' levels of secondary traumatic stress differ according to their educational background?
3. Are participants' early maladaptive schemas and compassion fatigue levels significant predictors of secondary traumatic stress?

Method

Research Design

This study followed a correlational survey model. In a correlational survey model, the aim is to determine the relationships between two or more variables and obtain clues about cause-and-effect relationships. In the correlational survey model, it is possible not only to determine relationships between variables but also to investigate one variable as a dependent variable while treating other variables as independent variables (Büyükoztürk et al., 2013). In studies aimed at determining the relationships between variables, it is uncertain which variable affects whom to what extent. In studies conducted for prediction purposes, the extent of change in the dependent variable can be easily explained by the relevant variables (Büyükoztürk et al., 2013).

Sample

This study was conducted with mental health workers working in the provinces affected by the February 6 earthquake, who volunteered to participate in the study. Ethics committee approval for this study was received by the Sivas Cumhuriyet University Social Sciences Scientific Research Proposal Ethics Evaluation Board (decision number 2023/19 dated 23.05.2023). During the data collection process, data were collected from fieldworkers who were accessible or could be reached by the researchers. In this study, a convenience sampling method was used. The study sample consisted of school mental health professionals working in disaster-prone regions during the 2022-2023 academic year. The majority of participants were female (n=101; 71.6%). Most participants were mental health counselors (n=55; 39%). The majority of the participants were undergraduate degree holders (n=96; 68.1%). The majority of those who took part in the study worked in institutions affiliated with the Ministry of Education (MEB) (n=49; 34.8%). They typically work with all age groups (n=77; 54.6%). Most of them indicated their therapeutic orientation as "other" (n=63; 44%). The demographic information of the participants is

presented in Table 1.

Table 1.
Frequency and Percentage Distributions for Demographic Variables

Demographic Variables	f	%	
1. Gender	Female	101	71.6
	Male	40	28.4
2. Bachelor's Degree	Guidance and Psychological Counseling	55	39.0
	Psychology	24	17.0
	Social Services	21	14.9
	Medicine/Psychiatry	1	0.7
	Psychological Support Team	40	28.4
	3. Education Status	Undergraduate	96
	Master's Degree and PhD	45	31.9
4. Institution where they work	Family and Social Services	27	19.1
	Hospital	6	4.3
	Ministry of Education	49	34.8
	Private Counseling Center	18	12.8
	University	4	2.8
	Other	37	26.2
5. Groups Worked with	Child and/or Adolescent	37	26.2
	Adult	27	19.1
	All Groups	77	54.6
6. Therapies	Cognitive Behavioral Therapy	30	21.3
	Child-Centered Play Therapy	12	8.5
	Experiential Play Therapy	1	0.7
	Dynamic Psychotherapy	8	5.7
	EMDR	26	18.4
	Schema Therapy	2	1.4
	Other	63	44.0
TOTAL		141	100

Data Collection

Personal Information Form: The Personal Information Form developed by the researchers was used to collect the demographic information of the participants.

Secondary Traumatic Stress Scale Turkish Form: "Secondary Traumatic Stress Scale Turkish Form" was used to determine the level of secondary traumatic stress of professionals. The Secondary Traumatic Stress Scale was developed by Bride (2001). The scale is 5-point Likert type and consists of 17 items. It measures the secondary traumatic stress symptoms developed by professionals working with individuals with traumatic experiences and evaluates the symptoms seen in the last seven days. According to this analysis, the Turkish form can be accepted as unidimensional. The scale items were as follows: "(1) Never", "(2) Very little", "(3) Sometimes", "(4) Frequently", and "(5) Very often." The lowest score that could be obtained from an item was 1, and the highest score was 5. The lowest score obtained from the total scale was 17, and the highest score was 85. A high score indicates a high level of affect (Kahil, 2016). Sample items of the scale are as follows: "When I thought about my meetings with my clients, my heart started to beat rapidly", "I was expecting something bad to happen." According to the analysis conducted within the scope of this study, the alpha value of the scale was determined as .82.

Young Schema Scale Short Form: The 3rd version of the short form of the Young Schema Scale (YSÖ-KF3) was used to assess early maladaptive schemas. This scale is a 90-item scale including 18 schemas formed by adding Approval Seeking, Punitiveness and Pessimism schemas after the long form consisting of 16 schemas and 205 items and the short form consisting of 15 schemas and 75 items (Young et al., 2003). Soygüt et al. (2009) conducted a reliability and validity study on the short form of the scale in Türkiye. Participants rated each item on a 6-point Likert-type scale (1 = Completely wrong for me, 6 = Perfectly describes me). Sample items are "I feel that people use me", "I am extremely incompetent at getting things done." The alpha value of this study was .71.

Compassion Fatigue-Short Scale: This scale was developed by Adams et al. (2006). The scale was adapted into Turkish by Dinç and Ekinci (2019). The scale was found to be a valid and reliable measurement tool for the assessment of compassion fatigue. The scale is a self-report assessment tool that asks participants to indicate the extent to which each item reflects their experiences. It is a 10-point Likert-type scale ranging from rarely/never (1) to very often (10). No scoring algorithm or cut-off point was specified for the scale. The minimum score was 13 and the maximum score was 130. As the scores on the scale increased, the level of compassion fatigue experienced by individuals also increased. Sample items are as follow: "I feel trapped because of my job", "I have felt depressed because of my job." According to the analysis conducted within the scope of this study, the alpha value of the scale was .78

Data Analysis

After obtaining approval from the ethical review board of a university for the scientific research proposal in the field of social sciences (Ethics committee approval for this study was received by the Sivas Cumhuriyet University Social Sciences Scientific Research Proposal Ethics Evaluation Board with the decision number 2023/19 dated 23.05.2023), data were collected via a Google Form. Initially, 152 people were reached. After incomplete inventories and outlier results were removed from the dataset, 141 participants were included in the study. Descriptive statistics and regression analyses were used to analyze the data obtained from the study. SPSS 21 Package program was used for the analyses and the significance level was accepted as .05.

Before analyzing the data obtained in the study, we examined whether they showed a normal distribution with kurtosis and skewness coefficients. The kurtosis and skewness values between -3 and +3 (Tabachnick et al., 2007) are accepted as an indicator that the data have a normal distribution. In this study, these values varied between -0.700 and +0.800. It can be said that the data obtained had a normal distribution. The Durbin-Watson coefficient was used to test for autocorrelation among the variables. In the study, the Durbin-Watson coefficient was calculated as 1.678. Accordingly, the range of values in which the Durbin Watson test is valid is $0 < d < 4$, a value close to zero indicates an excessive positive correlation, and a value close to 4 indicates an excessive negative correlation. The Durbin-Watson coefficient can be interpreted as an indicator that there is no autocorrelation problem between variables (Kalaycı, 2008). Second, the multicollinearity problem among the independent variables of the study was examined by considering the variance magnification factor. When the variance magnification factor is less than 10, it can be interpreted that there is no multicollinearity problem among the independent variables. The variance inflation factor (VIF) values for the independent variables were calculated as 2.02 in this study. These values show that there is no multicollinearity problem that is not suitable for regression analysis (Büyüköztürk, 2009).

Research Ethics. This study was conducted after obtaining ethics committee permission. In addition, written consent was obtained from the participants stating that their participation in the research was voluntary.

Results

In this section, the results of the analysis conducted to determine whether secondary trauma differs significantly according to gender and educational status are presented first, followed by the results of the multiple linear regression analysis between the variables examined in the study.

Secondary Trauma and Gender

The results of the analysis on whether the level of secondary traumatic stress varied according to gender are given in Table 2.

Table 2.**Secondary Trauma and Gender**

		n	$\bar{X}$	SS	Sd	t	p
Gender	Female	101	37.30	2.14093	13.18616	-1.050	.259
	Male	40	34.70	1.31207	13.54044		

$p < .05^*$

According to the results of the t-test conducted to determine whether the secondary traumatic stress levels changed according to the gender of the person, the secondary traumatic stress levels did not differ according to the gender of the person. The difference between secondary traumatic stress levels of female ($\bar{X} = 37.30$) and secondary traumatic stress levels of male ($\bar{X} = 34.70$) was not significant.

Secondary Trauma and Education Status

The results of the analysis on whether the level of secondary traumatic stress varied according to the educational status of the participants are given in Table 3.

Table 3.**Secondary Trauma and Education Status**

		n	$\bar{X}$	SS	Sd	t	p
Education Status	Undergraduate	96	37.60	1.30548	12.79102	1.357	.177
	Master's Degree and PhD	45	34.35	2.11611	14.19532		

$p < .05^*$

According to the results of the t-test conducted to determine whether secondary traumatic stress levels changed according to the educational level of the person, secondary traumatic stress levels did not differ according to the educational level of the person. The difference between the secondary traumatic stress levels of undergraduate graduates ($\bar{X} = 37.60$) and the secondary traumatic stress levels of graduate graduates ($\bar{X} = 34.35$) was not significant.

Early Schemas and Compassion Fatigue as Predictors of Secondary Trauma

The results of the multiple regression analysis are given in Table 4.

Table 4.**Linear Multiple Regression Analysis Results Regarding the Prediction of Secondary Traumatic Stress Levels by Early Period Schemas and Compassion Fatigue Levels**

Variable	B	Standard Error	β	t	p	Binary r	Partial r
Constant	15.803	2.796	-	5.652	.000	-	-
Compassion	.397	.055	.617	7.189	.000	.700	.434
Scheme	.028	.020	.118	1.375	.171	.556	.083
R=0.705		R ² =0.497					
$F_{(2-139)}=68.282$		$p=.000$					

As a result of the multiple linear regression analysis conducted to reveal how compassion fatigue and early schemas variables, which are thought to have an effect on secondary traumatic stress, predict secondary trauma stress, compassion fatigue and early schemas variables together showed a significant relationship ($R=0.705$, $R^2=0.497$) with secondary trauma stress ($F_{(2-139)}=68.282$, $p < .01$). Together, these two variables explained 49.7% of the variation in secondary trauma stress. According

to the standardized regression coefficients, the relative order of importance of the predictor variables on secondary trauma stress was compassion fatigue ($\beta=0.617$) and early schemas ($\beta=0.118$). When the significance tests of the regression coefficients were considered only compassion fatigue ($p<.05$) was a significant predictor of secondary trauma stress. When the relationships between the predictor variables and secondary trauma stress was examined, there was a correlation with compassion fatigue ($r=0.700$) [when the effect of the other predictor variable was controlled ($r=0.434$)] and with early schemas ($r=0.556$) [when the effect of the other predictor variable was controlled ($r=0.083$)].

Discussion

The findings of this study are discussed within the framework of the three research questions provided in the introduction. According to the first result of the study, the levels of secondary traumatic stress did not differ according to gender. This finding suggests that gender differences in secondary trauma are not significant. It is noteworthy that the research results are in line with studies conducted with healthcare workers who intervene with trauma-exposed individuals in different countries (Creamer & Liddle, 2005; Dar & Iqbal, 2020; Vagni et al., 2020). In contrast to the findings of this study, Ivivić and Motta (2017), who investigated mental health professionals' levels of secondary traumatic stress in relation to various variables, reported that women experienced more secondary traumatic stress than men did in their study, which included 88 mental health professionals. Felix-Bonilla (2019) conducted a thesis study with 61 mental health professionals working with individuals who experienced military-related trauma and reported that female professionals were more affected by indirect trauma than males. She also emphasized the importance of considering gender as a significant variable in future studies. In a systematic review study on gender as a variable in secondary trauma, Baum (2016) reviewed ten studies. As a result, it was found that female mental health professionals were found to be more sensitive to secondary trauma compared to male professionals. It was also emphasized that this result should not be interpreted as males unaffected by trauma. One of the limitations of this study is the non-homogeneous distribution of male and female participants.

The second result of the study indicates that the levels of secondary traumatic stress did not vary based on the participants' education level. There was no significant difference in the levels of secondary traumatic stress between undergraduate and postgraduate degree holders. This result, in line with the literature, demonstrates that secondary trauma does not only affect individuals with specific educational backgrounds (Salloum et al., 2015). The non-variation of secondary trauma by education level can be interpreted as educational level not being a protective factor against traumatic symptoms. Therefore, it can be said that the symptoms of secondary traumatic stress affect individuals independently of their education level.

Multiple regression analysis results within the scope of the research revealed that as a third result, compassion fatigue significantly predicts the levels of secondary traumatic stress among mental health professionals. There was a positive relationship between compassion fatigue and secondary trauma. This result suggests that individuals working in the fields of health and human services may consider compassion fatigue as a risk factor when they are continually exposed to traumatic experiences. In light of this information, it is seen that the research results are in line with the literature (Deighton et al., 2007; Singh et al., 2020; Somoray et al., 2017). Mental health professionals participating in post-earthquake psychological support activities are known to work at a fast pace. Given their intense working hours while dealing with the traumatic symptoms that earthquake survivors struggle with, it is inevitable for mental health professionals to experience compassion fatigue. This result can be considered as an important factor for mental health professionals in maintaining their psychological well-being and emotional health. There are studies in the literature addressing similar situations (Adhikari, 2017; Figley, 1995).

On the other hand, the early maladaptive schemas variable did not significantly predict the levels of secondary traumatic stress. There was no statistically significant relationship between early maladaptive schemas and secondary trauma. This result suggests that the core beliefs mental health professionals develop in childhood do not directly affect the risk of secondary trauma. In a study conducted by Saddichha et al. (2012), who examined early maladaptive schemas in mental health professionals, they included 100 participants and reported that men had higher levels of early maladaptive schemas compared to women. Although there are several studies in the literature explaining the relationship between early maladaptive schemas in adults and childhood trauma (Borzyszkowska et al., 2023; Rezeai et al., 2016; Vasilopoulou et al., 2020; Zheng, et al., 2022), there are relatively few studies that use early maladaptive schemas to explain secondary trauma in mental health professionals (Güzey, 2020; Simpson et al., 2018). In contrast to the results of this study, Altan (2020) found

a significant positive relationships between the levels of secondary traumatic stress in mental health professionals and early maladaptive schema scores. The fact that early maladaptive schemas do not affect the symptoms of secondary traumatic stress in mental health professionals participating in disaster studies may stem from the individual characteristics of the professionals beyond the difficulties of the job. The lack of detailed demographic information, such as whether the therapist has gone through their therapy or not, can be considered a limitation in this study. However, it is known that secondary traumas and early maladaptive schemas are based on the specific and individual characteristics of mental health professionals beyond the challenges of the job (Figley, 1995; Hesse, 2002). These findings suggest that personal coping mechanisms, levels of self-awareness, and the extent of professional support received by therapists may also play significant roles. For instance, therapists who continuously engage in self-improvement and receive professional support are likely to be less affected by the impact of early maladaptive schemas. Furthermore, the levels of personal resilience and flexibility of these professionals may mitigate the symptoms of secondary traumatic stress.

Conclusion

In conclusion, this study provides significant findings by examining the relationships among secondary trauma, gender, education level, compassion fatigue, and early maladaptive schemas. However, further studies are required to understand how these findings can contribute to practical applications and support the psychological well-being of mental health professionals. In future studies, the impact of gender on differences in secondary trauma experiences can be analyzed in greater depth, and the causes of these differences can be investigated to fill gaps in the literature. Moreover, there is a need for studies that examine the effects of more specific factors, such as the educational field or professional experience, on secondary trauma, especially beyond the education level. Additionally, a more detailed exploration of the relationship between education level and how secondary trauma is dealt with or attempted to be prevented is recommended. Further research on the coping strategies and support systems of mental health professionals regarding compassion fatigue can guide practices in this area. Therefore, the development of support programs and training for health care workers and mental health professionals to prevent or manage compassion fatigue is recommended. To understand the impact of early maladaptive schemas on secondary trauma, larger samples and in-depth analyses are necessary. Understanding how specific early maladaptive schemas affect specific professional groups can assist in developing preventive interventions.

Etik Komite Onayı: Bu çalışma için etik komite onayı Sivas Cumhuriyet Üniversitesi sosyal Bilimler Bilimsel Araştırma Önerisi Etik Değerlendirme Kurulu tarafından 23.05.2023 tarihli 2023/19 karar sayısı ile alınmıştır.

Katılımcı Onamı: Çalışmaya katılan tüm katılımcılardan yazılı onam alınmıştır.

Yazar Katkıları: Fikir-Ç. A. C.; Tasarım- Ç.A.C., S. E.; Denetleme- Ç.A.C., S. E.; Kaynaklar- Ç.A.C., S. E.; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi- Ç.A.C., S. E.; Analiz ve/veya Yorum- Ç.A.C., S. E.; Literatür Taraması- Ç.A.C., S. E.; Yazıyı Yazan- Ç.A.C., S. E S.; Eleştirel İnceleme- Ç.A.C., S. E.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek olmadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval for this study was received by the Sivas Cumhuriyet University Social Sciences Scientific Research Proposal Ethics Evaluation Board with the decision number 2023/19 dated 23.05.2023.

Participant Consent: Written informed consent was obtained from all participants who participated in the study.

Author Contributions: Concept - Ç. A. C.; Design- Ç.A.C., S. E.; Supervision- Ç.A.C., S. E.; Resources- Ç.A.C., S. E.; Data Collection and/or Processing- Ç.A.C., S. E.; Analysis and/or Interpretation- Ç.A.C., S. E.; Literature Search- Ç.A.C., S. E.; Writing Manuscript- Ç.A.C., S. E.; Critical Review- Ç.A.C., S. E.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare no conflict of interest.

Financial Support: The authors declared that they received no financial support for this study.

References

- Adams, R. E., Boscarino, J. A., & Figley, C., R. (2006). Compassion fatigue and psychological distress among social workers: A validation study. *Am J Orthopsychiatry*, 76(1), 103-108. <https://doi.org/10.1037/0002-9432.76.1.103>
- Adhikari, Y. (2017). A Comparative Study of Professional-Quality-of-Life Factors of Mental Health and Psychosocial Support (MHPSS) Professionals Working with Earthquake Victims and Other Trauma Victims in Nepal. *The University of Liverpool*.
- Akasaka, M., & Kawashima, Y. (2019). Psychological first aid for children during the Kumamoto Earthquake disaster response in Japan. *Intervention, Journal of Mental Health and Psychosocial Support in Conflict Affected Areas*, 17(1), 103-108. https://doi.org/10.4103/INTV.INTV_3_18
- Alavi, S. M., Kia-Keating, M., & Nerenberg, C. (2023). Secondary traumatic stress and burnout in health care providers: A post-disaster study. *Traumatology*, 29(3), 389–401. <https://doi.org/10.1037/trm0000418>
- Altan, B. (2020). *The Relationship Between Secondary Traumatic Stress, Maladaptive schemas, Childhood Traumas, Occupational and Sociodemographic Variables in Mental Health Workers*. Işık Üniversitesi, İstanbul.
- Bamber, M., & McMahon, R. (2008). Danger—early maladaptive schemas at work!: The role of early maladaptive schemas in career choice and the development of occupational stress in health workers. *Clinical Psychology & Psychotherapy*, 15(2), 96-112. <https://doi.org/10.1002/cpp.564>
- Baum, N. (2016). Secondary traumatization in mental health professionals: A systematic review of gender findings. *Trauma Violence Abuse*, 17(2), 221-235. <https://doi.org/10.1177/1524838015584357>
- Beaglehole, B., Mulder, R. T., Boden, J. M., & Bell, C. J. (2019). A systematic review of the psychological impacts of the Canterbury Earthquakes on mental health. *Australian and New Zealand Journal of Public Health*, 43(3), 274-280. <https://doi.org/10.1111/1753-6405.12894>
- Bhusal, R., & Machamasi, S. (2019). Mainstreaming psychological first aid response during disaster events in Nepal. *International NGO Journal*, 14(6), 70-75. <https://doi.org/10.5897/INGOJ2019.0342>
- Boals, A., & Banks, J. B. (2020). Stress and cognitive functioning during a pandemic: Thoughts from stress researchers. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 12(1), 255-257. <https://doi.org/10.1037/tra0000716>
- Borzyszkowska, A., Wojtynkiewicz, E., & Mamełka, K. (2023). Forgiveness and early maladaptive schemas and trauma among women with an alcohol-use disorder parent. *Alcoholism and Drug Addiction/Alkoholizm i Narkomania*, 36(1), 41-52. <https://doi.org/10.5114/ain.2023.129515>
- Bride, B. E. (2001). *Psychometric Properties of the Secondary Traumatic Stress Scale*. The University of Georgia/Graduate Faculty, Georgia, ABD.
- Büyüköztürk, Ş. (2009). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı* (14. bs.). Pegem Yayıncılık.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö., Karadeniz, Ş. & Demirel, F. (2013). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Pegem Akademi.
- Clark, P., Holden, C., Russell, M., & Downs, H. (2022). The impostor phenomenon in mental health professionals: relationships among compassion fatigue, burnout, and compassion satisfaction. *Contemporary Family Therapy*, 44, 185-197. <https://doi.org/10.1007/s10591-021-09580-y>
- Creamer, T. L., & Liddle, B., J. (2005). Secondary traumatic stress among disaster mental health workers responding to the September 11 Attacks. *Journal of Traumatic Stress*, 18(1), 89-96. <https://doi.org/10.1002/jts.20008>
- Dar, I. A., & Iqbal, N. (2020). Beyond linear evidence: The curvilinear relationship between secondary traumatic stress and vicarious posttraumatic growth among healthcare professionals. *Stress & Health*, 36(2), 203-212. <https://doi.org/10.1002/smi.2932>
- Deighton, R. M., Gurriss, N., & Traue, H. (2007). Factors affecting burnout and compassion fatigue in psychotherapists treating torture survivors: Is the therapist's attitude to working through trauma relevant? *Journal of Traumatic Stress*, 20(1), 63–75. <https://doi.org/10.1002/jts.20180>

- Dinç, S., & Ekinci, M. (2019). Merhamet Yorgunluğu Kısa Ölçeği'nin Türkçeye uyarlanması, geçerlilik ve güvenilirliği. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 11(1), 192-202. <https://doi.org/10.18863/pgy.590616>
- El-Khani, A., Calam, R., Cluver, L., Rakotomalala, S., & Maalouf, W. (2023). Urgent help needed for children affected by earthquake in Syria and Türkiye. *Correspondence*, 10(4), 246-247. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(23\)00060-3](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(23)00060-3)
- Felix-Bonilla, B. (2019). *Vicarious Trauma in Clinicians Working with the Military Community*. ProQuest.
- Figley, C. R. (1995). *Compassion Fatigue: Coping with Secondary Traumatic Stress Disorder in Those Who Treat the Traumatized*. Routledge.
- Güzey, A. (2020). *Mediating Role of Self-Compassion on the Relationship Between Early Maladaptive Schema Domains and Secondary Traumatic Stress of Refugee Aid Workers*. Başkent University, Ankara.
- Hadi, S., Widarna, D., Putri, L., & Kirana, D. L. (2020). Support Group Therapy as an Alternative to Reduce Stress in Caregiver ODGJ Lombok Earthquake Victims. In *2nd International Conference on Islam, Science and Technology (ICONIST 2019)* (pp. 200-204). Atlantis Press.
- Hesse, A. R. (2002). Secondary trauma: How working with trauma survivors affects therapists. *Clinical Social Work Journal*, 30(3), 293-309.
- Harmanci-Seren, A. K., & Dikeç, G. (2023). The earthquakes in Turkey and their effects on nursing and community health. *International Nursing Review*, 70(3), 255-455. <https://doi.org/10.1111/inr.12851>
- Ivicic, R., & Motta, R. (2017). Variables associated with secondary traumatic stress among mental health professionals. *Traumatology*, 23(2), 196-204. <https://doi.org/10.1037/trm0000065>
- Kahil, A. (2016). *An Assessment of Secondary Traumatic Stress in Those Who Engage in a Helping Behavior With People Who Have Traumatic Life Events*. Master's Thesis, Ankara, 2016
- Kahil, A., & Palabıyıkoglu, N. R. (2018). Secondary traumatic stress. *Current Approaches in Psychiatry*, 10(1), 59-70. <https://doi.org/10.18863/pgy.336495>
- Kalaycı, Ş. (2008). *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri*. İstanbul: Asil Yayın Dağıtım.
- Leung, T., Schmidt, F., & Mushquash, C. (2023). A personal history of trauma and experience of secondary traumatic stress, vicarious trauma, and burnout in mental health workers: A systematic literature review. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 15(Suppl 2), S213-S221. <https://doi.org/10.1037/tra0001277>
- Li, Y., Zhu, H., Ren, Z., Lui, S., Yuan, M., Gong, Q., Yuan, C., Gao, M., Qiu, C. & Zhang, W. (2020). Exploring memory function in earthquake trauma survivors with resting-state fMRI and machine learning. *BMC Psychiatry*, 20(43). <https://doi.org/10.1186/s12888-020-2452-5>
- Martin-Cuellar, A., Lardier Jr, D. T., Atencio, D. J., Kelly, R. J., & Montanez, M. (2019). Vitality as a moderator of clinician history of trauma and compassion fatigue. *Contemporary Family Therapy*, 41, 408-419. <https://doi.org/10.1007/s10591-019-09508-7>
- Oginska-Bulik, N., Gurowiec, P. J., Michalska, P., & Kedra, E. (2021). Prevalence and predictors of secondary traumatic stress symptoms in health care professionals working with trauma victims: A cross-sectional study. *PLoS ONE* 16(2): e0247596. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0247596>
- Pak-Güre, M. D. (2022). How to help the helpers?: Integrative group therapy practices with professionals in disasters. *Turkish Journal of Social Work*, 6(1), 29-40. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/scd/issue/70388/1096597>
- Patwary, M. M., Ashraf, S., Swed, S., Beaglehole, B., & Shoib, S. (2023). Natural disaster and mental health of emergency rescue workers: Lessons learned from Turkey-Syria Earthquake. *Annals of Work Exposures and Health*, 67(8), 1018-1021. <https://doi.org/10.1093/annweh/wxad043>
- Pilkington, P. D., Spicer, L., & Wilson, M. (2022). Schema therapists' perceptions of the influence of their early maladaptive schemas on therapy. *Psychotherapy Research*, 32(7), 833-846, <https://doi.org/10.1080/10503307.2022.2038804>
- Pirelli, G., Formon, D. L., & Maloney, K. (2020). Preventing vicarious trauma (VT), compassion fatigue (CF), and burnout (BO)

- in forensic mental health: Forensic psychology as exemplar. *Professional Psychology: Research and Practice*, 51(5), 454–466. <https://doi.org/10.1037/pro0000293>
- Rauvola, R. S., Vega, D. M., & Lavigne, K. N. (2019). Compassion fatigue, secondary traumatic stress, and vicarious traumatization: a qualitative review and research agenda. *Occupational Health Science*, 3, 297-336. <https://doi.org/10.1007/s41542-019-00045-1>
- Rezaei, M., Ghazanfari, F., & Rezaee, F. (2016). The role of childhood trauma, early maladaptive schemas, emotional schemas and experimental avoidance on depression: A structural equation modeling. *Psychiatry Research*, 246, 407-414. <http://dx.doi.org/10.1016/j.psychres.2016.10.037>
- Rivera-Kloeppe, B., & Mendenhall, T. (2023). Examining the relationship between self-care and compassion fatigue in mental health professionals: A critical review. *Traumatology*, 29(2), 163–173. <https://doi.org/10.1037/trm0000362>
- Saddichha, S., Kumar, A., & Pradhan, N. (2012). Cognitive schemas among mental health professionals: Adaptive or maladaptive?. *Journal of Research in Medical Sciences*, 17(6), 523-526.
- Salloum, A., Kondrat, D. C., Johnco, C., & Olson, K. R. (2015). The role of self-care on compassion satisfaction, burnout and secondary trauma among child welfare workers. *Children and Youth Services Review*, 49, 54-61. <http://dx.doi.org/10.1016/j.childyouth.2014.12.023>
- Simpson, S., Simionata, G., Smout, M., van Vreeswijk, M. F., Hayes, C., Sougleris, C., & Reid, C. (2018). Burnout amongst clinical and counselling psychologist: The role of early maladaptive schemas and coping modes as vulnerability factors. *Clinical Psychology & Psychotherapy*, 26(1), 35-46. <https://doi.org/10.1002/cpp.2328>
- Singh, J., Karanika-Murray, M., Baguley, T., & Hudson, J. (2020). A systematic review of job demands and resources associated with compassion fatigue in mental health professionals. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(19), 6987. <https://doi.org/10.3390/ijerph17196987>
- Somoray, K., Shakespeare-Finch, J., & Armstrong, D. (2017). The impact of personality and workplace belongingness on mental health workers' professional quality of life. *Australian Psychologist*, 52(1), 52–60. <https://doi.org/10.1111/ap.12182>
- Soygüt, G., Karaosmanoğlu, A., & Çakır, Z. (2009). Assessment of early maladaptive schemas: A psychometric study of the Turkish Young Schema Questionnaire-Short Form-3. *Turkish Journal of Psychiatry*, 20(1), 75-84.
- Sprang, G., Ford, J., Kerig, P., & Bride, B. (2019). Defining secondary traumatic stress and developing targeted assessments and interventions: Lessons learned from research and leading experts. *Traumatology*, 25(2), 72-81. <https://doi.org/10.1037/trm0000180>
- Tabachnick, B. G., Fidell, L. S., & Ullman, J. B. (2007). *Using Multivariate Statistics* (Vol. 5, pp. 481-498). Boston, MA: Pearson.
- Tominaga, Y., Goto, T., Shelby, J., Oshio, A., Nishi, D., & Takahashi, S. (2020). Secondary trauma and posttraumatic growth among mental health clinicians involved in disaster relief activities following the 2011 Tohoku earthquake and tsunami in Japan. *Counseling Psychology Quarterly*, 33(4), 427-447. <https://doi.org/10.1080/09515070.2019.1639493>
- Vagni, M., Maiorano, T., Giostra, V., & Pajardi, D. (2020). Coping with COVID-19: Emergency stress, secondary trauma and self-efficacy in healthcare and emergency workers in Italy. *Frontiers in Psychology*, 11. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.566912>
- Vasilopoulou, E., Karatzias, T., Hyland, P., Wallace, H., & Guzman, A. (2020). The mediating role of early maladaptive schemas in the relationship between childhood traumatic events and complex posttraumatic stress disorder symptoms in older adults (>64 years). *Journal of Loss and Trauma*, 25(2), 141-158. <https://doi.org/10.1080/15325024.2019.1661598>
- Young, J. E., Klosko, J. S., & Weishaar, M. E. (2003). *Schema Therapy: A Practitioner's Guide*. The Guilford Press.
- Zheng, S., Stewart, J. G., Bagby, M., & Harkness, K. L. (2022). Specific early maladaptive schemas differentially mediate the relations of emotional and sexual maltreatment to recent life events in youth with depression. *Clinical Psychology & Psychotherapy*, 29(3), 1020-1033. <https://doi.org/10.1002/cpp.2681>

The traces of Liquid Modernity in Howard Brenton's *Jude*

Howard Brenton'ın *Jude* Oyununda Akışkan Modernitenin İzleri

Cüneyt ÖZATA

Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Yabancı Diller Bölümü, Ordu, Türkiye

Ordu University, Faculty of Science and Letters,
Department of Foreign Languages, Ordu,
Türkiye
cuneyt.ozata@hotmail.com

Abstract

The emphasis of this study is the idea of 'liquid modernity', which Zygmunt Bauman (1925–2017) metaphorically created to describe the transition from modernism to postmodernism. The primary assertion of this study centers on themes commonly addressed in discussions about the escalating globalization of the world, such as immigration, marginalization, conflict, injustice, violence, and cruelty. The process of a young girl's (Judith) quest for identity as a refugee in England is also evaluated in the study from the perspective of Howard Brenton's (1942-) play *Jude* (2018). Although Howard Brenton, a well-known author and one of the pioneers of oppositional theatre, draws attention to the struggle between justice and power in his plays, he also employs historicism and mythological motifs to reinforce his realism discourse. In today's modern culture, the term 'liquid' appears to be an analogy for the swift conversion of communal consciousness to individuality. This leads to identities that are insensitive, self-centred, and alienated. Immigration is a clear sign of a dishonest and unfair system and draws attention as one of the contemporary world's key challenges. The primary objective of this study is to examine the inevitable consequences of modernism.

Keywords: Brenton, Modernism, Bauman, Liquid Modernity, National Identity

Öz

Bu çalışmanın temel amacı Zygmunt Bauman (1925-2017)'in modernizm ile postmodernizm arasındaki geçiş sürecine ışık tutan ve metaforik olarak geliştirdiği 'akışkan modernite' teorisi oluşturur. Çalışmanın temel tartışma zeminini küreselleşen dünyada çokça tartışılan göçmen, yabancı, savaş, göç, adaletsizlik, şiddet ve vahşet gibi sorunlar oluşturur. Howard Brenton (1942-)'in *Jude* (2018) oyunu ekseninde mülteci konumunda İngiltere'de hayatta kalmaya çalışan Judith özelinde, genç bir kızın yabancı bir ülkede kimlik oluşturma süreci de çalışmanın içeriğinde yer alır. Karşıt görüşün ve muhalif tiyatroyun öncü kalemlerinden biri olan ünlü İngiliz oyun yazarı Howard Brenton güç ve adaletsizlik arasındaki açmazı izleyicilerin dikkatine sunarken, oyunlarında tarihselcilik ve mitolojik unsurlara da yer vererek gerçekçilik söylemini güçlendirmeyi amaçlar. 'Akışkan' terimi, günümüz modern toplumunda duyarsız, bencil ve yabancılaşmış kimlikler üreten topluluk bilincinden, bireyciliğe doğru hızlı değişimin ve dönüşümün temsili olarak belirir. Modern dünyanın temel sorunlarından biri olarak göze çarpan göç, yozlaşmış ve adaletsiz bir sistemin açık göstergesidir. Araştırma, Modernizm sürecinde yaşanan ve kaçınılmaz olarak ortaya çıkan sonuçları incelemeyi amaçlar.

Anahtar Kelimeler: Brenton, Modernizm, Bauman, Akışkan Modernite, Ulusal Kimlik

Geliş Tarihi/Received 29.03.2024
Kabul Tarihi/Accepted 07.01.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 25.03.2025

Cite this article as: Özata, C. (2025). Traces of Liquid Modernity in Howard Brenton's *Jude*. *Current Perspectives in Social Sciences*, 29(1), 48-56.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Introduction

Modernity resembles a forced adaptation to a new and unprecedented situation rather than a designed 'project'. Modernity emerged as a forced reaction to the collapse of the old world (a type of order that did not even need to see itself as an 'order', let alone a project), and there was no alternative to this reaction. Modernity can be told as a long and inconclusive story of escape from the great terror that emerged with the collapse of the old world (Bauman, 1995, p. 106).

Modernism is an expression of rejection of the past dominated by dogmas, traditions, customs, moral values and habits. Its focal point is the present time shaped within the concept of constant innovation. Concentrated on the absolute necessity of incessant change, modernism is an ideology combatting customs, morals and values. The ideology of modernity is the absolute and inevitable consequence of civilization; the transition process from dogmatism to rationalism has initiated modern progression in the fields of art, science, education, health, law, technology, and industry. With the "project of modernity", absolute innovation has been the inevitable fate of all humanity because "[m]odernity was born with the intention of throwing aside the legacy, burden and rubble of the past and making a fresh start" (Bauman, 2022, p. 41).

Under the title of "liquid modernity", Bauman argues that worldwide injustice and cruelty are consequences of globalization, the capitalist system, and the exploitation of technological advancements. With all his sensitivity, Bauman has gone beyond mere research about modernity. Bauman's argument in the context of 'liquid modernity' is that in the modern world order, man can never be sure that the weapon he has produced thanks to technology will not be pointed at himself. Seidman's compilation (1994) concisely captures the essence of the basic ambiguity within modernity "[...] the accounts of technological determinism destroying 'man' by the 'ma- chine' or 'meaningful political action'" (p. 88). In the framework of modernity, the hardest condition is being in a quest for identity. The form of classified societies and nations originating from Capitalism has created 'outsider' communities oppressed under the strength of affluent nations. Bauman has been influenced by the ideas of Italian Marxist philosopher Antonio Gramsci (1891–1937), particularly his views on the oppressive ideologies of the capitalist system over the subalterns within class-based society. The 'outsiders' are deprived of peace, security, and freedom. In an interview with Daniela Castellanos Reyes, Bauman enlightens the basic meaning of security in the modern world order: "Security not in the sense of safety from terrorists, burglars, or pickpockets...but security in the sense of knowing where you are, who you are, on what kind of future you can count [...]" (2009, p. 2). Besides genocide, mass migration from the East to the Western countries is another sign of liquid modernity that causes insecurity and deep fear. For immigrants, modern fear is an expression of loss of identity or a desperate search for it. The constant mobility in the migration wave all around the world is a symbolic indicator of 'liquid modernity' that represents fluidity in 'time' and 'space'. Major problems arising from the idea of modernity are uncertainty, identity crisis, fear and anxiety against the vagueness of future possibilities. In *Community* (2001), Bauman questions the signs of corrosion in modern life by offering answers to each: "Do you want security? Give up your freedom. Do you want confidence? Do not trust anybody outside your community" (p. 4) He then discusses the modern face of security and confidence.

1. Transition from Modernism to Postmodernism

The shift from modernism to postmodernism is a multifaceted process that spans cultural, intellectual, and artistic dimensions. However, Zygmunt Bauman points out that modernism is not an end but a state of constant liquid. Bauman argues that modernism is not an 'end' point, but rather that individuals are constantly in the process of adapting to a new world. For him, Modernism represents the process of individuals' transition from traditional thought patterns to new and modern ones. In this sense, Berman advocates that "[i]n the twentieth century, the process of modernization expands to take in virtually the whole world, and the developing world culture of modernism achieves spectacular triumphs in art and thought" (1982, p. 17). During this process, radical changes and transformations took place in the fields of art, literature and thought. However, modernism is not just a period of transition, but it is also an attempt by people to adapt to a complex and rapidly changing world. Therefore, it should not be assumed that modernism has ceased to exist or has been entirely supplanted by postmodernism. On the contrary, the transition process between modernism and postmodernism indicates a continuous process of interaction and transformation. This process needs to be viewed as the development and expansion of the ways in which individuals and societies perceive and interpret the complexities of reality. On the other hand, postmodernism is defined within various contexts like culture, condition, fashion, project, discourse, phenomenon, and style

because it is “a many-faceted formation” (Malpas, 2005, p. 22) that is used in art, architecture, literature, and cultural theories. Postmodernism is a way of thinking based on deep scepticism about almost all social, religious, political, and cultural phenomena on account of despair, loneliness, and dilemma in modern man caused by wars, economic conflicts, and political instabilities. Postmodernity is fundamentally against the products of capitalism like individualism, pure rationalism, and the culture of hyper-consumption and commodification. According to postmodern thought, conflicts of the modern epoch such as injustice, brutality and insecurity are clear signs of the collapse of the modernity project that promises freedom and equality. World War II is accepted as the milestone in the process of interrogation of the Enlightenment and its consequences. As O’Donnell (2003) claims “[g]reat hopes were held for human liberation, progress and social change. These ended in disillusionment with the advent of the Second World War” (p. 16). To better understand this conflict between modernity and postmodernity, it is important to question the foundations of modern thought.

When rationalism was developed by leading philosophers like Kant, Hegel, Descartes, and Spinoza, it was regarded as the power of human beings to control and dominate nature but in the framework of modernity, rationalism is the basic reason for alienation which creates a gap between human being and his product. Modern man sees nature, which is “a human construction” according to Heidegger (1977, p. 23), only as a resource and distances himself from it. Through questioning the nature of power and the purpose of knowledge, postmodernists reject all developments threatening humanity. Jean-François Lyotard (1924-1998), one of the pioneers of postmodernists, criticizes the relationship between the power of knowledge and Western countries in the quest for power in *The Postmodern Condition* (1984): “Knowledge in the form of an informational commodity indispensable to productive power is already, and will continue to be a major – perhaps the major – stake in the worldwide competition for power” (p. 5). On the other hand, postmodernists challenge the hegemony of knowledge and power, highlighting its manipulation for competitive dominance.

2. Liquid Modernity

Bauman rejects the notion of drawing a distinct boundary between modernism and postmodernism, contending that, in his view, modernism is “an incomplete project” (Habermas, 1983, p. 16) and its consequences are still ongoing. Bauman has called the phase between modernism and postmodernism ‘liquid modernism’, a concept that highlights the constant and unpredictable shifts in the structures of social values such as equality, identity, justice, ethics, and morality. His metaphorical usage of the term ‘liquid’ represents a temporary and unreformable transformation of “forms of social life” (Bauman, 2011, p. 12). ‘Liquified’ state of norms represents the inevitable loss of cultural ‘solid’ values such as morality, identity, security, and humanity. “Increasing uncertainty made it possible to introduce the liquid metaphor as an alternative to describing modernity’s ambiguities and, at the same time, address the future of this trend” (Lee, 2022, p. 71). Besides, the term ‘liquid’ has been technically used in terms of “easily changed into money by being sold or exchanged” (*Longman Dictionary of Contemporary English*, 2009); Bauman uses the concept of liquidity in the figurative sense by associating it with modern capitalist order that is dominated with materiality. The erosion of ‘solid’ cultural and traditional values like “traditional loyalties, customary rights and obligations” (Bauman, 2000, p. 3) creates a sense of uncertainty and instability, prompting individuals to seek new forms of belonging and personal validation. Uncertainty and constant change in modern social life breed strain, doubt, anxiety, and quandary. Bauman has criticized ambiguities of modernity in his several works: *Modernity and Holocaust* (1989), *Liquid Modernity* (2000), *Community* (2001), *Identity* (2004), *Liquid Life* (2005), *Liquid Fear* (2006), *Modernity, Capitalism and Socialism* (2011) and *Strangers at Our Door* (2016).

Bauman and his Polish Jewish family experienced the impact of the Nazi invasion of Poland firsthand. Escaping the genocide, Bauman, deeply traumatized by the horrors of the Holocaust, reflects on its profound effects in the Preface to *Modernity and the Holocaust* (1989): “I believed that the Holocaust was an interruption in the normal flow of history, a cancerous growth on the body of civilized society, a momentary madness among sanity... How could it happen in the heart of the most civilized part of the world?” (p. 8). The Holocaust (1933-1945), defined in the *Longman Dictionary of Contemporary English* (2009) as “the killing of millions of Jews and other people by the Nazis during the Second World War”, is, for Bauman, the onset of queries about conflicts of (so-called modern) new world order. Having been originated in modern culture and civilization, the Holocaust, according to Bauman, cannot just be described as a Jewish affair; the Holocaust is the issue of ‘Western civilization and culture’; it is a matter of all humanity. When modernity is seen as a natural outcome of the Enlightenment, the global world is envisioned as a foundation for civilization, embodying justice, equality, and peace, rather than brutality, violence, and racism. However, as noted, “[t]he modern era had been founded on genocide, and proceeded through more genocide”

(Bauman, 1995, p. 182). On the axis of existence, human beings make choices and take responsibility for their choices, but in the modern age, the individual is forced to make some choices and is unaware of the responsibilities they will face. This is one of the main sources of insecurity, ambivalence, and fear. As Abrahamson (2004) claims “While ‘trust’ and ‘confidence’ were constitutive of early modernity, ‘risk’ and ‘uncertainty’ are now hallmarks of liquid modernity” (p. 172).

3. The Signs of ‘Liquid Modernity’ in *Jude*

Foucault draws attention to the underlying ideal of purity which reminds us of the tale of the madmen. These madmen are perceived as symbols of a dark disorder and ceaseless chaos that pose a threat to the clear and mature coherence of the mind. They are apprehended by authorities, placed on a ship, and subsequently dispatched to the sea. This act is believed not only to separate them from society but also to purify them (Foucault, 1961, pp. 7-8). The inability to accept the existence of strangers, or the urge to get rid of them is observed in almost all societies, much like the non-acceptance of the existence of mentally ill people, and it is closely related to the ideal of purity. Although the definitions of purity vary from one culture to another, the interest in purity and the obsession with fighting against dirt have manifested themselves in every age and culture, even as stated by Bauman; by actions such as sweeping the floors and marking traitors or exiling foreigners; efforts such as preserving order, making the environment conducive to reasonable actions, or maintaining this favourable state of the environment seem to stem from the same motivation (Bauman, 1997, pp. 7-8). We simply cannot trust the stranger because the possible actions of the stranger, who is unfamiliar to us or about whom little known, are unknown and unpredictable. Lack of mutual trust between us and this forced human migration towards the West is “the mass production of refugees” (Bauman, 2007, p. 41) Bauman views it as the dissolution of the surplus population due to negative globalization. Furthermore, he argues that refugees contribute to the growth of mutual suspicion, in other words; “from lack of trust, borderlines are drawn, and from suspicion, they are fortified with mutual prejudices and recycled into frontlines,” (Bauman & Donskis, 2013, p. 104). “Foreigners are now seen as pure ‘security problems’” and as “‘timebombs ready to explode’ and are treated in this way” (Bauman & Donskis, 2013, pp. 7;104). “The proper place of the poor is ‘out of sight’; they should be relegated from public spaces, stowed away in the ghettos, or, if possible, deported” (Abrahamson, 2004, p. 176). In sharp contrast to this polarizing perspective, known for his historical and political plays, Howard Brenton (1942-) stands out as one of the most radical playwrights of his period with a distinctive voice and innovative concepts. Brenton creates a connection between the past and the present, and he aims to reveal the defects of the past and to strengthen the possibility of a borderless and socialist world that has reflections in his utopian plays in particular. The characters in his plays often appear as participants in a collective or movement within a society primarily shaped by immoral and political corruption. In *Jude* (2018), Brenton has centred on racism, violence, injustice, brutality, inequality, and class distinction as a contemporary oppositional and socialist playwright, by especially applying historical figures and mythological elements within a realistic framework.

Jude by Brenton is a theatrical production that incorporates the character of Euripides and is inspired by *Jude the Obscure* (1895) by Thomas Hardy (The Guardian, 2019). In *Jude*, Brenton establishes a connection between the civilization of Ancient Greece and the contemporary modern world. The Greek dramatist Euripides (484-406) is animated as both a real and imaginary character on the stage. As a unique view of his time, Euripides avers women’s rights and criticizes the underestimation of their power by the patriarchal society of his time. Brenton associates Jude with Euripides’s *Medea*, staged in 432 BC; just like Medea, Jude struggles against injustice, social prejudices, and male dominance. Euripides himself must leave Athens and live in Macedonia as an immigrant as a consequence of his severe criticism of society and comedy playwrights that are against his tragic women characters. Like Jude in Britain, Medea is betrayed in the lands she has come to as a stranger. Brenton unifies realistic, mythological, historical, and modern issues in *Jude*. In the play, Judith (Jude) is portrayed as a young Syrian refugee woman struggling to form a new life in Britain. She is involved with a British man named John Donn and is the mother of a young boy named Timmy, whom she has with him. Despite her aunt’s insistence, Jude has never formally married John. In her aunt’s words, the only relatives of Jude who are alive are her aunt Martha and her cousin Mark: “For my sins I am all the family that God has left her” (Brenton, 2018, p. 19) because Jude has lost her family members on the migration road. She is obsessed with studying languages because it was her father’s wish:

JUDE: I was great with the languages. Daddy. All the way to the Hungarian border, my little sweet-talker, you said. That Albanian with the phones. Got us through the wire. In the snow. But I couldn’t do the Hungarian, not like Greek, Latin, ugly sounds, clacky tins banged, I couldn’t do the language, couldn’t stop the men –

cruel men - in the snow – you – in the snow. (Brenton, 2018, p. 36)

Jude could not translate Hungarian at the border crossing and ‘the cruel men’ killed her father so she has felt guilty since then. In her own words, Jude has ‘a story’ that is full of pity and despair, and she avoids sharing it with others. Jude earns her life by cleaning Sally Phillotson’s (a teacher and an activist) house. Sally, a university faculty member, discovers Jude stealing a Greek edition of Euripides’ *Medea* while cleaning her house. In response to Sally’s prejudiced remarks about Jude’s identity, who is caught in the act and confesses, “I’m what you think I am, ain’t I,” (Brenton, 2018, p. 3), Jude articulates her “position without identity” (Bauman, 2009, p.38) when she faces as a Middle Eastern refugee in the marginalized ‘othered’ position in the UK. For Sally, however, who is deeply embedded in dominant Western culture and perceives herself—whether consciously or unconsciously—as superior to Jude and other refugees, Jude’s efforts to reconcile her Middle Eastern and refugee identity are seen as nothing more than a fabrication and a mere imitation. The new identity that Sally is trying to construct by blending Jude’s Middle Eastern identity with her refugee status is merely a project, a pretence, and fake: Jude is just trying to ‘be like’ something. She finds herself in an idealistic situation, almost like a metaphorical dream state. Jude seeks Sally’s help to gain admission to the Department of Languages at Oxford, leveraging his innate ability to translate Ancient Greek, and she responds by saying: “I will change my life” (Brenton, 2018, p. 22). No matter what Jude says about herself, the image of an immigrant girl that has reduced Jude to stereotypes has already been formed in the mind of Sally, who is a representative of the dominant Western culture. Jude is in a position that Spivak calls “the colonized subaltern subject” (2010, p. 324) and describes as “a position without identity” (Spivak, 2005, p. 482) against the European imperial power in the post-colonial period. Continual debates revolve around her identity although she is not allowed to speak for herself.; even the intellectuals who claim to defend their rights have never asked the ‘other’, whom they see as aggrieved, what they want; because Jude and people like Jude are essentially ‘nobodies’ in the face of the dominant civilization:

JACK: Okay okay! I don’t know how you got into the country, and I don’t care. What’s fucking Syria to me, one more foreign toilet. All that matters is – You’re just – here. Like out o’ nowhere. (Brenton, 2018, p. 20)

When Sally is offered research at Christminster College, Oxford, Jude wants to go with her and attend Oxford as a graduate student, but Sally refuses because of Jude’s maternal responsibility, her ‘domestic situation’ in Britain and John’s illegal affairs in meat work. Despite Jude’s high grades in exams, her admission as an Oxford student has been blocked by the university administration because of the prosecution of her cousin, Mark, as a Muslim terrorist “because no rules existed for the unprecedented” (Bauman, 1993, p. 177). Jude feels a deep disappointment due to the biased approach of the administration and Sally’s betrayal. As a result of the desperate condition she is in, Jude chooses to leave her family. Security forces, Roger Sylvester and Pat Nash, interrogate Sally and John about the denouement of Jude’s story. Roger tries to help John because Jude’s permission to stay in Britain is revoked and their son must be sent to Syria. Despite Sally’s betrayal, Jude takes the exams, but the university administration betrays and lowers her points. Patricia Nash, a member of the security forces, is an old student of Professor Deidre Cass who had a lesbian relationship with her in the past. Accepting a genius as a student at the university is not in itself a true scandal, but Deidre’s immoral relationship with her student could be considered a scandalous event. Ironically, Deidre and Sally have doubts about their own civilized and secure country. They interrogate this condition they are in only when their freedom is restricted and only when their safety is in danger. This is a portrayal of modern individualism through selfishness: “SALLY: That is outrageous. This isn’t a police state! DEIDRE: I begin to think that depends on who you are” (Brenton, 2018, p. 65).

Deidre Cass struggles to help Judy and accepts her as a bursar, but she gives up her decision because of the pressure and threat made by MI5 (Military Intelligence, Section 5) administered by SIS (Secret Intelligence Service). MI5 and SIS are responsible for the internal and international security of England against terrorism, and they reveal that Jude’s cousin has participated in terrorism in London. However, Bauman stresses that the real terrorism of the modern world is marginalizing immigrants just because of their national and religious identities (Bauman, 2004, p. 72). Brenton reflects Mark and Jude as victims of Western-based nationalist prejudices and draws a portrait of both a Syrian refugee girl hopeful about her future and a desperate refugee woman overwhelmed by modern cruelty. Despite her exceptional genius, the modern system hinders Jude from directing her future. During the introduction speech of his play, Brenton explains his general perspective about Jude and the hard conditions that turn her into a victim suffering from ambivalences and dilemmas of modern times:

Jude is a story of a genius someone who has a vision who falls through the rotten floorboards of our country.

Jude is a tragic heroine of our times as talents are denied and I fear that is happening too many gifted people who don't fit who do not tick the boxes and therefore whose lives are crumpled up like pieces of paper by a bureaucracy and thrown away. (Brenton, 2020)

Brenton underlines the hints of the consciousness of 'nationalism' that rules the modern age when national values (nationalism and individualism) predominate humanity, equality, justice and morality. Jack Donn who constantly brags about his British citizenship regards himself as a degree of salvation for Jude because being a British citizen is synonymous with being in a privileged status and the only solution for Jude to live peacefully and freely in Britain is to be the wife of a British man. Although marrying a British man will make Jude's life in England more stable and secure both in society and in front of the law, for Jude her Syrian identity melts away; the complete cancellation of the identity she had built until that day, the irreversible separation from the culture in which she was raised, and the forced abandonment of the value judgments she had adopted were, in a way, like the end of her existence. From another point of view, the fact that Jude is forced to marry a British citizen to get rid of the label 'other', to obtain British citizenship and to have the same rights as all other citizens of this country is a sanction of the government on the female body, and Jude proves to be against this sanction by refusing to marry. Indirectly, she resists the government and even the fact that it is a source of pride for a man to be her rescuer:

JACK: I'll save you.

JUDITH: Save me?

JACK: They won't chuck you out. British national's wife. I mean they're getting really heavy about you lot.

JUDITH: My lot?

JACK: All you f*cking Arabs 'n 'Africans. (Brenton, 2018, p. 19)

Bauman qualifies consciousness of 'identity' as one of the "collective diseases of modern life" and "a modern invention" (1995, pp. 81-82). Identities have been created in the modern order to deepen vagueness and suspense in each 'stranger'. According to Bauman, "identity construction" is fundamentally the origin of the problem because the disadvantaged Eastern groups of people have been forced to migrate and they have just two options in the Western countries: They will either agree to be assimilated into the 'new' identity or they will live a life in fragments and in an immense uncertainty with "a life morally impoverished" (Bauman, 1995, pp. 134). Brenton depicts the dilemma in the two-faceted reality. While Judith is expected to remain unresponsive in the face of contempt, her cousin Mark, in despair, is obligated to accept the new identity chosen for him. Mark experiences the contradictory states of both acceptance and refusal; the state of being deprived of his own identity and inability to feel belonging to the new culture creates an identity crisis. The condition of liminality is described as a condition of an immigrant stuck between two identities. It is possible to observe a discourse of suppressed acceptance in Mark and Judith's conversation:

MARK: Everyone thinks I'm a Muslim.

JUDITH: I know, you don't get a chance to say 'But I'm a Christian, there are Christians in Syria.'

MARK: Yeah, why are people so ignorant in England?

JUDITH: Funny, isn't it? I mean my father always said, 'In England people are free. 'I s'pose he meant free to be pig ignorant.

MARK: I begin to feel 'You think I'm a Muslim, okay I'll be one. (Brenton, 2018, pp. 48-49)

Mark is an allegoric name intentionally chosen by Brenton that represents 'marked (stigmatized) identities' determined by modern states for strangers. Mark tends to submit to all kinds of imposed identities. Bauman (2016) claims that marking an individual leads to self-contempt (p. 23). Brenton reveals this kind of psychology through Jude's aunt, Martha. As a result of the oppressed attitudes of both Sarah and John, she is forced to tell lies that she does not believe in: "I am always saying, I have always said and say again and again, I am grateful to English people, grateful to England, grateful to your Government, I will never say anything else. Now, please-..." (Brenton, 2018, p. 14).

It seems quite ordinary and natural that immigrants have given various psychological reactions due to identity crises in such an ambiguity. The central argument of Zygmunt Bauman within the framework of 'liquid modernity' is the limitation of individuals' freedom to the point where they are unable to even express their true identities. The modernity project has strengthened the consciousness of uncontrollable nationalism contrary to its early promise of cultural and social independence of individuals. Just like most of the immigrants, Martha also feels like she has been stuck in a trap and deep

fear. The most dangerous war (impossible to win) of modernity is “uncertainty and ambivalence” (Bauman, 1995, p. 215). In the Introduction to *Liquid Fear* (2006), Bauman describes this issue: “Fear is the name we give to our uncertainty” (p. 2) The boundary between assimilation and commitment to values places individuals in a liminal position, and this uncertainty serves as the primary catalyst for modern fear. To explain the function of fear, Bauman (1994) comments that the “heuristic of fear would mean nothing more than resisting” against the fear of the unknown (p. 31). Aunt Martha desires a kind of certain life for Jude by indicating the bad position she will possibly encounter:

MARTHA: The immigration, they can come for you, today, now. They’ll be at the gate-big black car, big men, some stony-faced woman to take Timmy. They’ll throw you in one of those centers, then God help you. Judith, you’re back with your son now, be a family is the last hope.

JUDITH: Or- the last horror

MARTHA: Marry. Be safe.

JUDITH: Nowhere is safe, Auntie. (Brenton, 2018, p. 74)

The feeling of despair and loneliness resulting from the modern nuisance has a remarkable affinity with Bauman’s concept of ‘panoptic fear’ which is a metaphorical discourse indicating the anxiety of the immigrants due to being surveilled. (The ‘panopticon’ style of prison buildings was designed by English philosopher and reformer, Jeremy Bentham (1748-1832), allowing constant surveillance of prisoners). The ‘panoptic fear’ has mostly been related to sociologist David Lyon’s (1948-) concept of ‘liquid surveillance’ developed based on Bauman’s ‘liquid modernity’. It is impossible for prisoners to feel secure and comfortable under fixed observance. Bauman argues that the modern fear of immigrants is a product of the modern way of transparent observation. The system of transparency ignores individuals’ privacy which is an obvious implication of a threat to freedom. In Western countries, the fate of immigrants is determined by organized powers like Refugee Centres and Charitable Ensembles that keep the immigrants under surveillance in the name of protecting them. On the scale of Jude and her family’s desperate condition, Brenton sheds light on psychologically oppressed profiles of the immigrants. For Jude, the chance of entering Oxford is equivalent to crossing the borders and gaining eternal freedom, on the contrary, Mark tries to illustrate Jude the harsh facts of the contemporary world:

MARK: Going to university! Don’t you see, they’ll never let you in.

JUDE: Why not?

MARK: Cos of who we are.

JUDE: No, they’re scholars, scientists, thinkers, all they believe in is excellence.

MARK: We’re trash to them, Judith. (Brenton, 2018, p. 47)

Through the understanding of Western societies, the strangers are qualified by insulting words such as “trash, tainted, terrorist, clingy” as underlined by Brenton or “weeds” as Bauman (2022) indicates. Being alienated due to their identity, belief and culture has transformed the strangers into fearful, ordinary, and purposeless beings. In late modernity, the community of strangers has been the origin of “myxophobia” (the incessant fear of immigrants) in civilized nations (Bauman, 2016, p. 5). Bauman satirically claims that Western communities have regarded immigrants as the source of danger, disorder, crime, terrorism, and chaos. Bauman emphasizes that the understanding of solidarity in ‘solid modernity’ turns into alienation in the conception of ‘liquid modernity’ due to myxophobia. For Jude, being frightened and excluded creates feelings of desperateness and nuisance, so she has to admit the realities: “We’re not on a journey. It’s an illusion. We go nowhere. We are dead still” (Brenton, 2018, p. 76).

The choice of compulsory disappearance for Jude is an obvious sign of her being stuck in a psychological condition between survival and death. Despite her definite goals and confident decisions, Jude has lost the war against the ambiguity of liquid modern life. Despite her rare abilities in languages, Jude fails to comprehend the rules of the language spoken in the civilized world, and as a result, she has chosen to disappear just as the modern world expected of her and all other ‘strangers’. Such a policy implemented by any government on the immigrant population is a result of the government feeling threatened by hundreds of thousands of immigrants like Jude, Mark and Martha and taking the necessary measures to maintain its existence. Today’s British society, the heir of a great cultural heritage, is experiencing existential insecurity, like many other European societies, and is worried that in the cosmopolitan world of modern society, where the borders have become blurred, they will end up like Middle Eastern refugees; in other words, they leave no trace of their existence and the civilization they built. The desire to become a community and to remain a community is expressed as the rejection of

immigrants and other foreigners (Bauman, 2006, p. 179). The fear of an uncertain future is no longer a temporary standstill for both refugees and contemporary civilizations (Bauman & Donskis, 2013, p. 96).

Conclusion

Evaluated from the eyes of the immigrants, modernism has not created any innovation, but on the contrary, it has made the 'strangers' second-class outsiders and dangerous people. As a member of the post-modern society, Brenton sheds light on the victimized condition of the refugees in *Jude* to create a universal common sense. With his realistic view, the playwright reflects the mass migration crisis on the scale of individual perspective rather than a purely political issue. Brenton portrays the mass migration within the semi-political atmosphere but pays attention to personal fear and desperation. The audience witnesses the psychological breakdowns of the refugees. Bauman associates this kind of breakdown with 'derivative fear' meaning the consistent mood of uncertainty and vulnerability; it is a kind of exhausting consciousness that danger is everywhere but invisible. In Bauman's discourse, 'negative globalization' strengthens the consciousness of nationalism turning into a dimension of racial distinction because instead of creating a borderless world, modernity has clearly defined them. Within the framework of 'liquid modernity', Bauman underlines permanent labels like national and religious identities placed on modern individuals that are the unchangeable signs marked on their fates.

The connection between Euripides' *Medea* and Brenton's *Jude*, whom we encounter in the opening scene of the play, is shaped in the area surrounded by the triangle of trust, betrayal and exile in the adventure that continues until the end of the play. *Jude's* refugee status, like all other refugees, is a forced exile and remaining in exile. *Jude* is forced to leave her country, which now consisted of the ruins of a huge civilization and is betrayed and left stranded by those who promise her the most trust. The fate of this woman, who is condemned to fight tooth and nail against injustice, inequality, prejudices, and the male-dominated social order, was determined at the very beginning of her life in exile, where her roots were far away from her body. *Jude's* fate in the modern society of people who view refugees with frowning suspicion, so to speak, is decided before she even begins the battle to build her identity and shape her life in the distance created by mutual distrust and fear between the refugees and the settled society. If *Jude* wants to feel safe in her position as a refugee, to be accepted and to build an environment where she can realize her dreams by avoiding being the other, she must make great compromises on many elements such as family, ethnicity, religious identity, language, and culture that make her a unique character and an individual. It is doomed to fall under the yoke of the dominant civilization; The dominant culture requires the establishment of conditions where it does not feel threatened by the foreign, the unknown, or the unpredictable. At the end of the play, much like Euripides' *Medea*, who refuses to surrender under any circumstances, we are left uncertain about the fate of Brenton's *Jude*, who surrenders to the government's demands and expectations. Neither submission nor rebellion provides a solution for *Jude's* sense of perpetual exile.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek olmadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author declare no conflict of interest.

Financial Support: The author declared that they received no financial support for this study.

References

- Abrahamson, P. (2004). Review essay: Liquid modernity: Bauman on contemporary welfare society. *Acta Sociologica*, 47(2), 171–179. <https://doi.org/10.1177/0001699304043854>
- Bauman, Z. (1989). *Modernity and the Holocaust*. Cornell University Press.
- _____. (1993). *Postmodern ethics*. Oxford: Blackwell.
- _____. (1994). *Alone again: Ethics after certainty*. Demos: London.

- _____. (1995). *Life in fragments: Essays in postmodern morality*. Oxford: Blackwell.
- _____. (2000). *Liquid modernity*. UK: Polity Press.
- _____. (2001). *Community. Seeking safety in an insecure world*. UK: Polity Press.
- _____. (2004). *Wasted lives: Modernity and its outcasts*. Cambridge: Polity Press.
- _____. (2006). *Liquid fear*. Cambridge: Polity Press.
- _____. (2007). *Liquid times: Living in an age of uncertainty*. Malden, MA: Polity Press.
- _____. (2011). *Culture in a liquid modern world*. [translated by Lydia Bauman]. UK: Polity Press.
- Bauman, Z., & Donskis, L. (2013). *Moral blindness: The loss of sensitivity in liquid modernity*. Malden, MA: Polity Press.
- Bauman, Z. (2016). *Strangers at our door*. UK: Polity Press.
- Berman, M. (1982). *All that is solid melts into the air*. London: Penguin Books.
- Brenton, H. (2018). *Jude*. London: Nick Hern Books.
- Foucault, M. (1961). *History of madness: A study of insanity in the age of reason* (2nd ed.; J. Murphy & J. Khalfa, Trans.). New York, NY: Vintage Books.
- Habermas, J. (1983). Modernity-An incomplete project. In H. Foster (Ed.), *The Anti-Aesthetic. Essays On Postmodern Culture*. (pp. 3-16). USA: Bay Press.
- Heidegger, M. (1977). *The question concerning technology, and other essays*. New York: Harper & Row.
- Howard Brenton introduces Jude (2020). Retrieved from YouTube, <https://youtu.be/NyTeRV7cDz4>.
- Lee, Raymond LM. (2022). Time, space and power in digital modernity: From liquid to solid control. *Time and Society*, 31(1), 69-87.
- Longman Dictionary of Contemporary English. (2009). UK, Pearson.
- Liotard, J.-F. (1984). *Postmodern condition: A report on knowledge*. Univ of Minnesota Press.
- Malpas, S. (2005). *The Postmodern*. London: Routledge.
- O'Donnell, K. (2003). *Postmodernism*. England: Lion Publishing.
- Reyes, D. C. (2009). Interview with Zygmunt Bauman report. *International Centre for Community Development*. 1-8.
- Seidman, S. (1994). *The Postmodern Turn: New Perspectives on Social Theory*. Cambridge University Press.
- Spivak, G. C. (2005). Scattered speculations on the subaltern and the popular. *Postcolonial Studies*, 8(4), 475 – 486, doi:10.1080/13688790500375132.
- _____. (2010) Can the Subaltern Speak? in *Can the Subaltern Speak? Reflections on the History of an Idea*, ed. Rosalind C. Morris. New York, Columbia University Press, 21 – 78.
- The Guardian. (2019, May 5). Jude review – Hampstead Theatre. <https://www.theguardian.com/stage/2019/may/05/jude-review-hampstead-theatre-howard-brenton>. Retrieved [2023-11-18]

Democratisation of Finance and the Transformation of Consumers into Financial Citizens

Finansın Demokratikleşmesi ve Tüketicilerin Finansal Vatandaşlara Dönüşümü

Esra ÜNAL

Leicester Üniversitesi, Hukuk Fakültesi,
Leicester, Birleşik Krallık

University of Leicester, Law School, Leicester,
United Kingdom
unalessra@gmail.com

This article was produced using an essay
from the author's research in the LLM
programme at the University of Kent.

Geliş Tarihi/Received 23.06.2024
Kabul Tarihi/Accepted 03.02.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 25.03.2025

Cite this article: Ünal, E. (2025).
Democratisation of Finance and the
Transformation of Consumers Into
Financial Citizens, *Current Perspectives in
Social Sciences*, 29(1), 57-65.

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Abstract

The article explores the concept of the 'democratisation of finance' and its implications on financial markets, individual lifestyles, consumers and household relations. Initially regarded as a mechanism to promote enhanced financial accessibility and equity, the democratisation of finance has encountered obstacles in realising its optimal goals. Although it has promoted increased market participation among the general populace, it has not consistently guaranteed financial equality, and has consequently resulted in heightened over-consumption, indebtedness, and precarious investment decisions. The article delves into the complexities of financial inclusion and highlights how certain social groups, particularly women and minorities, may face exploitation and disadvantages in the financialised economy. Additionally, the study critically examines the role of regulatory frameworks and technology-driven financial systems in either mitigating or exacerbating these vulnerabilities. It also explores the broader societal consequences of financialisation, questioning whether the current trajectory of democratised finance truly fosters economic empowerment or entrenches existing disparities.

Keywords: the democratisation of finance, consumers, financial decision-making, financial citizens.

Öz

Bu makale, 'finansın demokratikleşmesi' kavramını ve bunun finansal piyasalar, bireysel yaşam tarzları, tüketiciler ve hane halkı ilişkileri üzerindeki etkilerini incelemektedir. Başlangıçta daha fazla finansal erişilebilirlik ve eşitliği teşvik eden bir mekanizma olarak görülen finansın demokratikleşmesi, optimum hedeflerini gerçekleştirmede önemli engellerle karşılaşmıştır. Halk arasında piyasa katılımının artmasını teşvik etmiş olsa da, finansal eşitliği tutarlı bir şekilde garanti etmemiş ve sonuç olarak kontrolsüz, aşırı tüketim, artan borçluluk ve dengesiz istikrarsız yatırım kararlarının artmasına neden olmuştur. Makale, finansal içermenin karmaşıklıklarını incelemekte ve belirli sosyal grupların, özellikle de kadınların ve azınlıkların finansallaşmış ekonomide nasıl sömürüye açık ve dezavantajlı konumda olabileceğini vurgulamaktadır. Buna ek olarak makale, düzenleyici çerçevelerin ve teknoloji odaklı finansal sistemlerin bu kırılganlıkları azaltma ya da şiddetlendirmedeki rolünü eleştirel bir bakış açısıyla incelemektedir. Ayrıca, demokratikleşmiş finansın mevcut gidişatının ekonomik güçlenmeyi gerçekten teşvik edip etmediğini veya mevcut eşitsizlikleri pekiştirip pekiştirmediğini sorgulayarak finansallaşmanın daha geniş toplumsal ve ekonomik sonuçlarını araştırmakta, bireylerin finansal sistemden faydalanmasını zorlaştırabildiğini öne sürmektedir.

Anahtar kelimeler: finansın demokratikleşmesi, tüketiciler, finansal karar alma, finansal vatandaşlar.

Introduction

The term 'democratisation of finance', which is related to financialisation, refers to the expansion and deepening of financial market access for average, moderate-income individuals and families (Erturk et al., 2007, p. 554). Financialisation refers to the growing dominance of financial motives, markets, and institutions in the global economy, shifting profit-making from productive activities to financial channels and fostering an 'ownership society' where households are pressured to engage in market speculation. This trend reflects a neoliberal order that commodifies individuals' financial credibility and risk profiles, eroding mutualised protections and embedding market logic into everyday life (White, 2024, p. 248).

Capital retreated from its old features of supporting innovation, manufacturing, and supply under financialisation, focusing instead on increasing the private wealth of capital owners and managers (Deutschmann, 2020, p. 34). Therefore, households become increasingly reliant on various financial tools to carry out their physical and social life, contributing to the financialisation of the economy and society. Researchers hold diverse perspectives on financialisation, with some regard it as crucial for contemporary success, while others criticise its role in worsening inequality and negatively impacting vulnerable populations, demonstrating contrasting ideological and disciplinary approaches (Sandoval-Llanos, 2024, p. 130).

Given the reductions in public welfare programs and transfer payments and bad employment, and decreasing average incomes, many consumers sought credit to preserve their living standards, with the democratisation of finance occurring concurrently with the deregulation of the banking industry assisting them (Deutschmann, 2020, p. 34). The authorities and financial services companies are progressively encouraging households to purchase relevant securities directly or through various funds. As a result, their asset portfolios are balanced by suitable loans, such as mortgages, credit cards, and other forms of credit, in ways that encourage people to handle a balance sheet along with present income and expenditure. The spread of debt through securitisation and other means raises the supply of coupons, which might capture funds that would otherwise be held in bank accounts or under the pillow (Erturk et. al., 2007, p. 554).

As a consequence of independent shifts in popular consumer and investor ideologies, credit card and mortgage loans, stocks, and mutual fund holdings climbed. Even in the middle and lower classes, a mass investment culture evolved and gained some traction (Harmes, 2001). For most people, investing and consuming were no longer choices but rather happening in the same period. Although the questionable nature of such enactments was brought to light during the 2008 economic crisis, there is no doubt that the financialisation of daily life had a pervasive influence on human value orientations and lifestyles long before the crisis (Deutschmann, 2020, p. 35). Access to financial tools is now considered a citizenship right, and individuals have become financial citizens who should take responsibility for their financial decisions and cope with the consequences.

Overall, this article argues that the democratisation of finance has made people financial citizens, individuals and decision-makers. Within this context, this new phase has brought over-consumption, more debt, and risky investment decisions; therefore, it has changed the financial market, the individual lifestyle, expectations, and household relations not in the positive way that we expected to be with the democratisation of finance. In the first section, the democratisation of finance is tried to be explained. In the second section, it will be discussed that even though the main goal of the democratisation of finance is bringing equality for all, it does not always ensure equality. The third section will argue how the democratisation of finance and financialisation has changed people's daily lives and household relations based on different scholars' ideas.

1. Democratisation of Finance

John Moore, the UK Treasury's Financial Secretary, made an important announcement in 1984 on the Thatcher government's wide suite of privatisation-based economic changes and the principles on which they were founded. He stated that their goal was to build on democratic property ownership and construct a people's capital market, bringing capitalism to the workplace, the high street, and even the house. It was championed by Thatcher in the United Kingdom and Reagan in the United States, but it was also pursued by governments all around the world. The main platform and the types of economic policies it favours have been defined as the concept of the marketplace as a basis of social organisation and a model of government policies (Allon, 2014, p. 18). During the Blair administration in the United Kingdom, programs aimed at combating financial exclusion became increasingly popular (Zokaityte, 2017, p. 44).

The logic of financial calculation has expanded from banking and trading into broader societal spheres since the 1980s. Financial systems have transformed into price and trade items that were previously regarded to be outside the scope of economics. Finance evolved into a type of 'privatised Keynesianism,' a debt-financed concept of privatisation social policy that owners can rely on in the lack of state-provided social benefits and services. All approaches to market economics are based on the assumption that market participants are well-informed (Crouch, 2009).

While finance had long been a bastion of WASP privilege and a source of elite wealth, journalists and public relations experts agreed that it has now been totally changed and opened to everyone (Frank, 2008, p. 161). According to Shiller, the 'democratisation of finance' is represented by such daily connections with financial markets that a mission to provide the benefits of Wall Street to Walmart customers by expanding financial markets into hitherto untapped locations and relationships (Shiller, 2003).

Financialisation studies indicate how the financial sector controls national political economies, how company strategies and management are becoming increasingly dependent on financial logic, and how households and individuals are more entangled in complicated relationships with the international financial system (Lai, 2018, p. 611). Massive changes have been 'sold' politically over the last 30 years using credible rhetoric and appealing visions that both shift the policies and gloss over the challenges of implementation. By the late 1990s, more than half of all US households had a stock market investment, rising from 25% in 1987 and only 3% in pre-crash 1929 (Harmes, 2001).

While the USA has long relied on credit to compensate for underdeveloped public sector institutions, when development slowed, salaries stagnated, and inequality grew, this compensatory function became even more important. As policymakers attempted to avoid directly distributing limited resources between competing for social goals by tapping into liberalised financial markets, financial deregulation was a vital contributor to the creation and consolidation of a debt-state. Scholars engaging in this literature typically state that access to financial services has come to be characterised as a right of citizenship (Krippner, 2017, pp. 6-7). As a symbol of a reliable, autonomous, and self-directed life, every citizen must participate with and lean on markets. The change in daily life indicates the extent to which a former social order based on government-funded welfare and insurance has been partially replaced by calculative investment and risk technologies (Allon, 2014, p. 22).

Within this context, the democratisation of finance is about moving policy away from community provision and toward individual accountability from the start. It's all about shifting the agenda so that individual provision becomes more appealing as a viable alternative to state or large corporation-based services (Erturk et. al., 2007, p. 572). An implicit assumption about behaviour underpins this global trend encouraging participant choice that the citizens to whom the burden of choice has been delegated are well-informed economic people acting rationally to maximise their self-interest. It is anticipated that they can read and assess information supplied about employer and government possibilities, properly analyse and evaluate these options, and then make informed choices focused on a comparison of the possibilities (Mitchell & Utkus, 2004, p. 3).

Individuals and the units into which they place themselves—families or households—are all that matter in finance (Shiller, 2007). If the instruments are built properly, risk management strategies could be broadened to meet some important problems of households. Recent global changes appear to be putting the family at increased risk. The gap between rich and poor looks to be widening, and the level of uncertainty about one's lifetime earnings has risen in recent decades because market forces are becoming more important. As a result, the topic of household risk management is even more pressing, related to behavioural finance (Shiller, 2007). People have a hard time picturing their lives, health, and finances further in the future, and they may not be dedicated to addressing these difficulties if they do not believe hazards will befall them. For example, previously, public (Social Security) and private (Defined Benefit Pension) sources covered these risks. Both sources will diminish in the future, leaving people more vulnerable to hazards. As a result, individuals are becoming increasingly responsible for their own security (Drinkwater and Sondergeld, 2004, pp. 282-283).

2. Democratisation Does Not Mean Equality

It can be argued that the 2008 financial crisis highlighted not so much the democratisation of finance as its socialisation, which included the socialisation of the risks, volatilities, and costs that invariably accompany financial market downturns (Allon, 2014, p. 17). Since the mortgage crisis and economic depression, there has been a significant increase in class and race-based inequalities in case of home equity loss, high rates of unsecured credit card debt, and general wealth gaps and

disparities in the United States (Taylor et al., 2011).

If we want to become a more market-oriented society, we must build markets and financial institutions to meet the challenge which means democratising finance by ensuring that the fundamental principles of finance are applicable to all people (Shiller, 2007). Only people in the high-income distribution in the USA or the UK have considerable stock market savings. Even at the bull market in the United States, only 12% of families with the lowest 20% income possessed stocks directly or indirectly. Therefore, the persistence of the political argument that promises to extend the benefits of finance enjoyed by the middle classes to the lower classes of society contributed to the freedom of an independent citizenry (Erturk et al., 2007, p. 558).

Some claim that financial democratisation can give an equal chance to everyone to gain money from financial markets and can remedy the problem of unjustified economic inequality. It increases consumer credit availability, homeownership, and, more broadly, financial capital shareholding. On the other hand, others pointed out that a lot of households have been robbed of the benefits of financialised capitalism because of major financialisation failures (Zokaityte, 2017, p. 43). It is argued that limited access to finance has resulted in lesser economic progress in low and moderate-income groups and minority borrowers, contributing to current financial inequalities. The investigation of common lending methods routinised and defended by financial companies handling subprime borrowers in the United States, for example, revealed an exploitative aspect of financial inclusion (Zokaityte, 2017, p. 50). The promised democratisation of finance through fintech, exemplified by events like the WallStreetBets phenomenon, often reduces financial inclusion to a marketing strategy while ignoring or exacerbating the deeper problems of financialisation. Instead of addressing the exclusion of many from meaningful financial participation, fintech initiatives focus on superficial technological fixes, potentially worsening undemocratic market dynamics and leaving consumers vulnerable to systemic inequalities (White, 2024, p. 246).

Almost every aspect of today's financial system is structured so that money's sole purpose is to produce more of itself for those who already possess it (Davis, 2021, p. 78). The burden of managing the hardships of daily life and securing provisions for the future has increasingly shifted onto individuals, often leaving them unprepared or lacking confidence. Financial decision-making remains concentrated in a limited number of institutions, and when these fail—such as during the 2008 financial crisis—public funds are used for recovery. While systems like DeFi (decentralized finance) are often hailed for their inclusivity, they risk replicating these inequalities in new forms, perpetuating volatility and exclusion. Without robust regulatory frameworks, these decentralized systems may deepen divides, echoing past financial crises like the global meltdown caused by mortgage-backed securities, benefiting a few while leaving many vulnerable (Zumbansen, 2023, p. 420).

Consumers are pulled into various types of financial interactions because of their unequal access to information and resources (Lai, 2018, p. 615). The financial system is recast as a confederation of smaller constitutive ecologies, resulting in diverse clusters of financial knowledge and practises emerging in various locations with varying degrees of connectedness and material effects. Rather than the democratisation of finance, in which financial products and services are made more accessible to the general public and individuals have more freedom to protect themselves against life's complexities through financial management, such financial ecologies expose a partial and uneven system of financialisation through main intermediaries such as financial advisors (Lai, 2018, p. 615). Until now, people face incidents that financial items were mis-sold or large loans to clients who were unable to repay them. And, even when mis-selling is avoided, consumers do not always get the best value from these products (Erturk et al., 2007, p. 568).

Historically, privacy and household lives were separated from finance and other people's other parts of their lives (Allon, 2014, p. 25). With the democratisation of finance, preservation, safety, individuation, and privacy principles are becoming increasingly difficult to separate from the notions of capitalist accumulation; in fact, these are the fundamental sites through which new regulatory and control mechanisms operate. When an ideal citizen is a person whose mission in the community is to be empowered privately, privacy ceases to be only a haven or a separate domain from capitalism. The promising idea of democratisation of finance to include especially women and minority groups, who were excluded before, from the system and brings equality for all. However, a deep examination is required of how inclusion is characterised and granted, as well as how specific groups are exploited within the seemingly abstract and disembodied landscape of financial market citizenship, and the new sorts of insecurity and inequity that speculative investments based on the inclusive claim of financial independence entail. Women and minority groups have become more exploited and disadvantaged because of being more

financially disciplined through indebtedness and duties (Allon, 2014).

It can be discussed that consumers who had previously been marginalised and denied credit (primarily women and ethnic minority groups in the United States) have been later financially included in the system and, as a result, were forced to pay higher fees, higher prices for credit, or have been given credit on less flexible terms and conditions (Zokaityte, 2017, p. 50). It is because the periphery of financial services is determined by your living conditions (Kempson, 1999: 40). Even though the purpose of micro-credits seems to enhance equality and empower women, the main reason may be to increase the profits of lenders by deepening and widening the credit among people and groups and making women more financially self-disciplined through self-organisation (Rankin K., 2001). Despite the fact that women are the ones who obtain credit, males are generally the ones who decide how it is used and how much money it generates. Similarly, financial availability often increases women's job pressure and dependency on lending institutions rather than providing long-term opportunities for autonomy and independence (Rankin, 2001, p. 32). Within this context, it should be considered that it is not always easy to say that there is a democratisation of finance. Therefore, whether the democratisation of finance exists should be one question, and it is serving its main ideal purposes should be another question.

3. Are We Having the American Dream Through the Democratisation of Finance?

Credit has played a critical part in efforts to address long-standing structural inequities in the US society regarding race, class, and gender. A more direct goal of American social policy has been to use credit to encourage social mobility. Credit can be used to supplement other sources of income, allowing access to both daily essentials and consumer luxury. By allowing young families to borrow against future income, credit availability allows for consumption to ease throughout the duration of a life cycle, and credit can be a useful tool for promoting social mobility, such as giving access to homes or higher education (Logemann, 2012, p. 203). Credit selling can democratise mass access to commodities, share human happiness more evenly, and soothe disturbing class struggles. People can have things with credits and instalments that they cannot have with cash. As a result, it raises the standard of everyday living and provides economic security to households (Gordon, 2012, pp. 68-69). So, it can be argued that the democratisation of finance can positively affect social policy.

However, according to researchers on comparative indebtedness and consumer bankruptcy law in the 1990s and early 2000s, debt and personal bankruptcies have been increasing on both sides of the Atlantic throughout the later decades of the twentieth century (Logemann, 2012, p. 201). Credit may make purchasing too simple, putting a consumer in a position where he or she is unable to pay, and there can be deception in the sale of securities and abuse in the sale of low-quality goods at exorbitant prices (Gordon, 2012, p. 69). When comparing the experiences of other countries, it becomes clear that the underlying issues of twentieth-century credit development are still present in all current consumer societies. The difficulty of providing 'democratic' access to credit under secure and inexpensive circumstances while preventing reckless lending and over-indebtedness, for example, has so far eluded straightforward answers, as evidenced by the American case. From the late 1800s onwards, consumer credit institutions and practices grew in the context of rising consumer societies, which witnessed the increasing cultural acceptability of debt for material goods. People save too little for retirement and, in fact, consume too much now, not just essential things but also luxury things they may never need, thanks to credit availability.

People create new modalities of self-governance and reflexivity to keep track of their investments and consumption patterns. Financialisation's operation and effects at the individual level indicate how rising financial product consumption and adoption of financial logic in the face of declining government benefits normalises risks and risk-taking behaviour (Martin, 2002, p. 195). The increase in credit cards and other loans, as well as the channelling of savings into insurance and investment items rather than traditional bank deposits, reflect changing loan and saving habits. Changing government policies, new credit scoring and securitisation systems, and the rising of middle-class consumers in developing economies are all influencing the nature and consequences of financial consumption and financialised behaviour. While some see this as democratising finance and investing for a wider audience, such as a growth market, others see it as the creation and spread of new risks with spatially uneven repercussions (Lai, 2018, p. 611).

The financialisation of accumulation, risk management, and discipline have all been proven to have accelerated developments in retail finance in general and the expansion of subprime specifically, hence facilitating financial inclusion and

homeownership. Financial inclusion, on the other hand, has been demonstrated to be unclear, with higher levels of debts and borrowing rates than those found in mainstream markets. Financialisation dynamics were also demonstrated to have held contradictions and tensions that were fundamental to the subprime mortgage crisis (Chima, 2010).

Unprecedented market happenings are being caused by 'financial democratisation'. Millions of people producing memes and picking stocks on the internet fall into a grey zone. Fundamental-based models such as assets, liabilities, revenues, and profits may be less relevant now that investment has been made accessible to millions of ordinary people because it has been democratised. A stock may be valued at whatever millions of individuals on the internet and social believe it is worth at any given time. If this tendency keeps going, it will have far-reaching consequences for a market built on trust. The new pattern that emerges is in no way stable. Therefore, it can be argued that people make risky investment choices based on false investment tips.

The notion that individuals in financialised economies will be able to assume the obligations of a neoliberal financial citizen is problematic. Large firms and governments are progressively avoiding societal responsibilities, and the setting for rational calculation is extremely difficult because expectations, wealth impacts, and final values are all unexpected (Erturk et al., 2007, p. 561). According to the socio-cultural approach, to survive, to live, people shall calculate, which is often silent but always effective (Callon, 1998, p. 4). According to cognitive psychology, individual financial actors are presumed to be mentally capable. Agencies must be equipped to become calculative. However, this equipment is not entirely contained within human brains, nor is it wholly contained within their socio-cultural contexts or institutions. So, how does one entirely become calculative if neither the human mind nor institutions are capable of doing so (Callon, 1998, p. 5)?

Furthermore, the growth of more complex financial products to meet individual needs will fall short of delivering the benefits of democratised finance unless households have enough calculative capabilities to choose between financial services goods with defined risk and reward features (Erturk et al., 2007, p. 561). The notion of democratised finance can only be realised if enough individuals in key socio-economic categories have the calculative ability to evaluate various financial services and products, regardless of how simple or complex they are. Consumers' may not have the adequate ability to select the best financial goods and services for them all the time; therefore, in uncertain times, they are more likely to concentrate on reward rather than risk (Erturk et al., 2007, p. 563). Governments that bring individualised responsibility for saving and borrowing decisions are significantly ahead of people's capabilities to manage complicated choices and unknown dangers (Erturk et al., 2007, p. 570).

Financial literacy is disturbingly low, even among those in the middle classes, who are most likely to resemble the idealised financial citizen, let alone among other groups. Given the intense focus on market efficiency and financial duties, nations today expect their financial citizens to assume clear and more inevitable tasks. Without obligations, no rights exist as financial citizens (French et al., 2011, p. 31). As credit becomes more widely available, financial education becomes increasingly crucial. It's simple to see why financial literacy programs aimed at the general public gained traction in the late 1990s and early 2000s and why they're now being supported by sophisticated national and supranational groups. Individuals who are motivated to change are referred to as consumers just once in the UK Financial Services Authority report because the description of the financially literate as citizens invokes the democratisation of finance, with the inference that the financial illiterate are exempted from financial democracy. Financial literacy education has been made a required component of school systems all over the world (Björklund, 2024, p. 1). These kinds of literacy initiatives, however, involve students who are ages away from making major financial decisions like retirement or mortgages (Erturk et al., 2007, p. 559). Of course, these programs can easily be widened to all people.

According to Lusardi, wealth may be boosted dramatically, close to 20% in the overall sample, and substantially more for households at the bottom of the distribution and those with little education by providing financial education (Lusardi, 2004, p. 157). Strategies frequently link financial literacy to societal and citizen financial well-being, claiming that financial experience and knowledge can result in better financial conduct (OECD, 2022, p. 7). However, even though financial literacy programs are crucial and make a difference among people, it is not the sole solution. They may deter reckless behaviour, but they will not prevent it (Erturk et al., 2007, p. 571). People can endeavour to maximise their self-interest, but it is also acknowledged that such decisions are frequently made with less-than-ideal results. People's actions in the actual world are subject to bounded rationality, and some decisions and situations are too difficult for individuals to solve on their own

(Mitchell and Utkus, 2004, pp. 3-4).

Complex investment portfolios may deter people from joining a retirement plan. Many individuals lack the abilities required to make difficult investment decisions among several options like the laundry list perspective, which consists of 50 or 100 choices of funds. According to research, people make decisions based on informal heuristics such as historical performance instead of using mean-variance optimal portfolios based on different investment classes, strategies, and managers, used by companies (Mitchell and Utkus, 2004, pp. 33-34). Therefore, any literacy initiatives must be supported with a rethinking of complicated financial product design to reflect the kind of attitude towards risk and intrinsic inertia that many consumers have (Mitchell and Utkus, 2004, p. 34).

The methods of credit control-by risk nowadays make a variety of borrowing and credit choices available, each tied to a range of standardised credit scores that accommodate differing levels of risk (Allon, 2014, p. 24). It also provides for a variety of price alternatives, such as highly exploitative and punishing rearrangement fees and subprime loan payback terms, for individuals who want, or simply need, to achieve homeownership and hence mortgage financing at any cost. Conservation, security, sense of self, and privacy are becoming growingly difficult to separate from the temporalities of capitalism; they are, in fact, the fundamental locations through which new regulatory and control mechanisms operate. It is predictable that the novel calculative instructure of credit scores, hazard optimisation, and marketplace agents that comprised finance instead of eradicating existing gendered and racialised disparities perpetuated and even exacerbated them (Allon, 2014, pp. 24-25).

Increased financial roles and responsibilities in households have mostly been given to women; even at that time, women did not earn money, but men did. Women sometimes found themselves in the unusual situation of being money managers. They had to use their personal share of money to be able to save the day. And now, with financialisation, they may be given more financial duties in their households (Zelizer, 1989). Regardless of their occupations or situations, they may be expected to take credits or use other financial means to pay their husband's debts and pay the rent. So, it may be exploitative for women, and it may bring more family duties and pressure.

Financial inclusion policies and methods have also been demonstrated to increase people's debt exposure, and it aided in the worsening and spread of domestic violence against women (Roberts, 2015, p. 119). Instead of eliminating existing gendered and racist disadvantages, the new calculative infrastructure of credit ratings, risk optimisation, and market agents that formed finance sustained and even worsened them. Debt collectors in the US have utilised violence and aggressive intimidation tactics towards women, who are thought to be more inclined than men to acquiesce to harsh measures, not least because their care responsibilities limit their mobility. Suicides linked to debt have been reported all throughout the world in nations with varying levels of economic development (Roberts, 2015, p. 119).

In a nutshell, the democratisation of finance gives people everyday life choices, and people are expected to understand all the risks and benefits of the variety of these choices and select the best possible, rational one. This understanding can be seen in other law areas. For instance, regarding privacy and data protection, people are expected to manage their cookie preferences and choices for websites and other sources according to law. People have been seen as rational decision-makers, and their choices are seen as rational decisions. However, as Solove indicated there are many biases, heuristics, and distortions such as complicated designs, and systems affecting people's decisions all the time, even if they are educated on these issues (Solove, 2020). So, people cannot be rational in every situation, and distortions cannot be underestimated. Similarly, people cannot always end up making better financial decisions for themselves; there will always be distortions such as complex banking and financial mechanisms affecting them. Even with adequate financial literacy, it will not be the sole solution.

Conclusion

The democratisation of finance has made financial goods and services easily accessible for people. The main promise of the democratisation of finance was to bring equality for all people to prevent previous inequalities and disadvantages in access to financial instruments. Although it seems to bring promising results at first sight, in fact, it is difficult to say that the democratisation of finance brings equality to all. This is mainly because of different conditions for credits and other financial

services, such as high-interest rates and the high influence of intermediaries such as financial advisors due to unequal knowledge.

Also, with the democratisation of finance and financialisation, people have become financial citizens, thanks to which access to financial instruments has started to be seen as a part of citizenry rights. On the one hand, it may have a positive impact on people's lives by making education costs more affordable thanks to easy credits and by improving social welfare. On the other hand, rights always come with responsibilities. Governments started to give up their social responsibilities toward people, and citizens are expected to become rational decision-makers to survive. It also changed people's daily lives by causing overindebtedness, over-consumption, risky investment decisions, and affected household relations by loading women with more responsibility than ever.

Financial literacy can make a difference in the financial decision-making process and help to understand financial options better. However, it will never be the sole solution because it will always be difficult for people to have calculative competence. There will always be distortions affecting people's choices, such as complicated financial designs, systems, biases, and heuristics. So, in addition to looking at the big picture of financial democratisation, we should also concentrate on the details by asking if the democratisation of finance really ensures equality and good for all.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author declare no conflict of interest.

Financial Support: The author declared that they received no financial support for this study.

References

- Allon, F. (2014). The feminisation of finance: Gender, labour and the limits of inclusion. *Australian feminist studies*, 29(79), 12-30.
- Björklund, M. (2024). Financial citizenship education and the elusive power of critical inquiry. *Theory & Research in Social Education*, 1–24.
- Callon, M. (Ed.). (1998). *The laws of the markets*. Blackwell publishers/Sociological review.
- Chima, O. R. (2010). *The democratisation of finance?: Financial inclusion and subprime in the uk and us*. Northumbria University.
- Crouch, C. (2009). Privatised keynesianism: An unacknowledged policy regime. *The british journal of politics and international relations*, 11(3), pp. 382-399. <https://doi.org/10.1111/j.1467-856X.2009.00377.x>
- Davis, M. (2021). *Crowdfunding and the democratization of finance*. Bristol university press.
- Deutschmann, C. (2020). Entrepreneurship, finance and social stratification: The socio-economic background of financialization. P. Mader, D. Mertens, & N. van der Zwan (Ed.), *The Routledge international handbook of financialization* (pp. 31-43). Routledge.
- Drinkwater, M. & Sondergeld, E. T. (2004). Perceptions of mortality risk: Implications for annuities. O. S. Mitchell & S. P. Utkus (Ed.), *Pension design and structure: New lessons from behavioral finance* (pp. 275-294). Oxford University Press.
- Erturk, I., Froud, J., Johal, S., Leaver, A., & Williams, K. (2007). The democratization of finance? Promises, outcomes and conditions. *Review of International political economy*, 14(4), pp. 553-575. <https://doi.org/10.1080/09692290701475312>
- Frank, T. (2008). *One market under god extreme capitalism, market populism, and the end of economic democracy*. Anchor.
- French, S., Leyshon, A., & Wainwright, T. (2011). Financializing space, spacing financialization. *Progress in Human Geography*, 35(6), (pp. 798-819). <https://doi.org/10.1177/0309132510396749>
- Current Perspectives in Social Sciences*

- González, F. (2020). Micro-Credit and the financialization of low-income households. P. Mader, D. Mertens, & N. van der Zwan (Ed.), *The Routledge international handbook of financialization* (pp. 301-312). Routledge.
- Gordon, A. (2012). Credit in a nation of savers: The growth of consumer borrowing in Japan. J. Logemann, *The development of consumer credit in global perspective business, regulation, and culture*. Palgrave Macmillan.
- Harmes, A. (2001). Mass investment culture. *New left review*, 9, (pp. 103-124).
- Kempson, E. (1999). *Kept out or opted out? Understanding and combating financial exclusion*. Policy Press.
- Krippner, G. R. (2017). Democracy of credit: Ownership and the politics of credit access in late Twentieth-Century america. *American Journal of Sociology*, 123(1), (pp. 1-47). <https://doi.org/10.1086/692274>
- Lai, K. P. Y. (2018). Financialization of everyday Life. G. L. Clark, M. P. Feldman, M. S. Gertler, D. Wójcik, & A. Kaiser (Ed.), *The new oxford handbook of economic geography* (First edition). Oxford University Press.
- Logemann, J. (2012a). From cradle to bankruptcy? Credit access and the american welfare State. *The development of consumer credit in global perspective business, regulation, and culture*. Palgrave Macmillan.
- Logemann, J. (2012b). *The development of consumer credit in global perspective business, regulation, and culture*. Palgrave Macmillan.
- Lusardi, A. (2004). Saving and the effectiveness of financial education. O. S. Mitchell & S. P. Utkus (Ed.), *Pension design and structure: New lessons from behavioral finance* (pp. 157-185). Oxford University Press.
- Martin, R. (2002). *Financialization of daily life*. Temple University Press.
- Mitchell, O. S., & Utkus, S. P. (2004). Lessons from behavioral finance for retirement plan design. içinde O. S. Mitchell & S. P. Utkus (Ed.), *Pension design and structure: New lessons from behavioral finance* (ss. 3-43). Oxford University Press.
- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2022). *Evaluation of National Strategies for Financial Literacy*.
- Rankin, K. N. (2001). Governing development: Neoliberalism, microcredit, and rational economic woman. *Economy and Society*, 30(1), (pp. 18-37). <https://doi.org/10.1080/03085140020019070>
- Roberts, A. (2015). Gender, financial deepening and the production of embodied finance: Towards a critical feminist analysis. *Global Society*, 29(1), 107-127. <https://doi.org/10.1080/13600826.2014.975189>
- Sandoval-Llanos, J. (2024). Financial literacy and financialization. An alternative approach to financial education. *Revista Científica de la Universidad de Belgrano*, V.7, N.1, 2024, 128-145.
- Shiller, J. (2007). *Risk management for households—the democratization of finance*.
- Shiller, R. J. (2003). *The new financial order: Risk in the 21st century*. Princeton University Press.
- Solove, D. (2020). The myth of the privacy paradox. *GW law faculty Publications & Other Works*.
- Taylor, P., Kochhar, R., Fry, R., Velasco, G., & Motel, S. (2011). Wealth gaps rise to record highs between whites, blacks, hispanics. *Pew Research Center's Social & Demographic Trends Project*.
- White, E. (2023). What does finance democracy look like?: Thinking beyond fintech and regtech. *Transnational Legal Theory*, 14(3), 245–269.
- Zelizer, V. A. (1989). The social meaning of money: “special monies”. *American journal of sociology*, 95(2), (pp. 342-377). <https://doi.org/10.1086/229272>.
- Zokaityte, A. (2017). *Financial literacy education*. Springer international publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-55017-6>.
- Zumbansen, P. (2023). Runaway train? Decentralised finance and the myth of the private platform economy. *Transnational Legal Theory*, 14(4), 413–452.

Bulanık Küme ve Çok Kriterli Karar Verme: Bibliyometrik İnceleme

Fuzzy Sets and Multi-Criteria Decision Making: A Bibliometric Analysis

Öz

Bulanık küme teorisi ve Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemleri akademik literatürde giderek daha fazla ilgi görmektedir. Ancak bu alandaki araştırmaların akademik gelişimi, anahtar katkılar ve araştırma eğilimleri konusunda kapsamlı bir bibliyometrik analiz ihtiyacı bulunmaktadır. Bu çalışma, ÇKKV ve bulanık küme teorisi üzerine yapılan akademik araştırmaların bibliyometrik analizini yaparak bu alandaki gelişimi değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Yayın trendlerini, en çok atıf alan çalışmaları, en aktif kurumları ve etkili yazarları belirleyerek, gelecekteki araştırmalara rehberlik edecek bir çerçeve sunmaktadır. Bibliyometrik analiz yöntemi kullanılarak, toplam 3477 akademik yayın incelenmiştir. Yayınların yıllara göre dağılımı, atıf analizleri ve anahtar kelime ağ analizleri yapılmıştır. ÇKKV ve bulanık küme alanında yıllık ortalama %14,82 büyüyen bir yayın hacmi mevcuttur. 2020-2023 arasındaki belirgin artış, pandemi sonrası dönemde karar verme süreçlerine duyulan ihtiyacın arttığını göstermektedir. Makale başına ortalama 27,45 atıf alınması, bu alandaki çalışmaların akademik etkisinin yüksek olduğunu göstermektedir. Journal of Intelligent and Fuzzy Systems, en çok yayın yapılan dergilerden biridir. En etkili yayın, Yager RR'nin 2014 yılında yayımlanan ve 2335 atıf alan çalışmasıdır. En aktif kurumlar arasında İstanbul Teknik Üniversitesi ve Çin'deki üniversiteler öne çıkmaktadır. En etkili yazarlar arasında Kahraman C. dikkat çekmektedir. "Karar Verme", "Bulanık Mantık" ve "Duyarlılık Analizi" gibi anahtar kelimeler, bu alandaki temel araştırma eğilimlerini temsil etmektedir. Bu analiz, ÇKKV ve bulanık küme teorisinin akademik alandaki gelişiminin hızlı olduğunu ve gündemde kalmaya devam ettiğini göstermektedir. Çalışma, bu alanda yapılan araştırmaların küresel önemini vurgulamakta ve gelecekteki akademik çalışmalar için yol gösterici bir kaynak sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çok Kriterli Karar Verme, Bulanık Küme, Bibliyometrik Analiz, Biblioshiny, VOSviewer.

Abstract

Fuzzy set theory and Multi-Criteria Decision Making (MCDM) methods are increasingly gaining attention in academic literature. However, there is a need for a comprehensive bibliometric analysis on the academic development, key contributions and research trends of research in this field. This study aims to evaluate the development in this field by conducting a bibliometric analysis of academic research on MCDM and fuzzy set theory. It provides a framework to guide future research by determining publication trends, the most cited studies, the most active institutions and influential authors. A total of 3477 academic publications were examined using the bibliometric analysis method. The distribution of publications by year, citation analyses and keyword network analyses were conducted. There is an annual average publication volume of MCDM and fuzzy sets growing by 14.82%. The significant increase between 2020-2023 shows that the need for decision-making processes has increased in the post-pandemic period. The average 27.45 citations per article shows that the academic impact of studies in this field is high. Journal of Intelligent and Fuzzy Systems is one of the most published journals. The most influential publication is Yager RR's study published in 2014, which received 2335 citations. Istanbul Technical University and universities in China stand out among the most active institutions. Kahraman C. stands out among the most influential authors. Keywords such as "Decision Making", "Fuzzy Logic" and "Sensitivity Analysis" represent the basic research trends in this field. This analysis shows that the development of MCDM and fuzzy set theory in the academic field is rapid and continues to remain on the agenda. The study emphasizes the global importance of research in this field and provides a guiding resource for future academic studies.

Keywords: Multi-Criteria Decision Making, Fuzzy Sets, Bibliometric Analysis, Biblioshiny, VOSviewer.

Saadettin AYDIN

Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Gülhane Tıp
Fakültesi, İstanbul, Türkiye

University of Health Sciences Gülhane Faculty
of Medicine, Istanbul, Türkiye
saadettinaydin@sbu.edu.tr

Geliş Tarihi/Received 07.02.2025
Kabul Tarihi/Accepted 10.03.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 25.03.2025

Cite this article: Aydın, S. (2025). Fuzzy Sets and Multi-Criteria Decision Making: A Bibliometric Analysis Başlığı. *Current Perspectives in Social Sciences*, 29(1), 66-86.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Giriş

Bulanık küme teorisi kesin sınırlarla tanımlanamayan ve belirsizlik içeren durumları ifade etmek için Zadeh (1965) tarafından geliştirilmiştir. Geleneksel küme teorisinden farklı olarak bulanık kümeler, bir elemanın bir kümeye ait olma derecesini $[0,1]$ aralığında ifade eden üyelik fonksiyonlarını kullanır. Bu yaklaşım, gerçek dünyadaki karmaşık ve belirsiz bilgilerin modellenmesi için güçlü bir araç sunar.

Zaman içinde bulanık kümeler, farklı türlere ayrılarak daha karmaşık problemlere uygulanabilir hale gelmiştir. Öne çıkan bulanık küme çeşitleri şunlardır:

- ✓ Tip-1 Bulanık Kümeler: Klasik bulanık kümeler olarak bilinir ve bir elemanın üyelik derecesini tek bir kesin değerle ifade eder (Atanassov, 2017). Örneğin, bir ürünün “yüksek kalite” olarak değerlendirilmesi üyelik derecesi olarak 0.8 ile temsil edilebilir.
- ✓ Tip-2 Bulanık Kümeler: Üyelik derecesinin kendisi de bulanık bir küme olarak ifade edilir. Bu özellik, belirsizliğin daha iyi modellenmesini sağlar. Tip-2 bulanık kümeler, özellikle insan karar verme süreçlerindeki belirsizlikleri modellemek için kullanılır (Mendel, 2007).
- ✓ Sezgisel Bulanık Kümeler: Sezgisel bulanık kümeler (intuitionistic fuzzy sets), bir elemanın bir kümeye ait olma derecesi (μ) ve ait olmama derecesi (ν) ile ifade edilir. Bu yaklaşım, karar verme süreçlerinde çift taraflı değerlendirme sağlar (Atanassov, 2016).
- ✓ Interval Tip Bulanık Kümeler: Bu küme türünde üyelik dereceleri bir aralıkla ifade edilir. Bu özellik, veri belirsizliğinin ve karar verici görüşlerindeki farklılıkların daha iyi temsil edilmesine olanak tanır (Moore ve Lodwick, 2003).
- ✓ Karmaşık Bulanık Kümeler: Üyelik derecelerinin hem büyüklüğünü hem de fazını dikkate alan bu kümeler, özellikle sinyal işleme ve mühendislik uygulamalarında kullanılır (Ramot vd., 2002).

Bu çeşitler, gerçek dünyadaki belirsizliklerin ve karmaşık problemlerin daha detaylı bir şekilde modellenmesini sağlar. Örneğin, enerji santrali yeri seçimi gibi bir problemde sadece maliyet veya çevresel etkiler değil, aynı zamanda kriterlerin birbiriyle çelişen yapısı da dikkate alınabilir.

ÇKKV yöntemleri ise birden fazla kriterin dikkate alındığı karar verme problemlerinde, en iyi alternatifi veya alternatiflerin sıralamasını belirlemek için kullanılan yöntemlerin genel adıdır. ÇKKV yöntemleri, özellikle karmaşık ve çok yönlü problemlerde analitik bir yapı sunarak karar vericilere yol gösterir. Örneğin, yenilenebilir enerji kaynaklarının değerlendirilmesi gibi alanlarda bu yöntemler sıklıkla kullanılmaktadır (Pamuçar vd., 2018; Chatterjee ve Chakraborty, 2014).

ÇKKV, birden fazla kriterin dikkate alındığı karar verme problemlerinde etkili çözümler sunması nedeniyle birçok alanda tercih edilmektedir. ÇKKV'nin kullanılmasının temel nedenleri şu şekilde sıralanabilir:

- ✓ Karmaşık Problemleri Yapılandırma Yeteneği: ÇKKV, çok sayıda kriterin bulunduğu, karmaşık ve çok boyutlu karar problemlerini sistematik bir yapıya oturtur. Örneğin, bir enerji santrali yeri seçerken maliyet, çevresel etkiler ve enerji verimliliği gibi kriterlerin birlikte ele alınmasını sağlar (Tzeng ve Huang, 2011).
- ✓ Karar Verici Tercihlerinin Dikkate Alınması: ÇKKV yöntemleri, karar vericilerin tercihlerinin farklı kriterler üzerindeki ağırlığını tanımlamasına olanak tanır. Bu özellik, kararların kişiselleştirilmesi ve uygulamaya yönelik hale getirilmesinde önemlidir (Saaty, 1980).
- ✓ Farklı Disiplinlere Uygulanabilirlik: ÇKKV yöntemleri, mühendislik, ekonomi, sağlık, çevre yönetimi gibi birçok alanda uygulanabilir. Bu esneklik, yöntemlerin yaygın bir şekilde benimsenmesine yol açmıştır (Triantaphyllou, 2000).

Ancak, ÇKKV yöntemleri, genellikle kesin ve net verilere dayanır. Bu durum, gerçek dünyadaki belirsizliklerin ve subjektif değerlendirmelerin yeterince temsil edilememesine neden olabilir. İşte bu noktada bulanık çok kriterli karar verme (BÇKKV) yöntemleri devreye girer. BÇKKV'nin tercih edilmesinin nedenleri şunlardır:

- ✓ Belirsizliklerin ve Süreç Karmaşıklığının Modellenmesi: Gerçek hayatta karar verme süreçlerinde kriterlerin tam olarak ölçülememesi, karar vericilerin subjektif yargılarının farklılık göstermesi gibi belirsizlikler yaygındır.

- ✓ BÇKKV, bu belirsizlikleri bulanık üyelik fonksiyonlarıyla modelleyerek karar süreçlerini daha gerçekçi hale getirir (Zadeh, 1965; Chen, 2000).
- ✓ Nitel ve Nicel Verilerin Entegrasyonu: BÇKKV, nitel (örneğin, müşteri memnuniyeti) ve nicel (örneğin, maliyet) verilerin birlikte değerlendirilebilmesini sağlar. Bu özellik, birçok sektörde karmaşık karar verme problemlerine uygulanabilir hale getirir (Kahraman vd., 2009).
- ✓ Esnek ve Uyarlanabilir Yapı: BÇKKV yöntemleri, farklı karar problemlerine uyarlanabilir. Örneğin, sağlık sektöründe tedavi önceliklerinin belirlenmesi için bulanık TOPSIS kullanılırken, tedarik zinciri yönetiminde bulanık AHP kullanılabilir (Opricovic ve Tzeng, 2004).

BÇKKV yöntemleri, bulanık küme ve ÇKKV ile birleştirerek belirsizlik içeren durumlarda daha esnek ve etkili çözümler üretir. Örneğin, bulanık TOPSIS, sağlık sektöründe tedavi önceliklerinin belirlenmesinde; bulanık AHP, tedarik zinciri yönetiminde ve bulanık VIKOR, çevresel sürdürülebilirlik projelerinde başarıyla uygulanmıştır (Chen, 2000; Opricovic ve Tzeng, 2004).

Sonuç olarak, ÇKKV ve BÇKKV yöntemleri, karar verme süreçlerinde hem analitik bir yapı sunmak hem de belirsizlikleri ve sübjektif değerlendirmeleri dikkate almak açısından güçlü araçlar sunmaktadır. Bu yöntemler, enerji yönetiminden sağlık sektörüne, lojistikten sürdürülebilirlik projelerine kadar geniş bir uygulama alanına sahiptir. Bu çalışmada, BÇKKV yöntemlerinin literatürdeki bilimsel eğilimleri ve etkileri bibliyometrik bir analizle değerlendirilmektedir.

Çalışmanın Önemi ve Amacı

Bulanık küme ve ÇKKV yöntemleri, karmaşık ve belirsizlik içeren karar süreçlerinde etkili çözümler sunmaktadır. Bu iki güçlü alanın birleştirilmesiyle ortaya çıkan BÇKKV yöntemleri, bilimsel literatürde geniş bir uygulama alanı bulmuş ve giderek artan bir ilgi görmüştür. Ancak, bu alandaki hızlı gelişim, mevcut eğilimleri, temel katkıları ve araştırma boşluklarını anlamayı daha da önemli hale getirmiştir. Bu çalışmanın önemi, literatürdeki bulanık küme ve ÇKKV yöntemlerine dair bilimsel üretkenliği ve etkileşim ağlarını analiz etmesinden kaynaklanmaktadır. Özellikle:

- ✓ Bilimsel Eğilimlerin Haritalanması: BÇKKV yöntemlerinin farklı disiplinlerde nasıl bir etki yarattığını ve hangi konulara odaklandığını ortaya koymak.
- ✓ Araştırma Boşluklarının Belirlenmesi: Literatürdeki eksiklikleri tespit ederek gelecekteki çalışmalar için yol gösterici bir çerçeve sunmak.
- ✓ Akademik İşbirliklerinin İncelenmesi: Yazarlar, kurumlar ve ülkeler arasındaki bilimsel iş birliklerini anlamak.

Bu bağlamda, çalışmanın amacı, BÇKKV ile ilgili bilimsel yayınların bibliyometrik analizi yoluyla bu alandaki literatürün kapsamlı bir değerlendirmesini sunmaktır. Scopus veri tabanından elde edilen veriler, RStudio ve VOSviewer yazılımları kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmada aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

- ✓ BÇKKV yöntemleri hangi alanlarda uygulanmaktadır?
- ✓ Literatürdeki en etkili yazarlar, kurumlar ve ülkeler hangileridir?
- ✓ Araştırma eğilimleri zamanla nasıl bir değişim göstermiştir?

Bu çalışmanın sonuçları, araştırmacılara ve uygulayıcılara literatürdeki eğilimler hakkında kapsamlı bir bakış sunarken, gelecek çalışmalar için stratejik öneriler geliştirilmesine katkı sağlayacaktır.

Çalışmanın Katkıları

Bu çalışma, bulanık küme ve ÇKKV yöntemlerinin kesişiminde yer alan literatürün bibliyometrik analiziyle alana önemli katkılar sağlamaktadır. Özellikle:

- ❖ Literatürün Sistemik Haritalanması:
  - BÇKKV ile ilgili bilimsel üretimlerin tarihsel gelişimi, anahtar temaları ve temel araştırma konularını ortaya koyarak mevcut literatürün kapsamlı bir haritasını sunmaktadır.
  - En sık kullanılan yöntemler, alanlar ve anahtar kelimeler gibi bilimsel trendlerin belirlenmesiyle araştırmacılara yeni

perspektifler kazandırmaktadır.

- ❖ Bilimsel İşbirliklerinin İncelenmesi:
  - Yazarlar, kurumlar ve ülkeler arasındaki iş birliği ağlarını analiz ederek, bu alanda etkili akademik gruplar ve öncü kurumlar hakkında bilgi sağlamaktadır.
  - Küresel düzeyde BÇKKV çalışmalarının nasıl bir ağ oluşturduğunu anlamaya olanak tanımaktadır.
- ❖ Araştırma Boşluklarının Belirlenmesi:
  - Literatürde henüz yeterince çalışılmamış veya yeni gelişmekte olan temaları belirleyerek, gelecekteki araştırmalar için yol gösterici bilgiler sunmaktadır.
  - BÇKKV yöntemlerinin farklı disiplinlerdeki potansiyel uygulama alanlarını tanımlamaktadır.
- ❖ Yöntemsel Çeşitlilik ve Entegrasyonun Vurgulanması:
  - BÇKKV yöntemlerinin diğer hesaplama yöntemleriyle entegrasyon potansiyelini ve gelişen teknolojilerle (örneğin yapay zeka ve veri analitiği) nasıl birleştirilebileceğini tartışmaktadır.
- ❖ Akademik ve Pratik Katkıları:
  - Araştırmacılar için yeni çalışmalara ilham verebilecek bilgi ve veri kaynakları sunmaktadır.
  - Uygulayıcılar için stratejik karar alma süreçlerini daha etkin kılacak yöntem önerileri ve yönlendirmeler içermektedir.

Bu katkılar hem akademik camiayı hem de pratik uygulamaları etkileyerek, BÇKKV literatürünün daha geniş bir perspektifle değerlendirilmesine olanak tanımaktadır.

Araştırma Boşlukları

Bulanık küme ve ÇKKV yöntemleri, literatürde geniş bir uygulama yelpazesine sahip olsa da mevcut çalışmaların incelenmesi bazı önemli boşlukların bulunduğunu göstermektedir:

- ❖ Farklı Disiplinlerdeki Uygulama Eksikliği:
  - BÇKKV yöntemleri, enerji, sağlık ve lojistik gibi belirli alanlarda yoğun şekilde kullanılmış olsa da eğitim, akıllı şehir planlaması, biyoteknoloji ve siber güvenlik gibi yenilikçi ve yükselen disiplinlerdeki uygulamaları yeterince araştırılmamıştır.
  - Özellikle bu yöntemlerin dijitalleşme, yapay zeka ve büyük veri gibi modern teknolojilere adaptasyonu sınırlı kalmıştır.
- ❖ Yöntemlerin Birlikte Kullanımı ve Karşılaştırılması:
  - Literatürde bulanık TOPSIS, bulanık AHP, bulanık VIKOR gibi popüler yöntemlerin yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir. Ancak, bu yöntemlerin birlikte entegrasyonu veya karşılaştırmalı üstünlüklerinin kapsamlı analizleri nadiren gerçekleştirilmiştir.
  - Mevcut çalışmalar genellikle tek bir yöneme odaklanmakta, bu da alternatif yöntemlerin potansiyel faydalarının göz ardı edilmesine neden olmaktadır.
- ❖ Duyarlılık Analizlerinin Azlığı:
  - BÇKKV yöntemlerinin sonuçlarının duyarlılık analizleri ile test edilmesi literatürde sınırlı sayıda ele alınmıştır. Parametrelerin ve ağırlıkların değişiminin sonuçlara etkisini inceleyen çalışmaların sayısının artırılması gerekmektedir.
- ❖ Dinamik Karar Verme Problemleri:
  - BÇKKV yöntemleri genellikle statik bir karar verme ortamında incelenmektedir. Oysa, dinamik karar verme süreçleri (örneğin, değişen çevresel koşullar veya gerçek zamanlı veri akışı) için uygulanabilirlikleri yeterince araştırılmamıştır.
- ❖ Bilimsel Haritalamaların Eksikliği:
  - Literatürdeki eğilimlerin, boşlukların ve gelecekteki potansiyel yönlerin sistematik bir bibliyometrik analizle haritalandırıldığı çalışma sayısı sınırlıdır.
  - Özellikle, bilimsel ağların ve uluslararası iş birliklerinin detaylı incelemeleri eksik kalmaktadır.

Bu araştırma boşluklarının giderilmesi, bulanık küme ve BÇKKV yöntemlerinin hem teorik hem de uygulamalı yönlerinin daha derinlemesine anlaşılmasını sağlayacaktır. Çalışmamız, bu boşluklara dikkat çekerek, literatürdeki durumu değerlendirmeyi ve araştırmacılara yeni yönler sunmayı hedeflemektedir.

Literatür Taraması

BÇKKV yöntemleri, karmaşık ve belirsiz ortamlarda karar alma süreçlerini desteklemek için yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu bölümde, alanla ilgili önemli çalışmaların bibliyometrik analizleri ele alınarak, temel katkılar, araştırma trendleri ve gelecekteki yönelimler değerlendirilmiştir.

Blanco-Mesa vd. (2017) tarafından yapılan çalışma, bulanık karar verme alanındaki temel katkıları bibliyometrik bir yaklaşımla incelemiştir. Çalışma, önde gelen yazarları, dergileri ve kurumları belirlemekte, VOSviewer yazılımı ile bu alandaki ana trendleri haritalandırmaktadır. Bulgular, ABD'nin alanın geleneksel lideri olduğunu, ancak son yıllarda Asya kökenli araştırmacıların öne çıktığını göstermektedir.

Liu ve Liao (2017) ise, 1970-2015 yılları arasında bulanık karar verme ile ilgili araştırmaları kapsayan bir bibliyometrik analiz yapmış ve alanın zaman içindeki evrimi ile öne çıkan ülkeleri ve kurumları ortaya koymuştur. Araştırma için, İran, Tayvan ve Türkiye gibi gelişen ekonomilerin bu alandaki aktif katılımına dikkat çekmektedir.

Bulanık Analitik Hiyerarşi Süreci (BAHP), bulanık küme teorisinin en yaygın uygulamalarından biridir. Castelló-Sirvent ve arkadaşları (2022), BAHP üzerine yapılan çalışmalara odaklanmış ve PRISMA yöntemini izleyerek 1994-2022 arasındaki 2086 makaleyi incelemiştir. Bu analiz, tematik kümeleşme, akademik diyalogun evrimi ve iş birliği ağlarına dikkat çekmiş ve yayın fırsatlarının belirlenmesine katkıda bulunmuştur.

BÇKKV yöntemlerinin sektörel uygulamalarından biri olan turizm ve konaklama sektörü, son yıllarda önemli araştırmaların odak noktalarından biri olmuştur. Liao ve arkadaşları (2023), bu alanda BÇKKV yöntemlerinin uygulanışını incelemiş, 1997-2022 arasındaki 85 makaleyi analiz etmiştir. AHP ve TOPSIS metodlarının en yaygın olarak kullanıldığı, turizm değerlendirme, otel seçimi ve turizm destinasyonlarının değerlendirilmesinin başlıca araştırma konuları olduğu belirtilmiştir.

Mühendislik uygulamalarında malzeme seçimi, performans ve sürdürülebilirlik açısından kritik bir karardır. Sahoo ve arkadaşları (2024), malzeme seçiminde kullanılan ÇKKV yöntemlerini kapsayan bir bibliyometrik analiz sunmuş, 2010-2024 arasındaki yayınları incelemiştir. Bulgular, Asya ve Avrupa'nın bu alandaki liderliğini ve ÇKKV yöntemlerinin malzeme seçimindeki artan önemini vurgulamaktadır.

Kumar (2025), MCDM yöntemlerinin tarihsel gelişimini ele alarak analitik hiyerarşi süreci (AHP) ve ideal çözüme benzerlik tekniği (TOPSIS) gibi geleneksel yöntemlerden, yapay zeka (AI), bulanık mantık ve hibrit modellerin entegre edildiği daha karmaşık sistemlere kadar uzanan bir inceleme sunmaktadır. MCDM yöntemlerinin işletme, mühendislik, sağlık ve çevre yönetiminde kullanımını vurgulayan bu çalışma, belirsizlik modelleme, hesaplama karmaşıklığı ve ölçeklenebilirlik gibi temel sınırlamaları ortaya koymaktadır.

Kumar ve Pamučar (2025), 2004-2024 yılları arasında yayınlanan 3.655 hakemli makale üzerinden MCDM'nin evrimini analiz etmektedir. Yapılan bibliyometrik analizler, AHP ve TOPSIS gibi geleneksel yöntemlerin zaman içinde yapay zeka, bulanık mantık ve makine öğrenmesi ile entegre edilerek geliştirildiğini göstermektedir. Çalışma, MCDM yöntemlerinin sürdürülebilir enerji, şehir planlama ve sağlık hizmetleri optimizasyonu gibi alanlardaki artan etkisini vurgulamaktadır. Bununla birlikte, yoksulluğun azaltılması, cinsiyet eşitliği ve biyolojik çeşitliliğin korunması gibi alanlardaki eksikliklerin de altı çizilmektedir. Bu nedenle, MCDM'nin daha disiplinlerarası ve küresel çapta kapsayıcı bir yaklaşım benimsemesi gerekmektedir.

Bhol (2025), siber güvenlik alanında MCDM yöntemlerinin rolünü inceleyerek 2010-2023 yılları arasında yayınlanan 105 makaleyi analiz etmiştir. Bulgular, hibrit yöntemlerin siber güvenlik alanında en yaygın olarak kullanılan yaklaşım olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çalışma, MCDM'nin karar alma süreçlerinde siber tehditlerin değerlendirilmesi ve güvenlik önlemlerinin optimize edilmesi açısından kritik bir rol oynadığını göstermektedir.

Valdez ve arkadaşları (2025), Tip-3 Bulanık Mantık Sistemleri (T3FLS) kullanımının artan popülaritesine odaklanarak, bibliyometrik analiz yöntemiyle bu alanın gelişimini incelemiştir. VOSviewer kullanılarak yapılan analizler, T3FLS tabanlı akıllı hesaplama yöntemlerinin giderek yaygınlaştığını ve farklı disiplinlerde uygulama alanı bulduğunu göstermektedir.

Sahoo ve arkadaşları (2025), sürdürülebilir yenilenebilir enerji gelişimi için MCDM yöntemlerinin kullanımını sistematik bir şekilde incelemiştir. Scopus ve Web of Science veritabanlarından elde edilen 4.101 araştırma makalesinin bibliyometrik analizi sonucunda, hibrit MCDM yaklaşımlarının sürdürülebilir enerji planlamasında giderek daha fazla tercih edildiği belirlenmiştir. Ancak, öznel ağırlık ataması ve model belirsizlikleri gibi zorluklar hala devam etmektedir. Gelecekteki çalışmaların, model şeffaflığı ve gerçek dünya uygulamalarına entegrasyon üzerinde yoğunlaşması önerilmektedir.

Bulanık karar verme ve ÇKKV yöntemleri çeşitli disiplinlerde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Literatür taramaları, bu alanın önemli potansiyelini göstermekte ve gelecekteki çalışmalar için bir rehber sunmaktadır. Alanın sürekli gelişimi, yeni yöntemlerin uygulanması ve farklı disiplinlerdeki belirsizliklerin ele alınması ile desteklenebilir. Bu bağlamda, çeşitli sektörlerdeki uygulamalara ve özellikle yenilikçi yaklaşımların geliştirilmesine odaklanmak önem arz etmektedir.

Yöntemler

Bu bölümde, çalışmanın gerçekleştirilmesi için kullanılan veri kaynakları, analiz yöntemleri ve süreçler ayrıntılı bir şekilde açıklanmaktadır. Bibliyometrik analiz yöntemi esas alınarak dört temel aşamada veriler toplanmış, analiz edilmiş ve görselleştirilmiştir.

Çalışmada kullanılan veri kaynağı olarak, bibliyometrik analizlerde sıklıkla tercih edilen uluslararası Scopus veri tabanı seçilmiştir. Scopus, akademik literatürde geniş bir kapsama sahip olup, dergi performansı, yazar bilgileri ve atıf matrislerini içermesi nedeniyle bibliyometrik analizler için oldukça elverişlidir.

Veriler, 2014-2024 yılları arasını kapsayacak şekilde 1 Aralık 2024 tarihinde toplanmıştır. Veri filtreleme sürecinde, “fuzzy set, multi criteria decision making, mcdm” anahtar kelimeleri kullanılmıştır. Toplamda 4373 makale, belirlenen dahil etme ve hariç tutma kriterlerine göre değerlendirilmiş ve sonuçta 3477 makale analiz için uygun bulunmuştur.

Tablo 1’de yer alan kriterler doğrultusunda, Scopus veri tabanındaki bilgiler titizlikle filtrelenmiştir. Dahil etme kriterleri, yalnızca dergilerde yayımlanmış, İngilizce yazılmış ve makale türünde olan yayınları kapsarken, hariç tutulan kriterler arasında inceleme yazıları, konferans bildirimleri, kitap bölümleri, ön baskılar ve web üzerinden yayımlanan içerikler yer almıştır.

Tablo 1.
Veri Filtreleme Kriterleri

Dahil Edilenler	Anahtar Kelimeler: “fuzzy set” and “multi criteria decision making” or MCDM Doküman Tipi: Makale Yayın Dili: İngilizce Yayın Türü: Dergi Yayımların Tarihi: 2014-2024
Hariç Tutulanlar	İnceleme, konferans bildirimleri, kitap bölümleri, ön baskılar, web sitesinde yayınlanan makaleler ve incelemeler, mektuplar

Tablo 1’de seçilen veriler, .csv formatında indirilerek atıf sayısına göre sıralanmıştır.

Bibliyometrik analiz için, açık kaynaklı bir yazılım olan RStudio üzerinden bibliometrics kütüphanesi kullanılmıştır. Bu kütüphane, veri analizi ve görselleştirme süreçlerinde etkili bir araç sunmaktadır. Ayrıca, analiz sonuçlarının bilimsel haritalama teknikleriyle görselleştirilmesi için VOSviewer yazılımı tercih edilmiştir.

Çalışmanın analitik süreci dört temel aşamada gerçekleştirilmiştir:

- ✓ Verilerin Toplanması: Scopus veri tabanından seçilen makaleler, belirlenen dahil etme ve hariç tutma kriterlerine göre filtrelenmiştir.
- ✓ Performans Analizi: Yıllık yayın trendleri, atıf durumları, dergi, yazar ve ülke performansları analiz edilmiştir.

- ✓ Bilimsel Haritalama: Anahtar kelimeler arasındaki bağlantılar, kavramsal yapı haritası, tematik haritalar ve trend analizleri görselleştirilmiştir.
- ✓ Sonuçların Değerlendirilmesi: Analiz sonuçları, araştırmanın temel amaçları doğrultusunda yorumlanmıştır.

Bu aşamalar, literatürün yapısal analizi ve bilimsel eğilimlerin görselleştirilmesi amacıyla sistematik bir şekilde uygulanmıştır.

Bulgular

Çalışmanın ana kütesini 4373 doküman oluşturmaktadır. Çalışmada 2014-2024 yılları arasında; “fuzzy set, multi criteria decision making, mcdm” anahtar kelimeleriyle yapılan filtrelemeler sonucunda örneklem sayısı 3477 olmuştur.

Çalışma, yayınların detaylı bir betimsel analizle değerlendirilmesini, yıllık yayın artış oranının incelenmesini ve yayın başına ortalama atıf sayısının değerlendirilmesini içermektedir. Çalışmada ayrıca yayın ve atıf sayısı bakımından en yüksek üretkenliğe sahip yazar, kurum ve ülke belirlenmekte ve verilerin performans analizi değerlendirilmektedir.

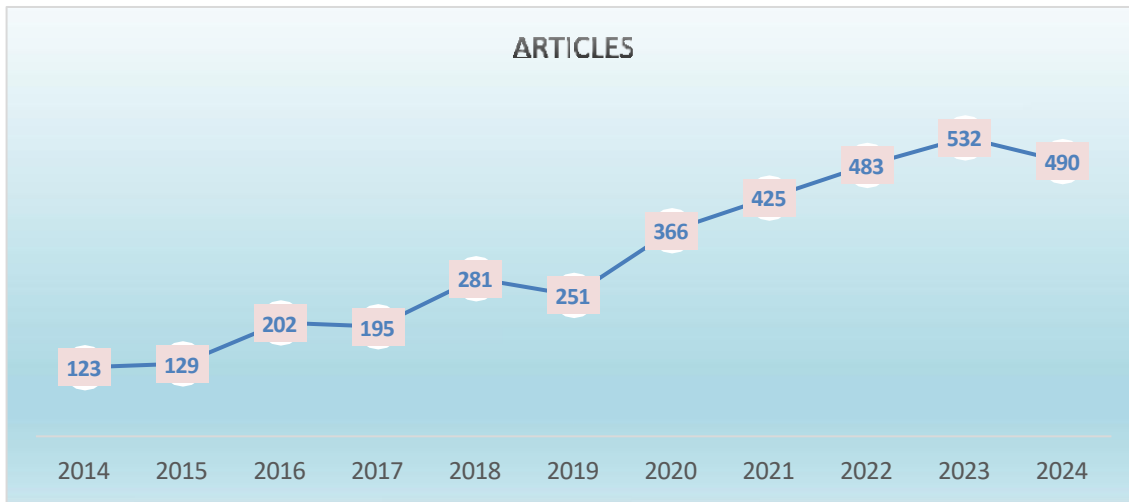
Biblioshiny kullanılarak elde edilen dijital tedarik zinciri için tanımlayıcı analizler gerçekleştirilmiştir. Veri dosyasındaki ana bilgiler Şekil 1'de gösterilmektedir.

Şekil 1.
Ana Bilgiler

Şekil 1’de incelenen yayın dönemi 10 yıl arasında yer alıyor, bu da modern ve güncel akademik eğilimleri yansıttığını gösterir. 862 farklı kaynaktan makaleler toplanmıştır. Bu da geniş bir literatür taraması yapıldığını ve çeşitli türdeki yayınların analiz edildiğini göstermektedir. 3477 akademik belge analiz edilmiştir. Bu da örneklem büyüklüğünün oldukça geniş olduğunu göstermektedir. Yıllık büyüme oranı %14,82’dir. Bu, alandaki yayınların hızla arttığını ve önemli bir gelişim sürecinde olduğunu göstermektedir. Belge başına ortalama yaş 3,61 yıldır. Bu da yayınların genellikle yeni olduğunu, dolayısıyla alandaki güncel araştırmaların yoğunlukla yer aldığını belirtmektedir. Her bir belge ortalama 27,45 kez atıf almıştır. Bu, yayınların genellikle dikkate değer ve alanda ilgi gören çalışmalar olduğunu göstermektedir. Toplamda 136959 referans kullanılmıştır. Yüksek sayıda referans, geniş bir literatür taraması ve alandaki etkileşimli çalışmalar olduğunu göstermektedir. Yayınlar toplamda 9452 anahtar kelime içermektedir. Bu anahtar kelimeler, alandaki önemli konular ve trendler hakkında bilgi vermektedir. Yazarlar tarafından kullanılan 6987 anahtar kelime de çalışmalarda öne çıkan temalar hakkında bilgi sağlanmaktadır. 5174 farklı yazar çalışmalara katkı sağlamıştır. Bu oldukça geniş bir yazar kitlesini işaret eder. Yalnızca tek başına yazılmış 232 belge bulunmaktadır. Bu, araştırmaların çoğunlukla birden fazla yazar tarafından yazıldığını, ancak yine de bağımsız çalışmalara rastlandığını göstermektedir. 342 tek yazarlı belge var, bu da yazarların bir kısmının tek başına çalışmalarını tercih ettiğini göstermektedir. Ortalama 3,24 co-author (ortak yazar) bulunuyor. Yazarların çoğunluğunun ortak çalışmalara odaklandığı ve çok yazarlı projelerde yer aldığı söylenebilir. Uluslararası işbirliklerinin oranı %29,62. Bu, araştırmaların küresel bir ağda yer aldığını ve uluslararası işbirliklerinin önemli olduğunu göstermektedir.

Şekil 2, “fuzzy set” ve “MCDM” kullanan çalışmaların bibliyometrik analizinde zaman içinde dokümanlardaki büyümeyi göstermektedir.

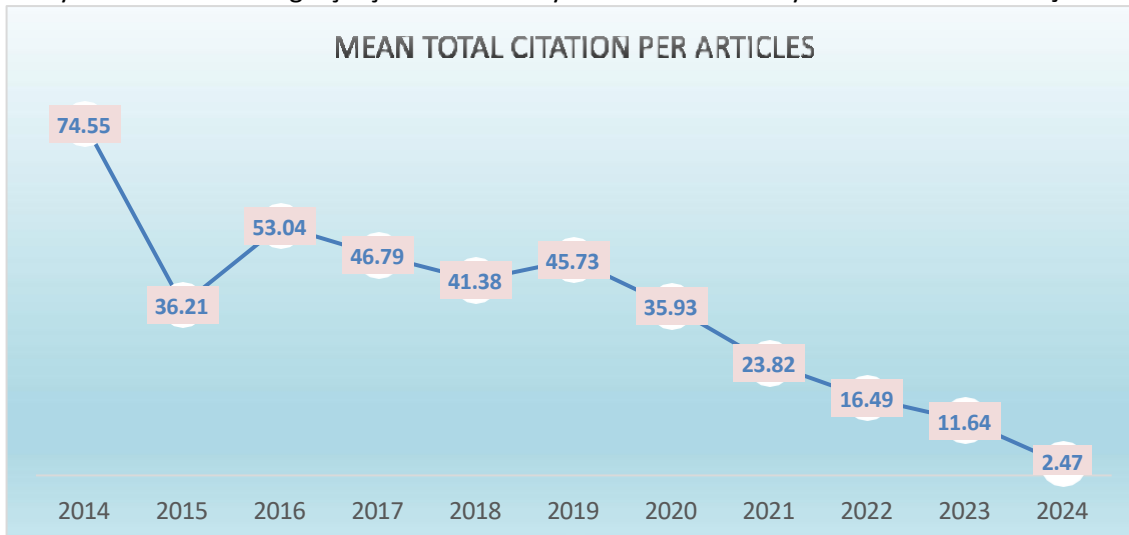
Şekil 2.
Yayınların Yıllık Durumu

Şekil 2, 2014-2024 yılları arasında yayımlanan makalelerin yıllık sayısını göstermektedir. Grafik, makale sayılarındaki genel artışı ve belirli yıllardaki değişimleri ifade etmektedir. Aşağıda bu grafik ile ilgili detaylı bir değerlendirme yapılmıştır:

2014-2016: 2014 yılında 123 makale yayımlanmışken, bu sayı 2015'te 129'a ve 2016'da 202'ye yükselmiştir. Bu dönemde, yıllık makale sayılarında hafif ama sürekli bir artış gözlenmiştir. **2017-2019:** 2017 yılında makale sayısı 195'e gerilemiş olsa da 2018'de 281 ve 2019'da 251 makale ile yükselme eğilimi sürmüştür. 2018'deki artış özellikle dikkat çekicidir. **2020-2023:** 2020 yılında 366 olan makale sayısı, 2021'de 425, 2022'de 483 ve 2023'te 532'ye çıkarak zirve noktasına ulaşmıştır. Bu dönem, makale üretiminde en yüksek artışların yaşandığı dönemdir. **2024:** 2024 yılında makale sayısı 490 olarak kaydedilmiş ve bir önceki yıla kıyasla hafif bir düşüş yaşanmıştır. Bunun sebebi henüz 2024 yılının tamamlanmamış olması veya yayın süreçlerindeki gecikmeler olabilir.

İncelenen dönemde bilimsel çalışmalarda belirgin bir artış olduğunu göstermektedir. Özellikle 2020-2023 arasındaki artış, araştırma trendlerinde ve ilgili alandaki bilimsel faaliyetlerde bir yoğunlaşmayı işaret etmektedir. 2024'teki düşüş ise daha ayrıntılı değerlendirme gerektiren bir durumu yansıtmaktadır. Bu durum, veri toplama sürecinde yılın tamamlanmamış olması nedeniyle eksik veri içeriyor olabilir. Grafik, araştırma alanındaki gelişmelerin yıllara göre nasıl şekillendiğini anlamak için önemli bir veri sunmaktadır.

Fuzzy set ve MCDM ile ilgili çalışmalarının bibliyometrik analizinde yıllık atıfların durumu Şekil 3'de gösterilmiştir.

Şekil 3.
Atıfların Durumu

Şekil 3, 2014-2024 yılları arasında makale başına düşen ortalama toplam atıf sayısındaki değişimi göstermektedir. Bu eğilim, yıllar içinde makalelerin atıf performansındaki farklılıkları incelemek için önemlidir. Grafikte ilgili detaylı değerlendirme aşağıda sunulmuştur:

2014 yılında makale başına düşen ortalama atıf sayısı 74,55 ile zirveye ulaşmıştır. Bu, o yıl yayımlanan makalelerin alanındaki etkisinin oldukça yüksek olduğunu göstermektedir. Bu yüksek değer, erken yıllardaki makalelerin uzun süredir bilimsel çalışmalarda referans alınmasıyla açıklanabilir. 2015'te atıf sayısı 36,21'e önemli ölçüde düşmüştür. Ancak 2016'da 53,04'e yükselmiş ve ardından 2017-2019 arasında düşüş eğilimi devam etmiştir (2017: 46,79, 2018: 41,38, 2019: 45,73). Bu dalgalanma, yeni makalelerin atıf potansiyellerinin eski makalelere kıyasla daha düşük olabileceğini göstermektedir. 2020'de makale başına ortalama atıf sayısı 35,93 olarak kaydedilmiş ve sonraki yıllarda sürekli azalmıştır (2021: 23,82, 2022: 16,49, 2023: 11,64, 2024: 2,47). 2024'te ortalama atıf sayısının 2,47'ye kadar düşmesi, bu yıl yayımlanan makalelerin henüz yeterince referans alınmadığını veya bu dönemin araştırma etkinliklerinde farklı bir dinamik olduğunu göstermektedir.

Grafik, eski yıllarda yayımlanan makalelerin uzun vadede daha fazla atıf aldığını ve etki yarattığını ortaya koymaktadır. Son yıllarda yayımlanan makalelerdeki atıf düşüşü, henüz yeterli süre geçmediğinden kaynaklanabilir veya araştırma alanındaki rekabetin artışıyla ilişkili olabilir. Ayrıca, 2024'teki düşük atıf oranı, o yılın henüz tamamlanmamış olması nedeniyle tam bir değerlendirme yapmak için yeterli veri içermemektedir. Bu durum, bilimsel çalışmaların yıllara göre etkisini ve zaman içinde değişen atıf dinamiklerini değerlendirmek için önemli bilgiler sunmaktadır.

Tablo 2'de "fuzzy set" and "MCDM" ile ilgili en üretken dergiler ve yayınlanan makale sayıları verilmiştir.

Tablo 2.
En Üretken Dergiler

Sources	Articles
JOURNAL OF INTELLIGENT AND FUZZY SYSTEMS	164
IEEE ACCESS	94
SOFT COMPUTING	94
ADVANCES IN INTELLIGENT SYSTEMS AND COMPUTING	92
LECTURE NOTES IN NETWORKS AND SYSTEMS	90
EXPERT SYSTEMS WITH APPLICATIONS	85
ENGINEERING APPLICATIONS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE	63
APPLIED SOFT COMPUTING	61
SYMMETRY	57
INTERNATIONAL JOURNAL OF INTELLIGENT SYSTEMS	51

Tablo 2, çalışmada kullanılan kaynakların yayımlandığı dergilere ve bu dergilerdeki makale sayısına ilişkin bir sıralama sunmaktadır. Bu tablo, ilgili araştırma alanındaki temel yayın platformlarını ve bu dergilerin bibliyometrik analiz kapsamındaki katkısını göstermektedir. Değerlendirme şu şekilde yapılabilir:

Journal of Intelligent and Fuzzy Systems 164 makale ile en fazla katkı sağlayan dergi olarak dikkat çekmektedir. Bu durum, söz konusu derginin özellikle bulanık mantık ve zeka sistemleri üzerine yoğunlaşan araştırmalar için önemli bir yayın platformu olduğunu göstermektedir. IEEE Access ve Soft Computing iki dergi de 94'er makale ile bu alanda önemli bir yer tutmaktadır. IEEE Access, geniş bir bilimsel yelpazede erişilebilir makaleler sunarken, Soft Computing dergisi yumuşak hesaplama ve bulanık sistemler gibi konulara odaklanmaktadır. Yayınların büyük bir kısmının "bulanık mantık", "yapay zeka" ve "akıllı sistemler" gibi temalara odaklanan dergilerde yoğunlaşması, araştırma alanının güncel bilimsel ilgi alanlarını yansıtmaktadır. Tablo 2, bibliyometrik analizdeki kaynak dağılımının belirlenmesinde ve bu dergilerin araştırma alanına katkılarının anlaşılmasında faydalı bir araçtır.

"Fuzzy set" and "MCDM" ile ilgili araştırmalara katkıda bulunan yazarların kurumlarının veya iştiraklerinin yayın çıktıları Tablo 3'de verilmiştir.

Tablo 3.
En Önemli Üniversiteler

Affiliation	Articles
ISTANBUL TECHNICAL UNIVERSITY	271
NORTH CHINA ELECTRIC POWER UNIVERSITY	179
CENTRAL SOUTH UNIVERSITY	172
YILDIZ TECHNICAL UNIVERSITY	165
UNIVERSITY OF THE PUNJAB	160
BHARATHIAR UNIVERSITY	119
UNIVERSITY OF BELGRADE	113
SICHUAN UNIVERSITY	107
ISLAMIC AZAD UNIVERSITY	100
UNIVERSITY OF MANAGEMENT AND TECHNOLOGY	95

Tablo 3, farklı kurumların bulanık mantık ve çok kriterli karar verme gibi alanlarda yaptıkları katkıları özetlemekte ve kurumların bu alandaki etkilerini göstermektedir. İşte ilk beş kurumun analizi:

Istanbul Technical University (271 makale): Türkiye’den İTÜ, açık ara en fazla yayına sahip kurum olarak bu alandaki liderliğini göstermektedir. Bu durum, üniversitenin mühendislik ve yapay zeka temelli araştırmalara verdiği önemi yansıtır. North China Electric Power University (179 makale): Çin’in enerji ve teknoloji odaklı üniversitesi, özellikle enerji sistemleri için bulanık mantık uygulamalarında önemli bir yere sahiptir. Central South University (172 makale): Çin’in bir diğer önde gelen üniversitesi hem teorik hem de uygulamalı yapay zeka ve bulanık mantık çalışmalarında aktif katkıda bulunmaktadır. Yıldız Technical University (165 makale): Türkiye’den bir başka güçlü kurum olan Yıldız Teknik Üniversitesi, bulanık sistemler ve çok kriterli karar verme konularında önemli bir aktör olarak dikkat çekmektedir.

Tablo 4’de ilgili alanda yayınlanan makaleler çerçevesinde, dünya çapında en etkili yazarlar verilmiştir.

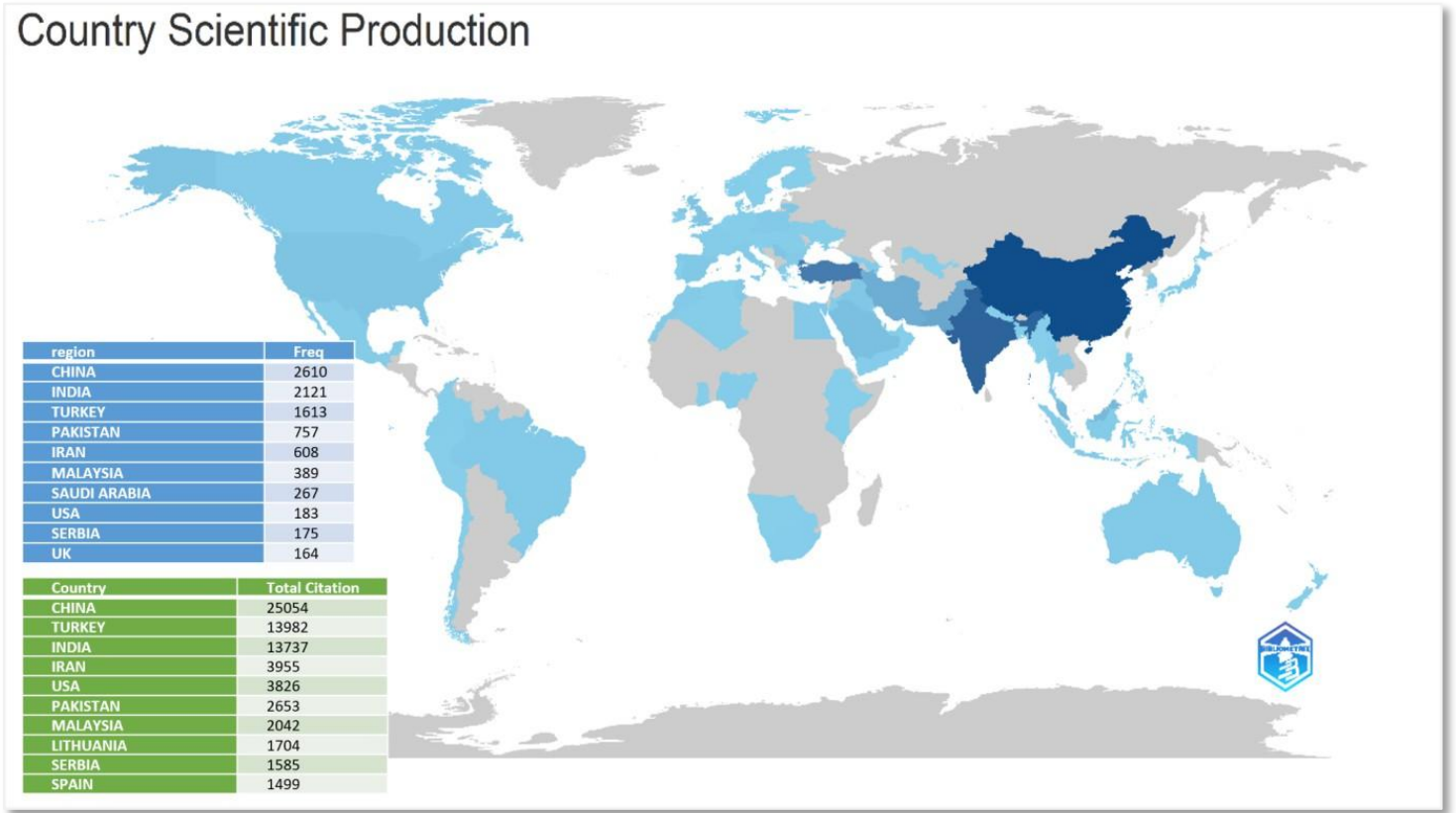
Tablo 4.
En Önemli Yazarlar

Yazar	Belge Sayısı
Kahraman C	112
Pamucar D	77
Deveci M	72
Mishra AR	71
Garg H	68
Rani P	65
Riaz M	48
Xu Z	48
Wang J-Q	31
Zavadskas EK	31

Tablo 4’e göre Kahraman C (112 makale): En yüksek yayın sayısı ile Kahraman C, bu alanda önemli bir etkiye sahip olup, özellikle bulanık mantık ve çok kriterli karar verme konularında önde gelen bir araştırmacıdır. Pamucar D (77 makale): İkinci sırada yer alan Pamucar D, genellikle bulanık mantık uygulamaları ve sürdürülebilirlik odaklı karar verme problemleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Deveci M ve Mishra AR (72 ve 71 makale): Bu iki yazar hem teorik hem de uygulamalı çalışmalarla alana önemli katkılar sağlamaktadır. Deveci M’nin özellikle lojistik ve tedarik zinciri optimizasyonunda, Mishra AR’nin ise enerji yönetimi koulibiaca etkili çalışmaları olduğu bilinmektedir.

Şekil 4 'de "fuzzy set" ve "MCDM" alanında en üretken ülkeler gösterilmektedir.

Şekil 4.
En Üretken Ülkeler

Şekil 4'deki dünya haritasındaki lacivert renk en çok çalışma yapan ülkeleri temsil eder. Mavi ve tonları daha az sayıda çalışma yapan ülkeleri gri renk ise hiç çalışma yapmayan ülkeleri temsil eder (Demir vd., 2024a).

Şekil 4'deki ilk tabloda en üretken ülkelerin yayın sayıları verilmiştir. Tabloya göre Çin (2610 makale) ve Hindistan (2121 makale): Listenin başında yer alan bu iki ülke, yüksek frekanslarıyla alanın lider bölgeleri arasında öne çıkıyor. Özellikle Çin ve Hindistan'ın, geniş araştırma ağları, üniversiteleri ve mühendislik ile yapay zeka tabanlı çözüm arayışlarındaki güçlü konumları dikkate alındığında, bu yoğunluk oldukça anlamlıdır. Türkiye (1613 makale): Türkiye, bölgesel bir lider konumunda olup, özellikle İstanbul Teknik Üniversitesi ve Yıldız Teknik Üniversitesi gibi kurumların katkılarıyla alanda güçlü bir pozisyona sahiptir. Bu, Türkiye'nin bu alanda akademik olarak etkin olduğunu ve uluslararası yayınlara önemli bir katkı sağladığını göstermektedir. Pakistan (757 makale) ve İran (608 makale): Orta Doğu ve Güney Asya'nın önemli aktörleri olan Pakistan ve İran, özellikle mühendislik ve uygulamalı matematik alanlarında yoğun çalışmalar yürütmektedir. Literatürde bu bölgelerin katkılarının artmakta olduğu gözlenmektedir. Ülkeler arasındaki bilimsel üretkenliği ve makalelere yapılan atıfların toplamı Şekil 4'deki diğer tabloda verilmiştir. Bu tabloda Çin, 25054 toplam alıntı ile en üst sırada yer alırken, Türkiye 13982 alıntı ile oldukça yüksek bir seviyede, dünya çapında önemli bir yer tutuyor. Hindistan ise 13737 alıntı ile Türkiye'ye yakın bir seviyede, bu da Hindistan'ın bilimsel araştırmalarda etkili olduğunu gösteriyor. Öte yandan, İran, ABD, Pakistan ve Malezya gibi ülkeler daha düşük alıntı sayılarıyla dikkat çekiyor, bu da bu ülkelerde bilimsel üretkenliğin genellikle daha sınırlı olduğuna işaret edebilir. Litvanya, Sırbistan ve İspanya gibi ülkeler ise ortalama seviyelerde yer almakta, ancak toplam alıntı sayılarının daha düşük olduğu gözlemleniyor. Bu tür veriler, bilimsel gelişmişlik düzeylerini ve ülkelerin araştırma ve geliştirme alanındaki uluslararası etkilerini anlamamıza yardımcı olabilir. Bu alıntılarının sayısı genellikle bu ülkelerin araştırma kapasitesi, finansman durumu, üniversitelerinin veya araştırma kurumlarının güçlülüğü ve bilimsel işbirliklerinin bir göstergesi olabilir.

En verimli makale, en fazla kümülatif atıf sayısına sahip olandır. Buna göre, en verimli ilk on makale Tablo 5'de sunulmuştur.

Tablo 5.
En Çok Atıf Alan Yayınlar

Paper	DOI	Total Citations
YAGER RR, 2014, IEEE TRANS FUZZY SYST	10.1109/TFUZZ.2013.2278989	2335
ZHANG X, 2014, INT J INTELL SYST	10.1002/int.21676	1351
GÜNDOĞDU FK, 2019, J INTELLIGENT FUZZY SYST	10.3233/JIFS-181401	729
GUO S, 2017, KNOWL BASED SYST	10.1016/j.knosys.2017.01.010	681
SENAPATI T, 2020, J AMBIENT INTELL HUMANIZED COMPUT	10.1007/s12652-019-01377-0	669
LIU Y, 2020, EXPERT SYS APPL	10.1016/j.eswa.2020.113738	619
REN P, 2016, APPL SOFT COMPUT J	10.1016/j.asoc.2015.12.020	574
QIN J, 2017, EUR J OPER RES	10.1016/j.ejor.2016.09.059	544
XU Z, 2014, IEEE TRANS FUZZY SYST	10.1109/TFUZZ.2013.2272585	465
ZHANG X, 2016, INF SCI	10.1016/j.ins.2015.10.012	415

Tablo 5'te, Yager RR, 2014 yılında IEEE Transactions on Fuzzy Systems dergisinde yayınlanan "Pythagorean Membership Grades in Multicriteria Decision Making" makalesi 2335 atıfla ilk sırada yer almıştır. Daha sonra Zhang, X ve Xu, Z 2014 yılında International Journal of Intelligent Systems dergisinde yayınlanan "Extension of TOPSIS to Multiple Criteria Decision Making with Pythagorean Fuzzy Sets" makalesi 1351 atıfla ikinci sırada yer aldı. Sonra Gündoğdu FK ve Kahraman C, 2019 yılında Journal of Intelligent and Fuzzy Systems dergisinde yayınlanan "Spherical fuzzy sets and spherical fuzzy TOPSIS method" makalesi 729 atıfla üçüncü sırada yer almıştır.

Bilimsel haritalama, çeşitli bilimsel ve teknik faaliyetlerin görselleştirilmesi, analiz edilmesi ve modellenmesi için hesaplama tekniklerinin bir bütün olarak uygulanmasıdır (Demir vd., 2024b, Demir vd., 2024c).

Kelime bulutu, bir metindeki anahtar kelimelerin görsel bir temsilidir. Bu görselde, kelimeler daha büyük veya daha küçük boyutlarda gösterilir; kelimenin metin içinde ne kadar sık geçtiğine göre boyutu değişir. Kelime bulutları, metin analizinde veya büyük veri setlerinde hızlıca önemli terimlerin ve temaların belirlenmesine yardımcı olur.

Şekil 5'de ilgili alanda yayınlanan makaleler çerçevesinde en sık kullanılan kelimeler verilmiştir.

Şekil 5.
Kelime Bulutu

Şekil 5'deki kelime bulutu belli kategorilere ayrılarak araştırmacılar için yeni bir yol haritası hazırlanmıştır.

- ✓ Karar Verme ve Karar Destek Sistemleri

Bu kategori, karar verme süreçlerinin odak noktası olduğu ve özellikle çok kriterli karar verme yöntemlerinin (ÇKKV) yoğun olarak kullanıldığı bir alanı işaret ediyor. “Decision making” terimi, alanın temelini oluştururken, “multi-criteria decision making” gibi terimler bu alandaki çok sayıda alternatifin ve kriterin dikkate alındığı karar süreçlerini vurguluyor. Bu, özellikle çevresel, ekonomik ve sosyal faktörleri göz önünde bulundurmaya isteyen karar vericiler için oldukça önemli bir konudur. Ayrıca, “decision support systems” gibi terimler, bilgisayar destekli karar verme süreçlerinin giderek daha yaygın hale geldiğini gösteriyor.

✓ Bulanık Mantık ve Kümeler

“Fuzzy sets” ve “fuzzy logic” terimlerinin yüksek sıklıkta yer alması, karar verme süreçlerinde belirsizlikleri ve doğruluğu artırmak amacıyla bulanık mantık ve kümelerin yaygın olarak kullanıldığını ortaya koyuyor. “Intuitionistic fuzzy sets” gibi daha özel terimler, bulanık mantığın daha gelişmiş versiyonlarının da kullanıldığını ve bu alanda araştırmaların derinleştiğini gösteriyor. Bu tür teknikler, karmaşık sistemlerin belirsizliklerini modellemek için kritik öneme sahiptir ve karar verme süreçlerinde daha esnek ve doğru sonuçlar elde edilmesine yardımcı olabilir.

✓ Yöntemler ve Teknikler

Bu kategorideki terimler, araştırmaların genellikle belirli analiz yöntemlerine ve hesaplama tekniklerine dayandığını gösteriyor. TOPSIS gibi popüler çok kriterli karar verme yöntemlerinin yanı sıra, Analytic hierarchy process gibi hiyerarşik karar verme yöntemleri, karmaşık karar süreçlerinde sıklıkla tercih ediliyor. Ayrıca, mathematical operators ve aggregation operator gibi terimler, karar verme süreçlerinde verileri ve alternatifleri birleştirme, analiz etme yöntemlerinin önemini vurguluyor.

✓ Duyarlılık ve Belirsizlik Analizleri

“Sensitivity analysis” ve “uncertainty analysis”, karar verme süreçlerinde kullanılan kriterlerin değişkenliğini anlamak ve sonuçların doğruluğunu test etmek için kritik öneme sahiptir. Bu terimler, özellikle kararların risk ve belirsizlik altındaki doğruluğunun ne kadar önemli olduğunu ve bu konuda yapılan araştırmaların ne kadar geniş olduğunu gösteriyor. Bu tür analizler, farklı senaryolar altında sonuçların nasıl değiştiğini görselleştirerek, daha sağlam ve güvenilir kararlar alınmasına olanak tanır.

✓ Çevresel ve Sosyal Faktörler

Sustainable development ve risk assessment terimleri, çevresel ve sosyal faktörlerin karar verme süreçlerinde nasıl etkili olduğunu vurguluyor. Bu, özellikle çevresel kararlar ve sürdürülebilir kalkınma stratejileri geliştirilirken, bu alanlarda yapılan araştırmaların giderek arttığını gösteriyor. Sürdürülebilirlik, günümüzün en önemli araştırma alanlarından biri olup, bilimsel çalışmalarda önemli bir yer tutuyor.

✓ Diğer Önemli Kavramlar

Karar verme süreçlerinde çevresel, sosyal ve davranışsal unsurların da dikkate alındığını gösteriyor. “Linguistics” ve “behavioral research” gibi terimler, karar verme sürecinin sadece matematiksel ya da teknik bir süreç değil, aynı zamanda insana dair birçok faktörün de dikkate alındığını ima ediyor. “Artificial intelligence” ve “supply chains” gibi terimler ise, bu süreçlerin giderek daha sofistike hale geldiğini ve yeni teknolojilerin karar verme sistemlerine entegrasyonunu işaret ediyor.

Çok kriterli karar verme ve bulanık mantık yöntemlerinin giderek daha fazla kullanıldığını ve karar süreçlerinde belirsizlik, duyarlılık ve çevresel faktörlerin ne kadar önemli hale geldiğini ortaya koyuyor. Bu alan, sürdürülebilir kalkınma, risk analizi ve yapay zeka gibi konularla birleşerek, oldukça geniş bir araştırma yelpazesine yayılıyor.

“Fuzzy set” and “MCDM” literatüründe 2014'den 2024'e kadar yıllara göre trend olan konuları Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6.
En Popüler Konular

İtem	freq	year_q1	year_med	year_q3
mcdm	417	2020	2022	2023
multi-criteria decision making	343	2018	2020	2023
multi-criteria decision-making	318	2019	2022	2023
topsis	228	2018	2020	2022
fuzzy sets	169	2019	2021	2023
intuitionistic fuzzy set	142	2018	2020	2022
intuitionistic fuzzy sets	113	2019	2021	2023
decision making	102	2019	2021	2023
aggregation operators	84	2020	2022	2023
sustainability	65	2022	2023	2023
multi-criteria decision making (mcdm)	64	2017	2019	2022
multicriteria decision making	58	2016	2019	2021
interval type-2 fuzzy sets	57	2017	2019	2022
group decision making	44	2016	2018	2020
fuzzy logic	39	2016	2018	2022
swara	29	2021	2023	2024
Critic	23	2022	2023	2023
Anp	19	2018	2018	2022
optimization	13	2023	2024	2024
intuitionistic fuzzy set (ifs)	11	2016	2017	2020
t-spherical fuzzy sets	9	2024	2024	2024
fmcdm	8	2016	2016	2018
circular intuitionistic fuzzy set	8	2023	2024	2024
dual hesitant fuzzy set	7	2014	2016	2020
linguistic variable	7	2015	2016	2019

Tablo 6'ya göre terimlerin popülaritesinin zaman içinde nasıl değiştiğini, belirli konularda araştırma yoğunluğunun arttığını ve bazı terimlerin daha yeni alanlarda nasıl evrildiği gözlemlenebilir. Verilerdeki terimler, özellikle ÇKKV ve bulanık mantık gibi alanlarda yapılan araştırmaların sıklığına göre sıralanmıştır.

✓ Genel Trendler:

• MCDM

- MCDM terimi 417 sıklığı ile en popüler terim. 2020-2023 yıllarında en çok kullanılmış ve bu süre boyunca giderek daha fazla araştırılmaya başlanmıştır. Bu, karar destek sistemleri, optimizasyon ve sürdürülebilirlik gibi konulara olan artan ilgiyi gösteriyor.
- multi-criteria decision making ve multi-criteria decision-making de yüksek sıklığa sahip ve genellikle benzer yıllarda kullanılmış, bu da ÇKKV'nin çeşitli şekillerde ve alt alanlarda uygulandığını işaret ediyor.

• Bulanık Mantık ve Kümeler

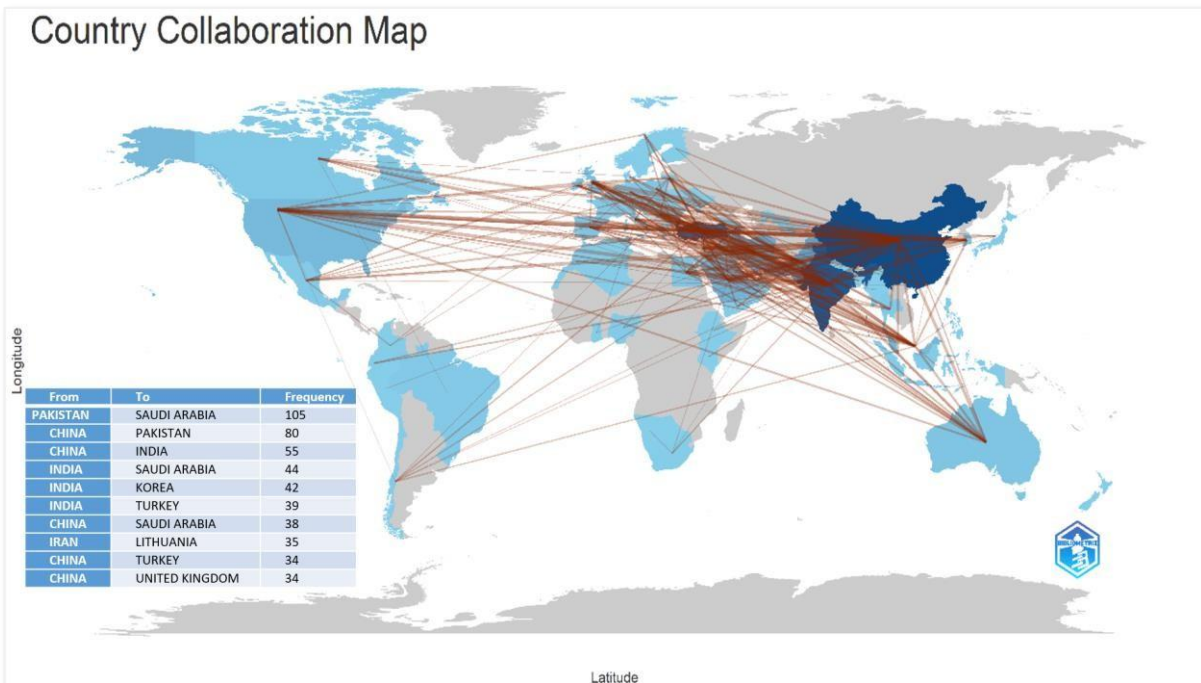
- fuzzy sets ve intuitionistic fuzzy set gibi terimler, özellikle 2021-2023 yıllarında popülerliğini artırmış ve daha karmaşık karar verme süreçlerinde kullanılıyor.
- Interval type-2 fuzzy sets gibi daha gelişmiş bulanık kümeler, 2017-2022 yılları arasında yaygınlaşmış ve belirsizliğin daha iyi modellenmesini sağlamak için kullanılıyor.

✓ Yöntemler ve Teknikler

- TOPSIS terimi, çok kriterli karar verme yöntemleri içinde oldukça yaygın kullanılıyor ve 2018-2022 yılları arasında öne çıkmış. Bu, özellikle mühendislik, işletme ve çevre alanlarında karar verme ve sıralama süreçlerinde tercih edildiğini gösteriyor.
- Aggregation operators, 2020-2023 yılları arasında kullanılarak karar verme sistemlerinde daha sofistike hesaplamalar ve veri birleştirmeleri gerektiğini gösteriyor.
- SWARA ve CRITIC gibi diğer karar verme yöntemleri, daha yeni yıllarda (2021-2024) popülerleşmiş ve alternatif analiz yöntemlerine olan ilginin arttığını gösteriyor.
  - ✓ Sürdürülebilirlik ve Çevre Odaklı Araştırmalar
- Sustainability terimi, 2022-2023 yıllarında artan bir ilgi görmüş. Bu, çevresel faktörler, sürdürülebilir kalkınma ve yeşil mühendislik konularının daha fazla araştırıldığını gösteriyor.
  - ✓ Yeni ve Gelişen Alanlar
- T-spherical fuzzy sets ve circular intuitionistic fuzzy set gibi daha yeni terimler, 2023 ve 2024 yıllarında araştırma alanına katılmış. Bu, bulanık mantıkta daha sofistike ve geometrik yaklaşımların kullanıldığını ve gelecekteki çalışmalarda bu tür metodolojilerin artan bir önem kazanabileceğini gösteriyor.
- Optimization terimi, özellikle 2023-2024 yıllarında popülerleşmiş ve optimizasyon tekniklerinin karar verme süreçlerinde daha fazla kullanılmaya başlandığını işaret ediyor.

Karar verme süreçlerinde daha sofistike yöntemlerin ve tekniklerin artan kullanımı ile birlikte, çok kriterli karar verme, bulanık kümeler ve karar destek sistemleri gibi alanlarda yoğunlaşan bir araştırma eğilimini ortaya koyuyor. Ayrıca, çevresel faktörlerin ve sürdürülebilirliğin de önemli bir araştırma konusu haline geldiği ve yeni matematiksel yöntemlerin bu alanlarda daha fazla yer bulduğu gözlemleniyor.

Ülkeler arasındaki işbirliği haritası ifadesi, farklı ülkeler arasındaki araştırma işbirliklerini görselleştirmek için Biblioshiny benzeri paket programlarla oluşturulan bir görsel haritalama yöntemidir (Demir vd., 2024a). Şekil 6'da "fuzzy set" ve "MCDM" alanında ülkeler arasındaki işbirliği haritası verilmiştir.

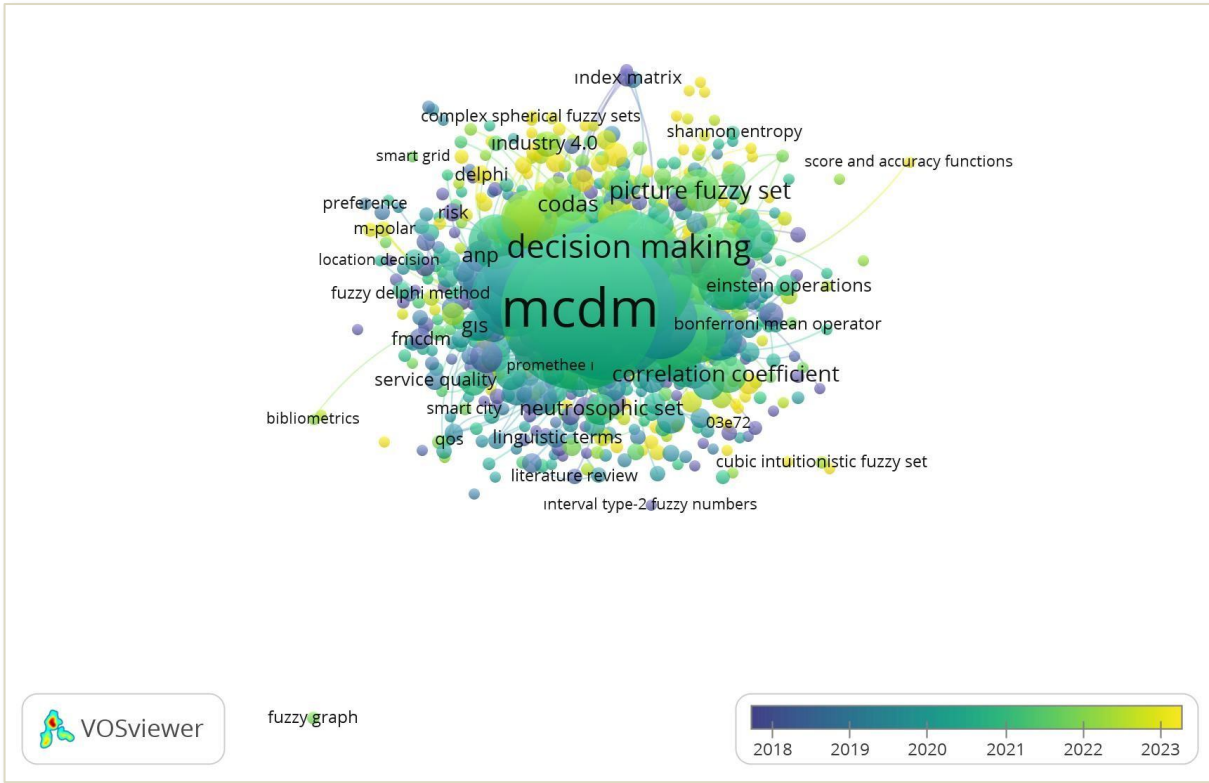

Şekil 6.
Ülkelerin İş Birliği Haritası

Şekil 6'ya göre, ülkeler arasındaki iş birliği haritasında kalın kahverengi çizgiler, bu ülkeler arasında daha yoğun bir iş birliğini temsil etmektedir. Bu çizgiler, ilişkilerin güçlü ve sıkı olduğunu, dolayısıyla bu ülkeler arasında daha fazla etkileşim ve ortak faaliyetlerin gerçekleştirildiğini göstermektedir. Diğer yandan, ince kahverengi çizgiler, ülkeler arasındaki iş birliğinin daha düşük düzeyde olduğunu ve etkileşimlerin sınırlı veya daha seyrek olduğunu ifade etmektedir. Bu harita, ülkeler arasındaki iş birliği seviyelerini görsel olarak karşılaştırmak ve iş birliği ağlarının yoğunluklarını analiz etmek için önemli bir görselleştirme sunmaktadır.

Ülkeler arasındaki bu işbirliğinin sayısını gösteren tabloya göre bu iş birliği verileri, ülkeler arasındaki “fuzzy set” ve “MCDM” metodolojileriyle yapılan çalışmalarla alakalıdır. O zaman bu veriler şu şekilde yorumlanabilir: Pakistan ve Suudi Arabistan arasındaki 105 sıklığı, bu iki ülkenin “fuzzy set” ve “MCDM” uygulamaları konusunda oldukça güçlü bir iş birliğine sahip olduğunu gösteriyor. Çin ve Pakistan arasındaki 80 sıklığı da benzer şekilde önemli bir iş birliğini işaret eder, bu ülkeler büyük olasılıkla ortak projelerle “fuzzy set” ve “MCDM” alanında daha fazla araştırma yapmaktadır. Çin ve Hindistan arasındaki 55 sıklık ise, özellikle Asya’da bu iki büyük ekonominin ve akademik çevrelerinin “fuzzy set” ve “MCDM” gibi karar verme teorileri üzerine yoğunlaştığını gösterebilir. İşbirliği konusunda Çin lider konumundadır.

VOSviewer yazılımı ile “Overlay visualization” sekmesinde anahtar kelimeler yayın yılına göre farklı renklendirilmiş ve literatürde yer aldıkları zaman aralıkları belirlenmiştir. Bu çalışmada, yeni tanımlanan terimler için ortalama (sarı) yayın yılı 2023'tür. Maddelerin renkleri, yayınlanmalarından bu yana geçen süreye göre belirlenmiştir. 2018'den 2023'e kadar olan zaman dilimi (Mavi-Yeşil-Sarı Renk) Şekil 7'de gösterilmektedir. 2016-2022 zaman aralığında kullanılan kelimelerin zaman çizelgesi verilmiştir. Anahtar kelimeler kullanım oranlarına göre mavi, yeşil ve sarı renkleriyle ifade edilmiştir. Lacivert renkle temsil edilen anahtar kelimeler belli zaman aralığında yoğun bir şekilde çalışılmıştır, sarı renkle temsil edilen anahtar kelimeler ise hala literatürde aktif olarak çalışılmaktadır.

Şekil 7.
Anahtar Kelimelerin Zaman Çizelgesi

Şekil 7'de verilen anahtar kelimelerin tarihsel zaman dilimlerine göre kullanımları hakkındaki yorumlar lacivert (2018-2020), yeşil (2020-2022) ve sarı (2022- ...) dönemsel olarak değerlendirilmiştir.

2018-2020 Dönemi:

Bu dönemdeki anahtar kelimeler, belirsizlik ve bulanıklık teorileri çerçevesinde daha klasik ve temel metodolojilerin kullanıldığını göstermektedir. Kullanılan terimler arasında hesitant fuzzy set, interval type-2 fuzzy numbers, triangular fuzzy number, defuzzification ve intuitionistic fuzzy set gibi kavramlar yer almaktadır. Bu metodolojiler, fuzzy set teorisi ve MCDM alanında, belirsizliğin ve karar vericilerin tereddütlerinin daha iyi modellenmesi için kullanılmıştır.

- Hesitant fuzzy set: Karar vericilerin, farklı alternatifler hakkında net bir karar verememesi durumunu ele alır. Bu, genellikle daha karmaşık ve belirsiz veri setlerinde kullanılır.
- Interval type-2 fuzzy numbers: İki düzeyde belirsizliğin olduğu durumlar için kullanılır. Tip-2 fuzzy setler, klasik tip-1 fuzzy setlerin ötesine geçerek daha esnek ve hassas modellemeler yapılmasına olanak tanır.
- Triangular fuzzy number: Bu, daha basit ve yaygın bir fuzzy sayı temsil yöntemidir. Bir alternatifin çeşitli değer aralıklarında değerlendirilmesini sağlar.
- Defuzzification: Fuzzy hesaplamalarda elde edilen bulanık sonuçların keskin bir sonuca dönüştürülmesidir. Bu, karar verme süreçlerinde daha somut çıktılar sağlar.
- Intuitionistic fuzzy set: Belirsizlikle birlikte karar vericinin memnuniyetsizlik derecesini de modelleyen bir yapı sunar.

Bu dönemde, karar verme süreçlerinin belirsizliklerini ele almak, karar verici tereddütlerini anlamak ve çoklu kriterli analizlerde daha doğru sonuçlar elde etmek için bu yöntemler daha yoğun bir şekilde kullanılmıştır.

2020-2022 Dönemi:

Bu dönemde kullanılan anahtar kelimeler, daha sofistike ve gelişmiş fuzzy set teorisi metodolojilerine odaklanmaktadır. Pythagorean fuzzy set, spherical fuzzy set, picture fuzzy set, aggregation operators ve rough set gibi kavramlar, daha karmaşık belirsizlikleri ve ÇKKV problemlerini ele almayı amaçlamaktadır.

- Pythagorean fuzzy set: Fuzzy set teorisi içinde belirsizliğin iki düzeyde bir arada olduğu, yani karar vericinin belirli bir olasılıkla doğruluğu ve yanlışlığı ile ifade edilen bir yapı sunar. Bu, karar vericilerin karmaşık duygusal veya mantıksal tercihlerde bulunmasını daha doğru bir şekilde modelleyebilir.
- Spherical fuzzy set: Bu, fuzzy set teorisinin daha geniş bir versiyonudur ve daha yüksek derecede belirsizlik içeren karar süreçlerine adapte olabilen bir yapı sunar.
- Picture fuzzy set: Fuzzy set teorisinin bir başka türevidir ve özellikle görsel verilerle ilişkili belirsizlikleri modellemek için kullanılır.
- Aggregation operators: Bu, birden fazla alternatifi ve kriteri birleştirmek için kullanılan matematiksel araçlardır. Fuzzy çok kriterli karar verme süreçlerinde karar vericiler farklı alternatifler arasında bir seçim yapmak için bu araçları kullanır.
- Rough set: Fuzzy setlerin bir türü olan bu yaklaşım, veri kümesindeki belirsizlikleri ve eksiklikleri ele almak için kullanılır. Fuzzy ve rough set teorilerinin birleşimi, karar verme sistemlerinde daha güçlü analizler yapma imkânı sunar.

Bu dönemde, karmaşık belirsizlik durumlarını modellemek, daha geniş veri küme setlerini işlemek ve alternatiflerin entegrasyonunu optimize etmek adına daha gelişmiş ve entegre yöntemler öne çıkmaktadır.

2022-... Dönemi:

Bu dönemde kullanılan anahtar kelimeler, daha ileri düzey fuzzy set teorisi yaklaşımlarına işaret etmektedir. m-polar, hypersoft set, neutrosophic fuzzy set, complex spherical fuzzy set ve q-rung orthopair fuzzy set gibi kavramlar, ÇKKV alanında yeni nesil ve daha esnek yöntemlerin kullanılmasına olanak tanımaktadır.

- m-polar fuzzy set: Karar vericilerin belirsizliğini daha fazla dereceye kadar modelleyen bir fuzzy set türüdür. Bu, çok boyutlu belirsizliği dikkate alarak daha doğru analizler sağlar.
- Hypersoft set: Bu yöntem, belirsizliğin daha fazla boyutta ele alınmasını sağlayarak çoklu belirsizliğin çözülmesine katkı sağlar.
- Neutrosophic fuzzy set: Fuzzy set teorisinin çok daha geniş bir versiyonudur ve doğru, yanlış ve belirsizlik durumlarını aynı anda modelleyebilir.

- Complex spherical fuzzy set: Bu, çok daha karmaşık belirsizlik modellerinin oluşturulmasına olanak tanır ve çok kriterli karar verme alanında yeni nesil karar destek sistemlerine olanak tanır.
- q-rung orthopair fuzzy set: Bu kavram, fuzzy set teorisinin çok daha geniş ve derin bir versiyonunu ifade eder ve çoklu değerli belirsizliği ele almak için kullanılır.

Bu dönemdeki gelişmeler, fuzzy set teorisinin daha soyut ve ileri düzey modellerle entegrasyonunu göstermektedir ve bu, daha karmaşık, çok boyutlu karar verme sistemlerinde kullanılmaktadır. Bu tür modeller, özellikle yapay zeka ve makine öğrenmesi gibi alanlarda, daha fazla doğruluk ve esneklik sağlar. Bu tarihsel dönemde kullanılan anahtar kelimeler, "fuzzy set" ve "MCDM" yöntemlerinin nasıl evrildiğini ve daha karmaşık, esnek sistemlere doğru yöneldiğini göstermektedir. İlk dönemdeki yöntemler daha temel ve klasik modelleri temsil ederken, sonraki dönemlerde daha karmaşık ve ileri düzey teknikler öne çıkmaktadır. Bu da belirsizliklerin daha doğru modellenmesi, çoklu kriterlerin entegrasyonu ve daha büyük veri küme setlerinin işlenmesi için bu yöntemlerin gücünü arttırmaktadır.

Tartışma

Bu bibliyometrik analiz, ÇKKV ve bulanık mantık konularındaki araştırmaların evrimini kapsamlı bir şekilde sunmaktadır. Çalışma, alanın ne denli hızla geliştiğini ve literatürdeki değişimleri nasıl yansıttığını ortaya koymaktadır. Analiz edilen 3477 doküman, bu alandaki araştırmaların ne kadar geniş bir temele dayandığını ve güvenilir sonuçlar elde etmek açısından önemli bir veri seti oluşturduğunu göstermektedir. Özellikle yıllık büyüme oranının %14,82 olması, bu alandaki artan ilgiyi ve literatürdeki gelişmeleri açıkça ortaya koymaktadır. 2020-2023 yılları arasındaki belirgin artış, özellikle pandemi sonrası dönemde yapılan araştırmaların yoğunluğunu ve ÇKKV ile ilgili çalışmalara olan ilgiyi göstermektedir. Bu dönemdeki artış, pandeminin birçok sektörde dijital dönüşüm ve karar destek sistemlerine duyulan ihtiyacı artırdığını, buna bağlı olarak bu alandaki literatürün hızla büyüdüğünü ortaya koymaktadır. 2024'teki hafif düşüş, yılın henüz tamamlanmamış olmasından ve bu tür yıllık analizlerin tam değerlendirme için daha fazla veri gerektirdiğinden kaynaklanıyor olabilir. Makale başına ortalama 27,45 atıf alması, bu alandaki araştırmaların giderek daha fazla akademik etki yarattığını ve literatürde önemli bir bilgi kaynağı oluşturduğunu göstermektedir. Erken yıllarda yüksek atıf sayılarının gözlemlenmesi, o dönemde yapılan çalışmaların alan üzerindeki etkisini ve bu çalışmaların nasıl referans alındığını açıkça yansıtmaktadır. Ancak, son yıllarda atıf sayılarındaki düşüş, daha yeni çalışmaların henüz zaman içinde yeterince etkili olmadığını ve bu çalışmaların etkisinin zamanla artacağı beklentisini ortaya koymaktadır. Journal of Intelligent and Fuzzy Systems gibi dergilerin öne çıkması, bu alandaki temel yayın platformlarını ve dergilerin hangi konularda yoğunlaştığını göstermektedir. Bu dergilerdeki yoğun yayınlar, belirli bir temaya derinlemesine odaklanıldığını ve araştırmaların çoğunlukla bulanık mantık, çok kriterli karar verme ve yöntemler üzerine yoğunlaştığını ortaya koymaktadır. Bu durum, alanın gelişmeye devam ettiğini ve belirli tekniklerin sürekli olarak güncellendiğini işaret etmektedir. Ayrıca, Yager RR'nin 2014 yılında IEEE Transactions on Fuzzy Systems dergisinde yayımladığı "Pythagorean Membership Grades in Multicriteria Decision Making" başlıklı makale öne çıkmaktadır. Bu makale, ÇKKV ve bulanık mantık uygulamaları üzerine yapılan araştırmalara önemli bir referans kaynağı sunmakta ve alandaki önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. İstanbul Teknik Üniversitesi'nin bu alandaki en fazla yayına sahip olması, Türkiye'deki mühendislik temelli araştırmaların gücünü ve bu üniversitenin alandaki liderliğini vurgulamaktadır. Çin üniversitelerinin de bu alandaki önemli katkıları, özellikle çok kriterli karar verme ve sürdürülebilirlik gibi konularda küresel boyutta etkili çalışmalar yürütüldüğünü göstermektedir. Bu durum, ÇKKV ve bulanık mantık üzerine yapılan araştırmaların sadece yerel değil, küresel bir düzeyde de önemli etkiler yarattığını ortaya koymaktadır. Kahraman C'nin bu alandaki en etkili yazar olarak öne çıkması, onu alandaki önemli bir referans noktası yapmaktadır. Bu yazarlık etkisi, alandaki temel literatürün şekillenmesine yardımcı olmakta ve gelecekteki araştırmalara ilham vermektedir.

Kelime bulutu görselleşmesi, araştırma alanındaki en sık kullanılan anahtar kelimeleri vurgulamaktadır. "Karar Verme ve Karar Destek Sistemleri", "Bulanık Mantık ve Kümeler", "Hassasiyet ve Belirsizlik Analizleri" gibi terimler, araştırmaların hangi konulara yoğunlaştığını açıkça göstermektedir. Ayrıca, ÇKKV, Fuzzy Sets, Intuitionistic Fuzzy Sets ve Sustainability gibi terimler, yıllar içinde artan araştırma yoğunluğunu ve bu konuların nasıl popülerleştiğini göstermektedir. Ülkeler arasındaki iş birliği haritası, belirli ülkeler arasındaki yoğun iş birliğini açıkça ortaya koymaktadır. Örneğin, Pakistan ve Suudi Arabistan arasındaki güçlü iş birliği, bu ülkeler arasındaki araştırma faaliyetlerinin artan bir iş birliğine dayandığını ve bu ülkelerin ÇKKV araştırmalarında birbirlerine olan katkılarını vurgulamaktadır. Ayrıca, ülkeler arasındaki iş birliği sıklığına dair veri, farklı bölgelerdeki araştırma ekiplerinin nasıl küresel bir ağ oluşturduğunu ve alanın çok uluslu bir yapıya dönüştüğünü göstermektedir. Anahtar kelimelerin zaman içindeki popülerliğinin analiz edildiği zaman çizelgesi, araştırma alanındaki

gelişmeleri ve yenilikleri takip etmenin önemini ortaya koymaktadır. 2023 yılı, yeni tanıtılan terimlerin zirve yaptığı yıl olarak öne çıkmaktadır. Bu analiz, araştırma alanındaki önemli gelişmeleri zaman içinde izlemeyi sağlayarak, akademik dünyadaki yenilikçi eğilimleri anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Bulgular, bu alandaki araştırmaların artan ilgisini ve etkinliğini açıkça ortaya koymaktadır. ÇKKV, bulanık mantık, sürdürülebilirlik ve çevresel faktörler gibi konular, özellikle son yıllarda daha fazla ilgi görmüş ve bu araştırmaların küresel etkisi giderek artmıştır. Bu çalışma, alandaki araştırma trendlerini takip edenler için zengin bir veri sunmakta ve mevcut çalışmaların hangi konularda yoğunlaştığını, hangi ülkelerin lider olduğunu ve araştırmaların hangi dergilerde yayımlandığını ayrıntılı bir şekilde göstererek gelecekteki çalışmalar için önemli bir kaynak oluşturmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma, bulanık küme ve ÇKKV alanlarının literatürdeki evrimini inceleyerek bu alanlardaki araştırmaların gelişen eğilimlerini ve metodolojik ilerlemeleri gözler önüne sermiştir. Çalışmanın bulguları, bu alanların karar destek sistemlerinde, özellikle belirsizliklerin yönetilmesinde, önemli bir rol oynadığını ve gelecekteki uygulamalar için geniş bir potansiyel sunduğunu göstermektedir.

Bulanık Küme ve ÇKKV Yöntemlerinin Yaygın Kullanımı: Bulanık küme ve çok kriterli karar verme yöntemleri, son yıllarda daha fazla araştırmacı tarafından benimsenmiş ve farklı uygulama alanlarında kullanılmaya başlanmıştır. Bu yöntemler, belirsiz ve karmaşık karar süreçlerini daha iyi modelleme kapasitesine sahip olup, özellikle çevresel, ekonomik ve sosyal faktörlerin değerlendirilmesinde güçlü araçlar sunmaktadır.

Yeni Yöntemlerin Yükselişi: Literatürde interval type-2 fuzzy sets ve t-spherical fuzzy sets gibi yenilikçi yöntemlerin artan kullanımı, karar verme süreçlerindeki belirsizliği daha hassas bir şekilde modelleme ihtiyacını ortaya koymaktadır. Bu yeni yöntemler, özellikle karar vericilerin daha dinamik ve esnek çözümler üretebilmelerini sağlamaktadır.

Ülkeler Arası İşbirliğinin Güçlenmesi: Ülkeler arası iş birlikleri, karar verme ve fuzzy set araştırmalarındaki uluslararası katkıların hızla artmasını sağlamaktadır. Pakistan, Suudi Arabistan ve Çin, bu alandaki lider konumlarını sürdürmekte olup, diğer ülkelerle geliştirdikleri iş birlikleriyle küresel ölçekte daha etkili ve verimli araştırmalar yapmaktadırlar.

Sürdürülebilirlik ve Çevresel Faktörler: Karar destek sistemlerinde çevresel ve sosyal faktörlerin giderek daha fazla dikkate alınması, sürdürülebilirlik konusunun önemini arttırdığını ve gelecekte bu alandaki çalışmaların daha fazla bu odak etrafında şekilleneceğini göstermektedir.

Öneriler şu şekildedir:

Yeni Yöntemlerin Uygulama Alanları: Interval type-2 fuzzy sets ve t-spherical fuzzy sets gibi daha gelişmiş yöntemlerin kullanımı, karar destek sistemlerinin doğruluğunu ve güvenilirliğini artıracaktır. Gelecekteki çalışmalar, bu yöntemlerin çeşitli sektörlerde nasıl daha etkili bir şekilde uygulanabileceğini araştırmalıdır.

Çok Disiplinli Araştırmaların Teşviki: Çevresel, ekonomik ve sosyal faktörlerin karar verme süreçlerine entegrasyonunu daha kapsamlı bir şekilde ele alan çok disiplinli araştırmalar önem kazanmaktadır. Bu, karar verme süreçlerinde daha kapsamlı ve sürdürülebilir çözümler üretmeye olanak tanıyacaktır.

Uluslararası İşbirliklerinin Artırılması: Global düzeyde yapılan iş birlikleri, fuzzy set ve ÇKKV alanındaki bilgi paylaşımını hızlandırarak araştırmaların daha geniş bir perspektife sahip olmasına katkı sağlayacaktır. Araştırmacılar, farklı ülkeler arasında ortak projeler geliştirerek, bilimsel bilgi ve deneyimlerini paylaşmalıdır.

Sürdürülebilir Kalkınma ve Yeşil Enerji: Sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin karar süreçlerine entegrasyonu, çevre dostu teknolojilerin ve uygulamaların karar verme süreçlerinde daha fazla yer bulmasını sağlayacaktır. Gelecek çalışmalar, bu alandaki yenilikçi yaklaşımları ve uygulamaları ön plana çıkararak sürdürülebilirlik alanında daha etkin çözümler sunmalıdır.

Bu bulgular, "fuzzy set" ve "MCDM" yöntemlerinin karar destek sistemlerindeki rolünü derinlemesine anlamamıza yardımcı

olmakta ve bu metodolojilerin gelecekteki uygulamalarına yönelik önemli rehberlik sağlamaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Atanassov, K. (2016). Intuitionistic fuzzy sets. *International Journal Bioautomation*, 20, 1.
- Atanassov, K. T. (2017). Type-1 fuzzy sets and intuitionistic fuzzy sets. *Algorithms*, 10(3), 106. <https://doi.org/10.3390/a10030106>
- Bhol, S.G. (2025). Applications of multi criteria decision making methods in cyber security. in: choudhury, A., Kaushik, K., Kumar, V., Singh, B.K. (eds) *Cyber-Physical Systems Security. Studies in Big Data*, vol 154. Springer, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-97-5734-3_11
- Blanco-Mesa, F., Merigó, J. M., & Gil-Lafuente, A. M. (2017). Fuzzy decision making: A bibliometric-based review. *Journal of Intelligent & Fuzzy Systems*, 32(3), 2033-2050. <https://doi.org/10.3233/JIFS-161640>
- Castelló-Sirvent, F., Meneses-Eraso, C., Alonso-Gómez, J., & Peris-Ortiz, M. (2022). Three decades of fuzzy AHP: A bibliometric analysis. *Axioms*, 11(10), 525. <https://doi.org/10.3390/axioms11100525>
- Chatterjee, P., & Chakraborty, S. (2014). Investigating the effect of normalization norms in flexible manufacturing system selection using multi-criteria decision-making methods. *Journal of Engineering Science & Technology Review*, 7(3). <https://doi.org/10.25103/jestr.073.23>
- Chen, C. T. (2000). Extensions of the TOPSIS for group decision-making under fuzzy environment. *Fuzzy Sets and Systems*, 114(1), 1-9. [https://doi.org/10.1016/S0165-0114\(97\)00377-1](https://doi.org/10.1016/S0165-0114(97)00377-1)
- Demir, G., Chatterjee, P., & Pamučar, D. (2024a). Sensitivity analysis in multi-criteria decision-making: A state-of-the-art research perspective using bibliometric analysis. *Expert Systems with Applications*, 237, 121660. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2023.121660>
- Demir, G., Chatterjee, P., Kadry, S., Abdelhadi, A., & Pamučar, D. (2024b). Measurement of alternatives and ranking according to Compromise Solution (MARCOS) Method: A Comprehensive bibliometric analysis. *Decision Making: Applications in Management and Engineering*, 7(2), 313-336. <https://doi.org/10.31181/dmame7220241137>
- Demir, G., Chatterjee, P., Zakeri, S., & Pamučar, D. (2024c). Mapping the evolution of multi- attributiveborder approximation area comparison (MABAC) method: A bibliometric analysis. *Decision Making: Applications in Management and Engineering*, 7(1) 290-314. <https://doi.org/10.31181/dmame7120241037>
- Kahraman, C., Kaya, İ., & Cebi, S. (2009). A comparative analysis for multiattribute selection among renewable energy alternatives using fuzzy axiomatic design and fuzzy analytic hierarchy process. *Energy*, 34(10), 1603-1616. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2009.07.008>
- Kumar, R. (2025). A Comprehensive review of MCDM methods, applications, and emerging trends. *Decision Making Advances*, 3(1), 185-199. <https://doi.org/10.31181/dma31202569>
- Kumar, R., & Pamučar, D. (2025). A Comprehensive and systematic review of Multi-Criteria Decision-Making (MCDM) Methods to solve decision-making problems: Two decades from 2004 to 2024. *Spectrum of Decision Making and Applications*, 2(1), 178-197. <https://doi.org/10.31181/sdmap21202524>

- Liao, H., Yang, S., Kazimieras Zavadskas, E., & Škare, M. (2023). An overview of fuzzy multi-criteria decisionmaking methods in hospitality and tourism industries: bibliometrics, methodologies, applications and future directions. *Economic research-Ekonomska istraživanja*, 36(3). <https://doi.org/10.1080/1331677X.2022.2150871>
- Liu, W., & Liao, H. (2017). A bibliometric analysis of fuzzy decision research during 1970–2015. *International Journal of Fuzzy Systems*, 19, 1-14. <https://doi.org/10.1007/s40815-016-0272-z>
- Mendel, J. M. (2007). Type-2 fuzzy sets and systems: an overview. *IEEE computational intelligence magazine*, 2(1), 20-29. <https://doi.org/10.1109/MCI.2007.380672>
- Moore, R., & Lodwick, W. (2003). Interval analysis and fuzzy set theory. *Fuzzy sets and systems*, 135(1), 5-9. [https://doi.org/10.1016/S0165-0114\(02\)00246-4](https://doi.org/10.1016/S0165-0114(02)00246-4)
- Opricovic, S., & Tzeng, G. H. (2004). Compromise solution by MCDM methods: A comparative analysis of VIKOR and TOPSIS. *European journal of operational research*, 156(2), 445-455. [https://doi.org/10.1016/S0377-2217\(03\)00020-1](https://doi.org/10.1016/S0377-2217(03)00020-1)
- Pamučar, D., Stević, Ž., & Sremac, S. (2018). A new model for determining weight coefficients of criteria in mcdm models: Full consistency method (FUCOM). *Symmetry*, 10(9), 393. <https://doi.org/10.3390/sym10090393>
- Ramot, D., Milo, R., Friedman, M., & Kandel, A. (2002). Complex fuzzy sets. *IEEE transactions on fuzzy systems*, 10(2), 171-186. <https://doi.org/10.1109/91.995119>
- Saaty, T. L. (1980). *The analytic hierarchy process: Planning, priority setting, resource allocation*: McGraw-Hill. New York.
- Sahoo, S. K., Choudhury, B. B., & Dhal, P. R. (2024). A bibliometric analysis of material selection using ÇKKV methods: trends and insights. *Spectrum of Mechanical Engineering and Operational Research*, 1(1), 189-205. <https://doi.org/10.31181/smeor11202417>
- Sahoo, S. K., Choudhury, B. B., Dhal, P. R., & Hanspal, M. S. (2025). A Comprehensive review of Multi-criteria Decision-making (MCDM) toward sustainable renewable energy development. *Spectrum of Operational Research*, 2(1), 268-284. <https://doi.org/10.31181/sor21202527>
- Triantaphyllou, E. (2000). *Multi-Criteria decision making methods: A Comparative Study*. Springer.
- Tzeng, G. H., & Huang, J. J. (2011). *Multiple attribute decision making: methods and applications*. CRC press.
- Valdez, F., Castillo, O., & Melin, P. (2025). A Bibliometric Review of Type-3 Fuzzy Logic Applications. *Mathematics*, 13(3), 375. <https://doi.org/10.3390/math13030375>
- Zadeh, L. A. (1965). Fuzzy sets. *Information and Control*, 8(3), 338-353. [https://doi.org/10.1016/S0019-9958\(65\)90241-X](https://doi.org/10.1016/S0019-9958(65)90241-X)

Coğrafi İşaret Tesciline Aday Gastronomik Bir Miras: Pazaryolu Enişte Yemeği (Tatlısı)

A Gastronomic Heritage Candidate for Geographical Indication Registration: Pazaryolu Enişte Dish (Dessert)

Erkan DENK

Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu, Turizm ve Otel İşletmeciliği, Erzurum, Türkiye

Atatürk University, Department of Vocational School of Social Sciences, Tourism and Hotel Management, Erzurum, Türkiye
erkan.denk@atauni.edu.tr
(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Ufuk NUHOĞLU

The Erzurum Otel, Erzurum, Türkiye

The Erzurum Hotel, Erzurum, Türkiye
nuhoglufuk@gmail.com

Gökalp Nuri SELÇUK

Atatürk Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği, Erzurum, Türkiye

Atatürk University, Faculty of Tourism, Tourism Management, Erzurum, Türkiye
gokalpns@atauni.edu.tr

Yeşim DURSUN DENK

Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği, Erzurum, Türkiye

Atatürk University, Institute of Social Sciences, Tourism Management, Erzurum, Türkiye
yesim.drns@gmail.com

Geliş Tarihi/Received 03.01.2025
Kabul Tarihi/Accepted 11.03.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 25.03.2025

Cite this article: Denk, E. & Nuhoğlu, U. & Selçuk, G.N. & Denk, Y.D. (2025). A Gastronomic Heritage Candidate for Geographical Indication Registration: Pazaryolu Enişte Dish (Dessert). *Current Perspectives in Social Sciences*, 29(1), 87-99.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Öz

Bir yörede gastronomi turizminin gelişimi için yöre halkının ürettiği yerel ürünlere sahip çıkması ve bu ürünleri gelecek kuşaklara aktarması oldukça önemlidir. Bu özel ürünlerin turistik ürün olarak kullanılması hem bölgesel ekonomik kalkınmaya olumlu etki edebileceği gibi lezzet odaklı yapılan seyahatleri yöreye yönelik artırabilir ve gastronomi turizminin yörede gelişimini teşvik edebilir. Bu çalışma, Erzurum mutfağında keşfedilmeyi bekleyen Pazaryolu merkez ilçesinde eniştelere için özel olarak üretilen ve severek tüketilen Pazaryolu enişte yemeğine odaklanmıştır. Bu kapsamda çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Araştırma verileri keşifsel araştırma tekniği ile birlikte yapılandırılmış görüşme formu ile elde edilmiştir. Yörede uzun yıllardır ikamet eden ve kırk yaş üstündeki 15 kişi ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. İçerik analizi sonucunda, Pazaryolu enişte yemeğinin yörede eniştelere özgü ve onları onurlandırmak adına uzun yıllardır yapıldığı, son zamanlarda ise özel günlerdeki misafirlere ikram edildiği hatta bayram sofralarında da yeni yeni yerini almaya başladığı belirlenmiştir. Ancak bu özel yemeğin sürdürülebilirliğinin sağlanması ve gelecek kuşaklara üretiminin aktarılması için coğrafi işaret tescili alınarak korunması gerektiği belirlenmiştir. Elde edilen bulgular, Türk Patent ve Marka Kurumu coğrafi işaret tescil başvurusuna temel oluşturabilecek niteliktedir ve üretim aşamaları, reçetesi, yöre ile kültürel bağları açıkça ortaya konulmuştur. Coğrafi işaret tescili ile Pazaryolu ilçesi sakinleri gurur duyabilecekleri gibi yörelerinde gastronomi turizmini geliştirmeye yönelik teşvik edilmiş de olacakları ilgili otoritelerce göz önünde bulundurulmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Pazaryolu enişte yemeği, Sürdürülebilir turizm, Coğrafi işaret tescil.

Abstract

For the development of gastronomy tourism in a region, it is very important for the local people to protect the local products they produce and to pass these products on to future generations. The use of these special products as touristic products can have a positive impact on regional economic development, as well as increase flavor-oriented travel to the region and encourage the development of gastronomy tourism in the region. This study focuses on the Pazaryolu brother-in-law dish, which is specially produced and consumed fondly for brother-in-laws in the central district of Pazaryolu, which is waiting to be discovered in Erzurum cuisine. In this context, qualitative research method was used in the study. Research data was obtained through a structured interview form with exploratory research technique. Interviews were held with 15 people over the age of forty who have been living in the region for many years. As a result of the content analysis, it was determined that the Pazaryolu enişte dish has been made in the region for many years to honor the brother-in-laws and has recently been served to guests on special occasions and has even just begun to take its place on holiday tables. However, it has been determined that this special dish should be protected by obtaining a geographical indication registration in order to ensure its sustainability and to transfer its production to future generations. The findings obtained can form the basis for a geographical indication registration application by the Turkish Patent and Trademark Office, and the production stages, recipe, and cultural connection with the region are clearly revealed. While the residents of Pazaryolu district can be proud of the geographical indication registration, it should also be taken into consideration by the relevant authorities that they will be encouraged to develop gastronomy tourism in their region.

Keywords: Pazaryolu enişte dish, Sustainability, Geographical indication registration.

Giriş

Yöresel yiyecekleri keşfetmek ve onları kayıt altına alarak sürdürülebilirliğini sağlamak bir destinasyonun ekonomisini canlandırabileceği gibi bölgenin kendisine özgü kültürünün korunmasını destekler ve standart üretimin sağlanmasına da aracılık eder. Bu aracılık üç temelli bir ilişki üzerine kuruludur. Bunlardan ilki coğrafi yakınlık (örneğin fiziksel yerellik, gıda üretimi ile tüketimi arasındaki mesafe), ikincisi ilişkisel yakınlık (örneğin gıda sistemi içindeki aktörler arasındaki yakın ilişkiler) ve üçüncü olarak ise değerlerdeki yakınlık (örneğin menşe yeri, izlenebilirlik, tazelik, kalite) düzeyidir (Enthoven ve Van den Broeck, 2021; Eriksen, 2013). Bilhassa son boyut, çalışma konusunu oluşturmaktadır ve yöresel yiyeceklerin destinasyonu gastronomi turizmi ile desteklemesi ve ürünlerin sürdürülebilirliği için hayatidir.

Özellikle 19. yüzyılın başından itibaren diğer unsurların yanı sıra gezginleri farklı yerel ve bölgesel yiyeceklerin üretildikleri yerlere yönlendirmek için yöresel ürünler, ortaya çıkarılan haritalar yardımıyla gastronominin kökenlerini oluşturmuştur. 20. yüzyılda ise küresel seyahatin genişlemesiyle turizm çeşitlenerek gastronomi turizmi adıyla turistleri belirli yerlere çekmek ve onlara ilgi çekici, yeni ve unutulmaz deneyimler sunmak için bir varlık haline gelmiştir (Richards, 2021). Dolayısıyla gastronomi turizminin gelişimi için yerel lezzet veya lezzetlere ihtiyaç vardır ve bu ürünleri keşfedip turistik ürün olarak sunmak bölge turizminin gelişimi için önemlidir. Çünkü yöresel lezzetler, ziyaretçilere üretildikleri yer ve üreticiler ile geniş bir deneyim sunarken sahip oldukları hikayeleri ile turistlerin otantiklik arzusunu karşılamakta ve sürdürülebilirliği arttırarak yöre sakinlerine katmadeğer yaratacak ürün ve hizmet geliştirilmesini teşvik etmektedir (Sims, 2009).

Bu özel ve eşsiz ürünlerin tüketicilerle veya ziyaretçilerle buluşturulmasında ise coğrafi işaret tescil uygulamaları yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu tescil ile önemli bir kimlik kazanan ürün, hem yerel hem de küresel pazarlarda rekabet avantajı sağladığı gibi özgünlüğü ile farklılık yaratıp kalitesiyle tüketicilerde güven sağlamaktadır. Bu durum üreticilerin hem ürünlerini benzerlerden ayırmakta hem de ürünlerini daha yüksek fiyatla satarak daha fazla gelir elde etmelerine imkan tanımaktadır. Böylece geleneksel üretim yöntemleri koruma altına alındığı gibi sürdürülebilirliğe katkı sunarak yerel ekonomik kalkınma için de önemli etki yaratmaktadır (Crescenzi vd., 2021).

Erzurum destinasyonu, her ne kadar kış turizmi ile turizm pazarında ön planda olsa da aynı zamanda ziyaretçilerine bir birinden lezzetli ürünler sunabilecek ve memnuniyetlerini olumlu yönde etkileyebilecek eşsiz bir gastronomik mirasa sahip turizm merkezidir (Denk, 2024). Ayrıca Türkiye genelinde coğrafi işaret tescil sayısı açısından 60 kayıtlı ürünü ile en fazla tescilli olan üçüncü şehirdir. Buradan hareketle gerçekleştirilen çalışma, lezzet çeşitliliğini arttırmak ve gastronomik mirasa sahip çıkmak adına gerçekleştirilmiştir. Çünkü literatürde yer alan çalışmalarda bir ürünün coğrafi işaret tescil süreciyle ilgili gerçekleştirilen çalışmalar sınırlıdır (Dağtekin, 2017; Demir Özer ve Esen, 2019). Bölgede keşfedilmeyi bekleyen ürünler arasında bulunan ve Pazaryolu ilçesi merkez mahallesinde yerel sakinler tarafından eniştelere özel olarak uzun yıllardır hazırlanan ve yörede severek tüketilen Pazaryolu enişte yemeğini literatüre kazandırmanın amaçlandığı çalışmada aynı zamanda çalışmanın bu ürün için Türk Patent ve Marka Kurumuna yapılacak coğrafi işaret başvurusunda temel kaynak oluşturması hedeflenmiştir. Coğrafi işaret başvurusunda ihtiyaç duyulabilecek ürünün özellikleri, üretim yöntemi, karakteristik özellikleri gibi bilgileri ortaya koymak da çalışmanın amacı arasında yer almaktadır. Böyle köklü bir mirası, gastronomik ürün olarak gün yüzüne çıkarmak, literatürdeki boşluğu bu ürün aracılığıyla doldurmak ve coğrafi işaret tescili ile Pazaryolu enişte yemeğinin kimlik kazanmasına öncülük etmek çalışmanın özgünlüğünü ve önemini göstermektedir. Ayrıca yöre için yeni bir gastronomik ürün de ortaya koyacağı için çalışma önemli görülmektedir.

Kavramsal Çerçeve

Coğrafi İşaretler ve Önemi

Dünya genelinde her geçen gün ilgi çekmeye devam eden coğrafi işaretler, tüketicilere tescil altına alınan genellikle yöresel olarak ifade edilen ürünlerin coğrafi kökenini, ürünün itibarını ve kalite özelliklerini ileten tescil uygulamalarıdır. Bu sebeple üreticiler, çiftçiler ve işleyiciler coğrafi işaret tescillerini ürün farklılaştırması için bir araç, kötüye kullanım veya sahteciliği azaltmak için bir çözüm olarak görürler ve bir fikri mülkiyet hakkı olarak değerlendirirler (Quinones-Ruiz vd., 2016). Geçmişten gelen köklü kültüre, mirasa ve bunların göstergesi olan ürünlere sahip çıkan tescil uygulamaları bu eşsiz maziye koruma altına aldığı gibi gelecek nesillere aktarılmasına da katkı sunmaktadır (Gangjee, 2012). Tablo 1 geleneksel kültür ile coğrafi işaretlerin ortak özelliklerini ve karşılıklı olarak birbirlerine bağlılıklarını somut şekilde ortaya koymaktadır.

Tablo 1.**Coğrafi İşaretlerin Geleneksel Kültür ile Ortak Özellikleri**

Coğrafi işaretler	Geleneksel kültürel deyimler
Coğrafi işaretler, çok sayıda farklı üretici tarafından üretilen ve iyi olan ürünü tanımlar	Geleneksel kültürel deyimler, genellikle bir toplumun içinde üretilir
Coğrafi işaretler, çoğunlukla geleneksel reçeteleri ve süreçleri ifade eder	Geleneksel kültürel deyimler, geleneksel yöntemlere göre veya bu yöntemler kullanılarak üretilir
Coğrafi işaretlerin yöreye nasıl bağlı olduğunu anlatır ve bir nesilden diğerine aktarır	Geleneksel kültürün yöreye nasıl bağlı olduğunu anlatır ve bir nesilden diğerine aktarır
Coğrafi işaretler, toprakla, yerel kaynaklarla veya çevreyle ilişkisi olan ürünlere verilmektedir	Genellikle belirli bir ürünün üretildiği/yapıldığı belirli bir yerle/kaynaklarla veya genellikle sürdürülebilir hammaddelerden yararlanılarak belirli bir yerde bir ürünün yapımında kullanılan geleneksel yöntemler veya koşullarla bağlantılıdır
Ürün ile coğrafi kökeni arasında uzun yıllar süren bir bağlantıyı ortaya koymak gerekir	Yaratılıştta bir zaman unsuru vardır
Coğrafi işaretlerin kökeni ürüne değer katmaktadır	Belirli bir bölge veya yerden gelen ve onu üreten bir topluluğun sahip olduğu bilgiyle bağlantılıdır

Kaynak: Zografos, 2008: 7.

Sürdürülebilirliğe katkısının yanı sıra coğrafi işaretler tüketicilerin çıkarlarını da gözetmektedir. Yöresel ve kaliteli ürünlere ulaşımı kolaylaştırdığı, onlara ürünleri satın alma aşamasında güven sağladığı gibi kültürel mirasa sahip çıkarak kırsal alanların kalkınmasını da desteklemektedir. Dolayısıyla coğrafi işaretlerin ekonomik ve sosyal faydaları tartışmasız açıktır. Ancak bu değer ve faydalar; ürünlerin nasıl kullanıldığına, pazarlandığına ve denetlendiğine bağlıdır (Zografos, 2008). Coğrafi işaretlerin üreticilere sağladığı faydalar da oldukça fazladır. Öncelikle ürünün menşeyini belirttiği ve bir kalite göstergesi olarak değerlendirildiği için sahte üretime karşı caydırıcı etki yaratarak üreticileri haksız rekabete karşı korumaktadır. Ürünü benzerlerinden daha yüksek fiyattan satarak yüksek gelir elde etme imkanı sunduğu gibi yeni istihdam alanları da oluşturarak katmadeğer yaratır. Özellikle kırsal alanların kalkınmasını teşvik ettiği gibi üretim sınırlarında turizmin gelişmesine de öncülük eder (Tekelioğlu, 2019).

Erzurum Destinasyonu Turizm Potansiyeli ve Pazaryolu İlçesi

Turistik destinasyonlar, daha fazla turisti bölgelerine çekebilmek ve onların memnuniyet düzeyini yükseltmek için farklı turistik ürünlere yönelmiş olup bu ürünleri nasıl daha ilgi çekici şekilde ziyaretçilere sunabiliriz yarışına girmişlerdir. Bu turistik ürünler; kent (şehir) turizmi, deniz veya kıyı turizmi, kırsal turizm, eko turizm, gastronomi turizmi, şarap turizmi, sağlık turizmi, medikal turizm, inanç turizmi, kültür (miras) turizmi, spor turizmi, eğitim turizmi, iş turizmi (toplantılar, kongreler, vb.) gibi turizm türlerine özgü olabilirler (Camilleri, 2018). Turizm potansiyeli, bu turizm türlerine eşlik eden ürünlerin tamamını ifade etmektedir. Yani diğer bir deyişle Karagöz (2008)'ün de belirttiği gibi bir destinasyonun turistik olarak sahip olduğu doğal ve tarihi cazibe merkezlerinin yanı sıra geçmişten gelen kültürel mirasını turistlerin ilgisini çekmek için kullanmak ve bu faaliyetler kapsamında gelir sağlama uygulamaları turizm potansiyeli olarak ifade edilebilir (Tabay ve Başar, 2023).

Erzurum destinasyonu Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesinde yer alan, Anadolu'nun en eski yerleşim merkezlerinden birisi olarak doğal ve coğrafi koşullarının elverişliliği ile İpek Yolu üzerinde konumlanmış, Asya ve Avrupa kıtalarını birbirine bağlayan önemli kavşaklardan biridir. Bu köklü geçmiş yörede kültürel zenginlik olarak destinasyona yansımış ve birçok alternatif turizm türünün gelişimini tetiklemiştir (Mil ve Denk, 2015). Ana akım olarak her ne kadar kış turizmi ile Erzurum destinasyonu biliniyor olsa da bu turizm türünün yanı sıra termal turizm (Kotan, 2020), kırsal turizm (Denk ve Mil, 2016), spor turizmi (Koca, Zaman ve Coşkun, 2007), sağlık turizmi (Çavuş ve Gönenbaba, 2020), inanç turizmi (Kızılkaya, 2013), kültür turizmi (Aksoy, 2022) ve mutfak turizmi (Denk, 2023) açısından önemli potansiyelinin olduğunu geçmişte yapılan çalışmalar ilgili literatürde gözler önüne sermiştir.

Özellikle son yirmi yılda yöre mutfakları ve yöresel ürünler ziyaretçilerin ilgisini daha fazla çektiği gibi araştırmacıların da çalışma konularında odak noktaları olmaktadır (Okumuş, 2021). Çünkü destinasyonlar bu eşsiz ürünleri ile gastronomi turizmi

aracılığıyla ziyaretçileri kendilerine çekerken turistlerin destinasyonu tekrar ziyaret etme kararlarında da yaşadıkları veya yaşamayı planladıkları lezzet deneyimleri etkili olmaktadır (Kivela ve Crots, 2005).

Türk mutfağının genel karakteristik özelliklerini bünyesinde bulunduran Erzurum mutfağı, et ve et yemeklerinin (Cağ kebabı, ayva yahnisi, vb.) yanı sıra peynir çeşitleri (Civil peyniri, Kandirif peyniri, vb.), yöresel çorbaları (Ayranası, kesme aşı, vb.), kendi yöresine has tatlı çeşitleri (Kadayıf dolması, demir tatlısı, vb.), hamur işi yemekleri (Hingel, su böreği, vb.) yanı sıra yörede yetiştirilen ot ve sebze yemekleri (Şalgam çırtması, çadır kavurması, vb.) ile zengin bir ürün çeşitliliği sunmaktadır (Şengül vd., 2015; Denk, 2023). Bu mutfak zenginliğinin arkasında yatan temel unsur ise Erzurum'un geçmişte birçok farklı medeniyete ev sahipliği yapmış olması ve o kültürel mirasın günümüze kadar taşınmasıdır.

Pazaryolu ilçesi Erzurum ilinin sahip olduğu yirmi ilçesinden birisidir. Karadeniz Bölgesi sınırında yer alan Pazaryolu ilçesi, Çoruh nehri kenarında konumlanmış olup geniş arazisinde yer alan meyve bahçeleri, sebze yetiştiriciliği ve hayvancılık faaliyetleri ile ön plana çıkmaktadır. Ayrıca zengin bitki örtüsü bal üretiminde yöreye önemli avantajlar sağlamaktadır. Yöre gastronomisinde özel ürünlere rastlamak da mümkündür (Erzurum KTB, 2024). Çalışma konusu olarak seçilen Pazaryolu enişte yemeği de bu özel lezzetlerden sadece birisidir.

Kültürel mirasın daha da zenginleştirilmesi ve gün yüzüne çıkmamış ya da unutulmaya yüz tutmuş lezzetlerin ortaya çıkarılması bu çalışmanın temel odak noktasını oluşturmaktadır. Yirmi ilçeye sahip olan Erzurum, her birinde farklı ürünleri ve bir birinden ayrı lezzetleri bulunduğu coğrafyada sunmaktadır. Ancak bu ürünlerin öncelikle gün yüzüne çıkarılması, bilinen ürünlerin yanına eklenerek zenginliği arttırması ve bilinenlerle birlikte sürdürülebilirliğinin sağlanması önemlidir. Özellikle sürdürülebilirliğin sağlanmasında ise, coğrafi işaret uygulamaları gastronomi turizmini ve destinasyonları desteklemektedir (Arion, 2024; Pamukçu vd., 2021). Dolayısıyla çalışmanın temel amacı, daha önce duyulmamış veya bilinirliği az olan ancak karakteristik özelliği ve hikayesi ile özgünlüğünü ortaya koyan Pazaryolu enişte yemeğini literatüre kazandırmak ve coğrafi işaret tescili ile bu özel lezzeti gelecek kuşaklara taşımaktır.

Geçmişte yapılan çalışmalar daha çok coğrafi işaret tescili almış spesifik ürünleri konu olarak gerçekleştirilmiştir (da Silva vd., 2024; Gerz ve Dupont, 2006; Oğan ve Çelik, 2023; Şimşek ve Güleç, 2020; Üzümcü ve Denk, 2019). Ayrıca coğrafi işaret tescil gruplarını konu olarak gerçekleştiren çalışmalar da bulunmaktadır. Coğrafi işaret tescili almış ulusal düzeyde çorbaları (Özbe ve Köşker, 2021), tatlı türlerini (Ercelep ve Akdemir, 2022), peynirler (Saygılı, Demirci ve Samav, 2020) gibi sınıflandırmayla inceleyen çalışmalara literatürde rastlamak mümkündür. İlave olarak coğrafi işaret tescilli ürünleri şehir veya bölge olarak da inceleyen araştırmaları görmek de mümkündür (Şahin, 2013; Tanrıku ve Doğandor; Ulema, Karakaş ve Semint, 2024). Bu araştırmalardan farklılık gösteren Demir Özer ve Esen (2019) ise çalışmalarında Türkiye'nin önemli turizm merkezlerinden Kapadokya'da yöresel bir lezzet olan testi kebabının üretim sürecini araştırmışlar, standart reçetesini bilimsel olarak belirlemişler ve yemeğin coğrafi işaret tescil sürecine katkı sunmak istemişlerdir. Sonuç olarak, testi kebabının standart üretim aşamalarını ve reçetesini ortaya koyan araştırmacılar, ürünün aynı şartlarda üretimi için yiyecek içecek işletmelerine belirlenen standartlar hakkında bilgi ve eğitim verilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Bu arada bu yöresel lezzet, Nevşehir testi kebabı ismiyle 2021 yılı Ağustos ayında mahreç işaret olarak coğrafi işaret tescili almıştır. Benzer şekilde Dağtekin (2017) Dicle Üniversitesi, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası ve Kalkınma Ajansının birlikte başlattığı Diyarbakır bazalt taşının coğrafi işaret tescil sürecine katkı sunmak için araştırma gerçekleştirmiştir. Doküman analizi gerçekleştirilen çalışmada bazalt taşının özellikleri ve kültürel bağı ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Diğer bir çalışmada ise Eskişehir simidinin coğrafi işaret tescili almadan önce ürünün üretim sürecini ve tescil alabilmesi için ayırt edici özellikleri ortaya çıkarılmak istenmiştir. 14 simit üreticisiyle gerçekleştirilen araştırma, Eskişehir simidinin benzerlerinden ayırt edici birçok özelliğinin yanı sıra incir pekmezi ile Kalabak suyunun üretimde kullanılmasıdır (Temizkan, Cankül ve Kaya, 2021). Coğrafi işaret tescili almadan önce ürünü ortaya koyan ve coğrafi işaret tescili için kaynak oluşturabilecek çalışma boşluğu ilgili literatürde açıkça görülmektedir. Çalışma, bu boşluğu dolduracaktır ve bu yüzden önemli görülmektedir.

Yöntem

Erzurum mutfağına özgü özel bir lezzet olan Pazaryolu enişte yemeğinin coğrafi işaret ile tescil altında koruma altına alıp bu özgün ürüne gastronomik bir kimlik kazandırmayı amaçlayan çalışma, aynı zamanda ürünün üretim sürecini ve standart reçetesini oluşturmayı da hedeflemektedir. Nitel araştırma kapsamında değerlendirilen çalışmada, keşifsel bir araştırma modeliyle amaçlı örnekleme yöntemi uygulanmıştır. Bu kapsamda ürünün üretimi hakkında bilgi sahibi olan ve hala üretimini

sürdüren kişiler modele yönelik seçilmiştir. Çünkü amaçlı örneklem tekniğinde araştırmalarda derinlemesine inceleme yapılabilmektedir (Arslanoğlu, 2024). Geleneksel yöntemlerle uzun yıllardır Pazaryolu enişte yemeği üretimi gerçekleştirilen Pazaryolu ilçesi merkez mahallesi araştırma sahası olarak seçilmiştir. Bu seçimde yazarlardan birisinin yörede yaklaşık 20 yıl yaşamış olması etkili olmuştur. Tatlının üretim sürecini doğru bir şekilde belirleyebilmek ve standart reçetesini oluşturabilmek adına yüz yüze görüşmeler yapılmış, katılımcı gözlem yöntemi gerçekleştirilmiş ve 2 katılımcıya bizzat Pazaryolu enişte yemeği üretimi yaptırılmıştır. Bu üretim süreci kamera ile kayıt altına alınmış ve çeşitli fotoğraflarla üretim aşamaları bulgular bölümünde görselleştirilmiştir.

Pazaryolu enişte yemeği üretimi hakkında derinlemesine bilgi elde edebilmek adına yarı yapılandırılmış soru formu aracılığıyla katılımcıların görüşlerine başvurulmuştur. Ayrıca coğrafi işaret başvurusunda ihtiyaç duyulacak bilgileri net ifade edebilmek adına çalışmada başvuru aşamalarına göre detaylandırma yapılmaya özen gösterilmiştir. Bu bilgiler; ürünün bilgileri, coğrafi sınırı, tanımı ve ayırt edici özellikleri, üretim veya işleme metodudur. Sorular bu yönde şekillendirilmiştir ve bu eşsiz lezzeti keşfedebilmek adına üretimini yapan kişilere; a) ne kadar süredir Pazaryolu enişte yemeği yapıyorsunuz? b) Pazaryolu enişte yemeğinin bildiğiniz bir hikayesi var mıdır? c) Pazaryolu enişte yemeğinin üretim reçetesini (tarifi) ve yapılışını anlatır mısınız? ve d) Pazaryolu enişte yemeğini nasıl servis edersiniz? soruları yöneltilmiştir.

Nitel araştırmalarda örneklemin niteliği büyük önem taşımaktadır. Yapılandırılmış görüşmelerde araştırmanın amaçları doğrultusunda hazırlanmış sorulara net ve açık şekilde cevap verebilecek katılımcıları doğru belirlemek gerekir. Çünkü iyi bir nitel çalışma tasarımı belirlenen bir hedef veya amaç ile başlamaktadır (Tenny, Brannan ve Brannan, 2017). Bu çalışmanın hedefi de uzun yıllarda Pazaryolu yöresinde yapılan geleneksel bir gastronomik ürüne coğrafi işaret tescili ile bir kimlik kazandırmaktır. Kısacası, Türk Patent ve Marka Kurumuna yapılacak tescil başvurusu öncesi yazılı kaynak oluşturmak çalışmanın amacıdır. Çalışma için Pazaryolu enişte yemeğinin üretimini bilen ve halen mutfaklarında yer veren, yörede yaşamlarını sürdüren katılımcılar ile öncesinde yazarlardan birisinin aracılığıyla telefon ile iletişim kurulmuştur. Yöreyle yapılan ziyaretlerde önceden iletişim kurulan katılımcılardan mülakatlara başlamadan önce katılımcı onamları alınmış ve izinleri sonrası görüşmeler kayıt altına alınarak 20 ile 35 dakika aralığında tamamlanmıştır. 1-15 Aralık 2024 tarihleri aralığında gerçekleştirilen görüşmelerden elde edilen kayıtlar, sonrasında dikkatli şekilde yazıya aktarılmış ve bulgular kısmında tablo ve görseller yardımıyla açıklanmıştır. Katılımcıların verdikleri cevapların benzerlik göstermesi ve kullanılan cümlelerin tekrar edilmeye başlaması üzerine örnekleme yeterli doygunluğa ulaşıldığı şeklinde sonuç değerlendirilmiş (Baltacı, 2018) ve 15 katılımcı ile görüşmeler sonlandırılmıştır. Çalışmamızda kullanılan verilerin toplanabilmesi için gerekli olan etik kurul izni, Atatürk Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu Başkanlığı tarafından 26.12.2024 tarihinde gerçekleştirilen 22. oturumda ve 341 karar sayı numarası ile alınmıştır. Çalışmaya katılan tüm katılımcılardan yazılı onam alınmıştır.

Verilerin Analizi

Pazaryolu ilçesi merkez mahallesinde ikamet etmeye devam eden ve Pazaryolu enişte yemeğini en az 5 yıldır üreten katılımcılar listelenmiştir. Yapılan telefon görüşmeleri sonrası yöreye saha ziyaretleri gerçekleştirilmiştir. Mülakatlar katılımcıların görüşlerini daha rahat ifade edebilecekleri ve otantikliği teşvik edecek kendi yaşam alanlarında yapılmıştır. 15 katılımcı ile gerçekleştirilen görüşmeler dikkatlice yerel şive söylemleri de dahil edilerek transkripte aktarılmış ve elde edilen bu veriler içerik analizi yöntemi yardımıyla analiz edilmiştir. İçerik analizi, araştırma konusu ile ilgili açık, anlaşılabilir, geçerli, objektif ve tekrarlanabilir çıkarımlarla ilgilidir (Prasad, 2008). Ültay ve arkadaşları (2021) içerik analizinin amacını araştırma konusu hakkında genel kanaat veya durumu ortaya çıkarmak olarak ifade etmektedirler. Katılımcı görüşlerinin sınıflandırılmasına yardımcı olduğu gibi araştırmacı tarafından bütüncül bir değerlendirme yapılmasına da fırsat sunmaktadır. Dolayısıyla Pazaryolu enişte yemeğinin coğrafi işaret tescil başvurusu öncesi bir kaynak oluşturmayı hedefleyen bu araştırma sorularını Türk Patent ve Marka Kurumu tescil aşamasındaki istekleri üzerine şekillendirmiştir. Bu şekilde araştırma çerçevesini oluşturan yazarlar içerik analiziyle çözümlenebilecek soruları katılımcılara sormuştur. Sonrasında verilen cevaplar bütüncül olarak araştırma sorularına yönelik şekilde değerlendirilmiştir (Prasad, 2008). Ayrıca çalışmada nitel araştırmaların doğası gereği daha dikkatli ve detaylı bir planlama yapılarak süreç ilerletilmiştir. Bu titiz çalışma, katılımcıların seçiminde ilçede ikamet eden ve en az 5 yıldır bu yemeği yapıyor olması kriteriyle birlikte görüşmelerin gerçekleştirildiği alanda katılımcıların doğal yaşamlarını sürdürdükleri evlerin tercih edilmesi, görüşmelerde izlenen detaylı kayıt süreçleri, analiz aşamasında bire bir katılımcı yorumlarına yer verilmesi ve saha ziyaretinin gerçekleştirilerek gözlem yönteminin de sürece dahil edilmesi ile yürütülmüş olup çalışmanın geçerlik ve güvenilirlik düzeyi yükseltilmiştir (Yıldırım ve Şimşek, 2013).

Bulgular

Erzurum'un Karadeniz Bölgesine yakın bir konumda bulunan Pazaryolu ilçesinde "Pazaryolu enişte yemeği" için merkez mahallede yaşamlarını sürdüren yerel halk ile gerçekleştirilen yüz yüze görüşmelerde katılımcıların demografik özellikleri aşağıda yer alan Tablo 2'de belirtilmektedir.

Tablo 2.
Katılımcıların Demografik Özellikleri Dağılımı

Cinsiyet	Sayı	%	Eğitim Durumu	Sayı	%
Erkek	0	0	İlkokul	6	40,0
Kadın	15	100,0	Ortaokul	2	13,3
Toplam	15	100,0	Lise	4	26,67
Yaş	Sayı	%	Önlisans	0	0,0
40-49 arası	4	26,67	Lisans	3	20,0
50-59 arası	4	26,67	Lisansüstü	0	0,0
60-69 arası	4	26,67	Toplam	15	100
70 yaş ve üzeri	3	20,0			
Toplam	15	100			

Tabloya göre katılımcıların tamamı kadındır. 40 ve üzeri yaşlara sahip olan kadınların çoğunlukla ilkokul (%40) ve lise (%26,67) eğitim düzeyine sahip oldukları görülmektedir. Meslekleri açısından ise kadın katılımcılar sırasıyla ev hanımı (%60,0), aşçı (%13,3), öğretmen (%6,67), usta öğretici (%6,67), memur (6,67) ve özel sektör çalışanıdır (%6,67).

Pazaryolu enişte yemeğinin yöredeki geçmişini ortaya çıkarmak için katılımcılara sorulan sorular ve alınan cevapların kısa odak noktaları aşağıda yer alan Tablo 2'de belirtilmektedir.

Katılımcılar uzun süredir Pazaryolu enişte yemeğine sofralarında yer verdiklerini dile getirmişlerdir. 60 yıl gibi uzun bir süredir bu tatlıyı sevdiklerine ve misafirlerine ikram edenler olduğu gibi en az süre olarak 8 yıldır bu tatlıyı yeni öğrenen ve üretimine devam eden katılımcılar da bulunmaktadır. Dolayısıyla Pazaryolu enişte yemeği Pazaryolu ilçesi merkez mahallesinde 60 yıldan fazla süredir yapılmaktadır ve yörenin önemli gastronomik miraslarından birisidir. Ürünün özellikle başvuru aşamasında 60 yıldan fazla süredir yörede yapıldığı belirtilebileceği gibi yöre ile güçlü bir kültürel bağının olduğu da bu sonuçla ifade edilebilir. Ayrıca uzun yıllardır bu ürüne mutfaklarında yer veren katılımcıların üretimi aile büyüklerinden öğrendiklerini ifade etmeleri aslında Pazaryolu enişte yemeğinin yörede neredeyse 100 yıldan fazla süredir yapıldığının bir göstergesi olarak belirtilebilir. Katılımcıların yarısına yakını bu tatlının yapımını annelerinden öğrenmişlerdir. Anane, babaanne gibi büyüklerden, abla, görümce ve yenge gibi yakınlarından da öğrenen katılımcılar mevcuttur. Bu sonuç da Pazaryolu enişte yemeğinin yöre gastronomisinde önemli bir kültürel miras olduğunu desteklemektedir.

Pazaryolu enişte yemeğinin ismi katılımcı görüşlerinde de dile getirildiği gibi geçmişten günümüze gelene kadar eniştelere için yapılan özel bir tatlıdır. Üretimde kullanılan ekşi kayısının enişteyi şekerli ceviz karışımı tatlı olduğu için ise evin kızını yani gelini ifade ettiği belirtilmektedir. Yöre ile bu açıdan kültürel bağı olduğu açıktır ve başvuru aşamasında üretimde ekşi kayısı kullanılması önemli karakteristik özelliği olarak belirtilmelidir. Eniştelere özel olarak yörede yapılan bu tatlı son yıllarda bayramlarda veya düğün gibi özel günlerde de sofralarda yer almaya başladığı belirlenmiştir.

Pazaryolu enište yemeğinde kullanılan hammadde olarak kayısı, ceviz ve tereyağı yöreden elde edilen ürünlerdir. Hafif ekşimsi ama şeker ilavesiyle tatlandırılan bu mayhoş tatlı, yörede severek tüketilen bir gastronomik üründür. Yörede üretilen ürünlerin yapımda kullanılması bir diğer karakteristik özellik olarak başvuru aşamasında belirtilebilir.

Tablo 3.

Pazaryolu Enište Yemeği Geçmişine Yönelik Sorulara Verilen Katılımcı Cevapları Dağılımı

	Kaç yıldır enište yemeği üretimi gerçekleştiriyorsunuz?	Enište yemeği üretimini kimden öğrendiniz?	Enište yemeğinin bildiğiniz bir hikayesi var mıdır?
K1	50 yıl	Anane	"Ekşi eništeyi, tatlı ise evin kızını temsil ediyor diye biliyorum"
K2	20 yıl	Anne	"Her bayramda veya özel günde misafire tatlı niyetine ikram edilir"
K3	24 yıl	Anne, anane ve babaanne	"Eništeye özel bir tatlı olarak bilinir. Fakat son yıllarda Pazaryolu merkez mahallesine özgü olan düğün, nişan ve tanışma organizasyonlarında özel misafirlere tatlı türü olarak ikram edilir"
K4	60 yıl	Yenge (Dayısının eşi)	"Eniştelere yapılan bir tatlıdır ve enişteleri onurlandırmak için ikram edilir"
K5	35 yıl	Anne	"Yöremizde yemeğin iç malzemesi evin kızına, dış malzemesi ise evin eniştesine benzetilir. İç malzemesi ceviz ve şekerin karışımından oluştuğu için evin kızına, dışında yöresel olan mayhoş olan kayısı kurusundan yapıldığından eništeye benzetilir. Tarihi geçmişi ise büyüklerimiz eskiden beri yapıldığını söylediler"
K6	30 yıl	Görümce	"Kayısının ekşisi eništeyi simgeler, ceviz ise gelini simgeler"
K7	Yaklaşık 55-60 yıl	Kayınvalide	"Bilmiyorum"
K8	50 yıl	Abla	"Hem ekşi hem de tatlıyı andıran bir tatlı ayrıca tıbben zararsız da bir tatlı olduğundan çocukluğumuzdan beri bolca yapılan yenen bir tatlı çeşididir"
K9	35 yıl	Kardeş	"Bilmiyorum"
K10	30 yıl	Anne	"Eniştelere yapılan bir tatlıdır, özellikle enište yiyeceği için ismi buradan gelmiştir ve eništeye yapılan bir jesttir"
K11	30 yıl	Anne	"Eništeye özel olarak hazırlanan bir tatlıdır"
K12	8 yıl	Anne	"Eniştelere özel bir tatlıdır"
K13	40 yıl	Babaanne	"Enište gelince ona özel olarak yapılan bir tatlıdır"
K14	35 yıl	Anne	"İsminden de anlaşılacağı gibi eniştelere yapılan veya çok özel davetlerde özel misafirlere yapılan bir tatlı çeşididir"
K15	25 yıl	Babaanne	"Eniştelere özel yapılan eniştelere has bir tatlıdır. Yöre ağzıyla aşma doldurmasıdır"

Pazaryolu Enište Yemeği Hazırlanışı

Pazaryolu ilçesinde gerçekleştirilen görüşmelerden elde edilen bulgular neticesinde aşağıda belirtilen reçete 10 kişilik olarak düzenlenmiştir. Bu reçete, 15 katılımcıdan alınan malzeme, gramaj ve üretim aşama ile basamaklarının püf noktaları ile birlikte tek tek karşılaştırılması sonucu ortaya çıkmıştır. Daha sonrasında oluşturulan bu reçete kullanılarak 2 katılımcıya ayrı zaman dilimlerinde farklı mekanlarda yaptırılmıştır. Elde edilen Pazaryolu enište yemeği görünüm, içerik ve tat olarak yazarlardan tarafından deneyimlenmiştir. Herhangi bir farklılığın olmadığı görüşünde mutabık kalınması üzerine reçete kaleme alınmıştır.

Tablo 4.**Pazaryolu Enište Yemeği Standart Reçetesi (10 porsiyon)**

Malzemeler	Miktarı
Kuru Kayısı (Açılmış)	500 gr.
Ceviz içi	250 gr.
Erzurum tereyağı	300 gr.
Şeker	250 gr.
Su	250 gr.

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Yapılışı: Daha önce taze olarak toplana kayısılar çekirdekleri çıkarılırken bütünlüğü korunarak ortadan ayrılı ve bu şekilde güneş altında 2-3 gün süresince kurutulur. Bu aşamada kesinlikle yağmur veya su görmemesi gerekir. Öncelikle kurutulmuş kayısılar ılık suda açılması için 15-20 dakika süre bekletilir. Bu arada Pazaryolu enište yemeğinin iç harcını hazırlamak için cevizler havanda iri taneli kalacak şekilde dövülür. Dövülen cevizler başka bir kaba alınarak toz şeker ve su ilavesiyle yemek kaşığı yardımıyla karıştırılmaya başlanır. Karışım macun kıvamını aldığı anda karıştırma bırakılır. Sonrasında ıslattığımız kayısılar kevgir yardımıyla suyu süzülerek iç harcının doldurulmasına hazır hale getirilir. Avuç içini açarak açılmış olan iki kayısı buraya aralarında boşluk kalmadan bir bölümleri birbirinin üzerine gelecek şekilde yayılır. Hazırladığımız ceviziçi harcı 1 tatlı kaşığı alınarak avuç içindeki açılmış kayısıların üzerine konulur. Daha sonra üçüncü bir kayısı da alınarak diğer kayısıların da yardımıyla sarma işlemi gerçekleştirilir. Kayısılar yuvarlak bir top görünümünü kazandıktan sonra tereyağı ile önceden yağlanmış fırın tepsisi içine özenli ve dikkatli bir şekilde yerleştirilir. İşlemler aynı şekilde sürdürülerek tepside yan yana kayısılar dizilerek bir bütünlük sağlanır. Aralarında hiç boşluk bırakılmamalıdır. Eritilmiş tereyağı tamamen dolu olan fırın tepsisi üzerinde kayısıların üst yüzeyine gelene kadar gezdirilir. Yani tereyağın seviyesi tepsi içinde bolca olmalıdır. 180 derecede ısıtılmış fırına sürülen kayısılar 20-25 dakikalık sürede kızartılır. Kayısıların yüzeyleri daha koyu renkte kırmızıya veya kahverengiye dönmesi ile kızarma işleminin gerçekleştiğini anlayabiliriz. Bu aşamadan sonra fırından çıkarılan tepside yağ fazlalığı var ise dikkatli bir şekilde süzülerek alınır. Fırında kayısılar kızartırken şerbeti hazırlanır. Burada belirtilen ölçülerde su ve şeker karıştırılıp kayısıların kızarması beklenir. Şerbet hazırlamada herhangi bir ısıtma veya pişirme işlemi yapılmaz. Kayısılar kızardıktan ve fazla yağı süzüldükten sonra üzerine oda sıcaklığındaki şerbet gezdirilir. Şerbetin tepsi içerisindeki seviyesi kayısıların yüzeyine gelecek şekilde bolca olmalıdır. Aynı sıcaklıktaki fırına tekrar sürülen tepsi bu kez şerbetini çekene kadar yaklaşık 15 dakika daha kızartılır ve karamelize işlemi gerçekleşir. Pazaryolu enište yemeği artık servise hazırdır. Piştikten sonra 15-20 dakika mutfak tezgahı üzerinde dinlendirilen tatlı tepside spatula yardımıyla dikkatlice alınarak servis tabağına bütünlüğü korunmuş bir şekilde 2 veya 3 kayısı olacak şekilde yerleştirilir. Üzerine herhangi bir sos veya yardımcı garnitür olmadan sade bir şekilde servis edilir.

Saklanması: Ayrıca Pazaryolu enište yemeği, uzun süreli olarak saklanabilme özelliğine de sahiptir. İki şekilde saklamak mümkündür. Birincisi, kayısılar haşlanıp iç harcı ile birlikte doldurulduktan sonra bir saklama kabında -18 derecede dondurularak 3 ay süreyle buzdolabının derin dondurucu kısmında muhafaza edilebilir. Pişirileceği zaman istenilen adette kayısı saklama kabından alınarak tepsiye dizilir ve gerekli pişirme aşamaları dikkatlice izlenerek Pazaryolu enište yemeği elde edilebilir. İkinci yöntem ise pişirildikten sonra saklamadır. Pazaryolu enište yemeği, pişirildikten sonra ayrı bir saklama kabına alınıp dondurulan kayısılar kullanılacağı zaman istenilen miktarda dondurucudan alınır. Sonrasında mikro dalga fırında çözdürülebilir ve herhangi bir işleme tabi tutulmadan mikro dalgadan alınıp servisi gerçekleştirilebilir.

Pazaryolu enište yemeğinin malzemeleri ve üretim aşamalarına yönelik sürece ait görseller aşağıda yer alan Şekil 1’de sırasıyla yer almaktadır.

Pazaryolu enište yemeği malzemeleri

Kayısların içine ceviziçi konulması

Kayısların yuvarlanması

3.kayı ile tamamen iç harcın kapatılması

Kayısların tereyağı ile yağlanmış tepsiye dizilmesi

Fırın tepsinde dikkatlice dizilmiş kayısılar

Şekil 1.

Pazaryolu Enište Yemeğinin Malzemeleri ve Üretim Süreci

Kaynak: Yazarların fotoğraf arşivinden.

Servis edilirken fırın tepisinden dikkatlice alına kayısılar dağılmadan 2-3 adet olacak şekilde servis tabağına alınır ve o şekilde çay eşliğinde servis edilmektedir. Servis sırasında üzerine herhangi bir sos veya garnitür veya toz ilavesi yapılmaz.

Görüldüğü üzere Pazaryolu enište yemeği yörede enişteler için özel üretilen ve severek tüketilen önemli bir gastronomik hazinedir. Bu ürünün üretiminde veya hammadde temininde şimdilik herhangi bir sorun yaşanmadığını katılımcılar dile getirmişlerdir. Ancak kırsal alanın bu ürün ile desteklenmesi, ekonomik katma değer yaratabilmesi ürüne ivedi şekilde coğrafi

işaret tescili ile kimlik kazandırılmasıyla mümkün olacaktır. Çünkü geçmişte yapılan çalışmalar, coğrafi işaret tescili alan ürünlerin üretildikleri yöreleri ekonomik anlamda desteklediğini ve turizmin gelişimini tetiklediğini ortaya koymuşlardır (da Silva vd.,2024; Fusté-Forné, 2020; Zografos, 2008).

Sonuç ve Öneriler

Erzurum, Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesinde bulunan önemli bir kış turizm merkezine sahip yer olmasına karşın zengin alternatif turizm türlerini gastronomisiyle de ilgi çekici hale getiren önemli bir turizm destinasyonudur. Bölgede diğer turizm türlerini sahip olduğu güçlü mutfağı ile de destekleyerek turizm sezonunu uzatabilmesi ve gastronomi turizminden daha fazla gelir elde edebilmesi için kültürel hazine olarak ifade edilebilecek yerel mutfağına özgü ürün çeşitliliğini iyi tanıtmak ve yeni ürünlerle ziyaretçileri dikkat çekici potansiyel ile buluşturması gerekmektedir. Dolayısıyla araştırmacılar ve akademisyenler bu konuda destinasyon için yol gösterici olmalı ve keşfedici veya kültürel mirası ortaya çıkaracak çalışmalara ağırlık vermelidir. Bu kapsamda gerçekleştirilen çalışma, Erzurum mutfağında az bilinen ancak literatüre yeni kazandırılacak olan Pazaryolu enişte yemeğini odağına almıştır.

Pazaryolu enişte yemeğinin üretim süreci ve standart reçetesinin oluşturulup coğrafi işaret tescili başvurusu için kaynak oluşturabilmek adına gerçekleştirilen bu çalışmada, tatlının kendine has karakteristik özellikleri belirlenmiştir. Bunlar;

- Öncelikle yörede üretilen kayısılar Pazaryolu enişte yemeğinin üretiminde kullanılmalıdır.
- Yine yörede üretilen cevizlerden iç harç hazırlanmalıdır.
- İki farklı kayısı türü kullanılmalı ve bunlardan birisi tatlı olmalı ki iç harç ceviz eklendikten sonra üzerine ekşi kayısı ile kapatılmalıdır.
- Fırına sürmeden önce üzerine gezdirilecek tereyağı yine Erzurum yöresindeki sütlerden elde edilen ve 1244 numara ile Türk Patent ve Marka Kurumu tarafından Mahreç İşaret ile tescillenen Erzurum tereyağı kullanılmalıdır.

Çalışma sonucunda ortaya çıkan bulgular ışığında Pazaryolu enişte yemeğinin coğrafi işaret tescili alması, yöreye ait bu özel lezzetin sürdürülebilirliği açısından önemlidir. Türk Patent ve Marka Kurumu tarafından verilecek tescil, bu önemli gastronomik mirasın gelecek nesillere aktarılmasını sağlayabileceği gibi yörede gastronomi turizminin gelişimini de teşvik edebilir. Çünkü yerel halk, yörelerinde özel olarak üretilen bu ve benzeri lezzetleri turizm amaçlı kullanmak, onları gelecek turistlere anlatmak hatta onlarla birlikte üretimi gerçekleştirmek istemektedir. Yörede faaliyet gösteren yiyecek içecek işletmeleri menülerinde bu özel tatlıya yer verebilir. Pazaryolu enişte yemeğinin tanıtılması ve gelen turistlerin bu lezzeti keşfetmesine yöredeki restoranlar aracılık edebilir. Erzurum'da faaliyetlerini sürdüren iki üniversitede turizm alanında çalışmalarını yürüten akademisyenler, benzer şekilde yörede gömülü olan lezzet hazinelerini ortaya çıkarma konusunda çalışmalarını sıklaştırmalıdır. Yerel yönetimler ile kalkınma ajansları da bu tür çalışmaları desteklemeli ve akademisyenleri teşvik etmelidir.

Bu çalışmanın en temel sınırlılığı Pazaryolu enişte yemeği üretiminin gerçekleştirildiği Pazaryolu ilçesi merkez mahallesi sakinlerinin görüşleri ve ürünün bizzat kendisidir. Gelecekteki çalışmalar bu tür ürünleri keşfetmeyi amaçlayabilir ve bulunan ürünlere coğrafi işaret tescili alınması noktasında teşvik edici olabilir. Yörelere özgü kültür ve gastronomi mirasının sürdürülebilirliği için coğrafi işaret tescilinden destek alınmalı bu konuda ilgili paydaşlara öncülük ederek onları teşvik etmeli.

Teşekkür

Bu çalışmayı gerçekleştirmede fikir veren Ufuk NUHOĞLU'na, bizden desteklerini esirgemeyen ve mülakatlarda sorularımıza samimiyetle cevap veren Pazaryolu ilçesi merkez mahalle sakinlerine teşekkür ederiz.

Etik Komite Onayı: Bu çalışma için etik komite onayı Atatürk Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurul Başkanlığından alınmıştır. (Oturuş Sayı: 22, Karar No: 341, Tarih: 26.12.2024).

Katılımcı Onamı: Çalışmaya katılan tüm katılımcılardan yazılı onam alınmıştır.

Yazar Katkıları: Fikir-U.N; G.N.S; E.D; Tasarım-E.D;Y.D.D; Denetleme-G.N.S; E.D; Kaynaklar-U.N; E.D; Y.D.D; Veri Toplanması ve/veya İşlenmesi-U.N; E.D; Y.D.D; Analiz ve/ veya Yorum-E.D; Y.D.D; Literatür Taraması-E.D; Yazıyı Yazan-E.D; Y.D.D; Eleştirel İnceleme-G.N.S; E.D.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek olmadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: Ethics approval was obtained from Atatürk University Social and Humanities Ethics Committee Chairmanship. (Session Number: 22, Decision Number: 342, Date: 26.12.2024).

Participant Consent: Written informed consent was obtained from all participants who participated in the study.

Author Contributions: Concept - U.N; G.N.S; E.D; Design- E.D; Y.D.D; Supervision- G.N.S; E.D; Resources- U.N; E.D; Y.D.D; Data Collection and/or Processing- U.N; E.D; Y.D.D; Analysis and/or Interpretation-* E.D; Y.D.D; Literature Search- E.D; Writing Manuscript- E.D; Y.D.D; Critical Review- G.N.S; E.D.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare no conflict of interest.

Financial Support: The authors declared that they received no financial support for this study.

Kaynaklar

- Aksoy, E. (2022). Erzurum Tabyaları kültür rotası önerisi ve kültür turizmi olanakları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (73), 84-96. <https://doi.org/10.54614/JTRI.2022.4600>
- Arion, O. V. (2024). Geographical indications and traditional products as the basis of enogastronomic tourism: significance for the development of rural communities (on the example of Italy). *Journal of Geology, Geography and Geoecology*, 33(1), 3-13. <https://doi.org/10.15421/112401>
- Arsıanoğlu, İ. (2024). *Sosyal bilimlerde araştırma teknikleri*. 2. Basım. Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık, Ankara.
- Baltacı, A. (2018). Nitel araştırmalarda örnekleme yöntemleri ve örnek hacmi sorunsalı üzerine kavramsal bir inceleme. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 231-274. <https://dergipark.org.tr/en/pub/bitlissos/issue/38061/399955>
- Camilleri, M. A. (2018). *The tourism industry: An overview*. In Travel marketing, tourism economics and the airline product (Chapter 1, pp. 3-27). Cham, Switzerland: Springer Nature. https://doi.org/10.1007/978-3-319-49849-2_1
- Crescenzi, R., De Filippis, F., Giua, M., & Vaquero-Piñeiro, C. (2021). Geographical Indications and local development: the strength of territorial embeddedness. *Regional Studies*, 56(3), 381–393. <https://doi.org/10.1080/00343404.2021.1946499>
- Çavuş, A., & Gönenbaba, İ. (2020). Erzurum'daki hastanelerin sağlık turizmi açısından değerlendirilmesi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(4), 1681-1693. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ataunisobil/issue/59389/654143>
- da Silva, A. L. K., Anklam, A. S., de Bortolli, K., Busco, C., & Eising, R. (2024). Where does cheese come from? Geographical indications for Brazilian regional development: a review. *Food Science and Technology*, 44. <https://doi.org/10.5327/fst.00090>
- Dağtekin, E. E. (2018). Coğrafi işaret olarak Diyarbakır bazalt taşı ve tescili. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(66), 851-860. <https://dergipark.org.tr/en/pub/esosder/article/399309>
- Demir Özer, E. & Esen, M. K. (2019). Coğrafi işaret alma sürecinde, Avanos-Nevşehir testi kebabına ait standart reçetenin oluşturulması. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 7 (2), 805-817. <https://jotags.net/index.php/jotags/issue/view/63>

- Denk, E., (2024). *Gastronomik deneyimlerde gıda güvenliği: Erzurum'dan kanıtlar*. Gastronomi Alanında Tematik Araştırmalar III (pp.105-119), Konya: Çizgi Kitapevi. <https://www.cizgikitapevi.com/kitap/1871-gastronomi-alaninda-tematik-arastirmalar-iii>
- Denk, E. (2023). Erzurum mutfak kültürünün sahip olduğu zenginliğin mutfak turizmi açısından farkında olmak. *Uluslararası Turizm, Ekonomi ve İşletme Bilimleri Dergisi (IJTEBS)* E-ISSN: 2602-4411, 7(2), 59-79. <https://www.ijtebs.org/index.php/ijtebs/article/view/571>
- Denk, E., & Mil, B. (2016). Erzurum Oltu ilçesinin kırsal turizm potansiyeli ve yerel halkın turizm algılamaları. *International Journal of Social and Economic Sciences*, 6(2), 07-15. <https://www.ijses.org/index.php/ijses/article/view/187>
- Enthoven, L., & Van den Broeck, G. (2021). Local food systems: Reviewing two decades of research. *Agricultural Systems*, 193, 103226. <https://doi.org/10.1016/j.agsy.2021.103226>
- Ercelep, B., & Akdemir, N. (2022). Tescilli coğrafi işaretli gıda ürünleri: Türk tatlıları örneği. *Gastoria: Journal of Gastronomy and Travel Research*, 6(3), (Special Issue: ICTEBS), 550-563. <https://doi.org/10.32958/gastoria.1205823>
- Eriksen, S. N. (2013). Defining local food: constructing a new taxonomy—three domains of proximity. *Acta Agriculturae Scandinavica, Section B—Soil & Plant Science*, 63(sup1), 47-55. <https://doi.org/10.1080/09064710.2013.789123>
- Erzurum KTB. (2024). Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. İlçeler-Pazaryolu. <https://erzurum.ktb.gov.tr/TR-56062/pazaryolu.html> (Erişim: 07.12.2024).
- Fusté-Forné, F. (2020). Say Gouda, say cheese: Travel narratives of a food identity. *International Journal of Gastronomy and Food Science*, 22, 100252. <https://doi.org/10.1016/j.ijgfs.2020.100252>
- Gangjee, Dev S., Geographical Indications and Cultural Heritage (November 16, 2012). *WIPO Journal*, Vol. 4, pp. 92-102, 2012, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2187768>
- Gerz, A., & Dupont, F. (2006). Comté cheese in France: Impact of a geographical indication on rural development. *Origin-Based Products: Lessons for Pro-Poor Market Development. Bulletin*, 372, 75-87. Available at: https://www.kit.nl/wp-content/uploads/2018/08/921_Bull372-web-zill.pdf#page=75
- Karagöz, K. (2008). Türkiye'nin turizm potansiyeli: Çekim modeli yaklaşımı. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 19(2), 149-156. <https://dergipark.org.tr/en/pub/atad/issue/16795/174469>
- Kızılkaya, Y. (2013). *Erzurum ilinin inanç turizm potansiyeli*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Kivela, J., & Crofts, J. C. (2005). Gastronomy tourism: A meaningful travel market segment. *Journal of Culinary Science & Technology*, 4(2-3), 39-55. https://doi.org/10.1300/J385v04n02_03
- Koca, H., Zaman, S., & Coşkun, O. (2007). Erzurum'un spor-kamp turizmi potansiyeli. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 12(18), 205-224. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/26891>
- Kotan, N. (2020). Alternatif turizm ürünü olarak termal turizm: Erzurum ili örneği. *Journal of Eurasia Tourism Research*, 1(1), 21-31. <https://dergipark.org.tr/en/pub/atadergi/issue/60286/845198>
- Mil, B., & Denk, E. (2015). Erzurum mutfağı yöresel ürünlerin otel restoran menülerinde kullanım düzeyi: Palandöken örneği. *International Journal of Social and Economic Sciences*, 5(2), 01-07. <https://www.ijses.org/index.php/ijses/article/view/172>
- Oğan, Y., & Çelik, M. (2023). A gastronomic product in Turkish culinary culture: A research on Yozgat Çanak cheese. *International Journal of Gastronomy and Food Science*, 31, 100650. <https://doi.org/10.1016/j.ijgfs.2022.100650>
- Okumus, B. (2021). Food tourism research: a perspective article. *Tourism Review*, Vol. 76 No. 1, pp. 38-42. <https://doi.org/10.1108/TR-11-2019-0450>
- Özbey, Z., & Köşker, H. (2021). Türk mutfak kültüründe çorba ve coğrafi işaretli çorbalar üzerine bir değerlendirme. *Gastoria: Journal of Gastronomy and Travel Research*, 5(3), 471-489. <https://doi.org/10.32958/gastoria.956548>

- Quinones-Ruiz, X. F., Penker, M., Belletti, G., Marescotti, A., Scaramuzzi, S., Barzini, E., ... & Samper-Gartner, L. F. (2016). Insights into the black box of collective efforts for the registration of Geographical Indications. *Land Use Policy*, 57, 103-116. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2016.05.021>
- Pamukçu, H., Saraç, Ö., Ayтуğar, S., & Sandıkçı, M. (2021). The effects of local food and local products with geographical indication on the development of tourism gastronomy. *Sustainability*, 13(12), 6692. <https://doi.org/10.3390/su13126692>
- Prasad, B. D. (2008). Content analysis. In (eds. Lal Das, D.K. and Bhaskaran, V.) *Research methods for social work*, New Delhi: Rawat, 173-193.
- Richards, G. (2021), Evolving research perspectives on food and gastronomic experiences in tourism. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 33(3). 1037-1058. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-10-2020-1217>
- Saygılı, D., Demirci, H., & Samav, U. (2020). Coğrafi işaretli Türkiye peynirleri. *Aydın Gastronomy*, 4(1), 11-21. <https://dergipark.org.tr/en/pub/aydingas/issue/52081/680110>
- Sims, R. (2009). Food, place and authenticity: local food and the sustainable tourism experience. *Journal of Sustainable Tourism*, 17(3), 321-336.
- Şahin, G. (2013). Coğrafi işaretlerin önemi ve Vize (Kırklareli)'nin coğrafi işaretleri. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (15), 23-37. <https://dergipark.org.tr/en/pub/pausbed/issue/34729/383962>
- Şimşek, A., & Güleç, E. (2020). Gastronomi turizmi kapsamında coğrafi işaretli ürün: Elazığ Orciği. *Aydın Gastronomy*, 4(2), 73-81. <https://dergipark.org.tr/en/pub/aydingas/issue/56175/703550>
- Tabay, G. & Başar, F. (2023). Erzurum ilinin turizm potansiyelinin belirlenmesi: Üniversite öğrencilerinin algısı üzerine bir araştırma. *AHBVÜ Turizm Fakültesi Dergisi*, 26 (2), 213-237. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3420074>
- Tanrıkulu, M., & Doğandor, E. (2021). Coğrafi işaretleri ve coğrafi işaret potansiyeliyle Bolu ili. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(1), 223-257. <https://dergipark.org.tr/en/pub/jiss/issue/61916/888172>
- Temizkan, S. P., Cankül, D., & Kaya, S. (2021). Coğrafi işarete aday gastronomik bir değer: Eskişehir simidi. *Turizm Akademik Dergisi*, 8(2), 229-241. <https://dergipark.org.tr/en/pub/touraj/issue/67401/880212>
- Tekelioğlu, Y. (2019). Coğrafi işaretler ve Türkiye uygulamaları. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 47-75. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ufuksbedergi/issue/57470/815063>
- Tenny, S., Brannan, J.M., & Brannan, G.D. (2017). Qualitative study. In: StatPearls. StatPearls Publishing, Treasure Island (FL). PMID: 29262162.
- Ulema, Ş., Karakaş, D., & Semint, S. (2024). Coğrafi işaretli pastacılık ve fırıncılık ürünleri: Marmara bölgesi örneği. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 31(3), 573-596. <https://doi.org/10.18657/yonveek.1463706>
- Ültay, E., Akyurt, H., ve Ültay, N. (2021). Sosyal bilimlerde betimsel içerik analizi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (10), 188-201. <https://doi.org/10.21733/ibad.871703>
- Üzümcü, T. P., & Denk, E. (2019). Erzurum ile özdeşleşmiş bir lezzet: Oltu çağ kebabı (A Taste which is Identical with Erzurum; Çağ Kebab of Oltu). *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 7(1), 463-481.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.
- Zografos, D. (2008). Geographical indications and socio-economic development. IQsensato Working Paper, No.3. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1628534> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1628534>

The Effects of Smartphone Addiction, Stress, and Bedtime Procrastination on Sleep Quality

Akıllı Telefon Bağımlılığı, Stres ve Uyku Ertelemenin Uyku Kalitesine Etkisi

Pınar ÜNAL-AYDIN

Uluslararası Saraybosna Üniversitesi,
Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi,
Psikoloji Bölümü, Saraybosna,
Bosna Hersek

International University of Sarajevo, Faculty of
Arts and Social Sciences, Department of Psychology,
Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
paydin@ius.edu.ba

Abstract

The present investigation explores the complex interconnections that exist among university students regarding smartphone addiction, depression, anxiety, stress, bedtime procrastination, and sleep quality. A range of psychological assessments were utilized on a sample of 547 college students. These assessments included the Pittsburgh Sleep Quality Index, the Smartphone Addiction Scale, the Depression, Anxiety, and Stress Scale-21, and the Bedtime Procrastination Scale. The findings suggest that there are noteworthy correlations among psychological distress, sleep quality, smartphone addiction, and bedtime procrastination. It is worth mentioning that anxiety, stress, and procrastination before bedtime emerged as substantial predictors of sleep quality. Conversely, depression and smartphone addiction did not demonstrate any significant effects. Consistent with prior research, these results indicate a robust correlation among psychological distress, delayed bedtime preparation, and substandard sleep quality. Nevertheless, discrepancies in results concerning the influence of depression on sleep quality and smartphone addiction underscore the necessity for additional investigation, specifically utilizing longitudinal designs and encompassing diverse populations. Notwithstanding constraints including sample homogeneity and reliance on self-report measures, this research highlights the criticality of interventions that specifically address anxiety, stress, and bedtime procrastination in order to enhance the quality of sleep among college students.

Keywords: Smart phone addiction, Depression, Anxiety, Sleep quality

Öz

Mevcut araştırma, üniversite öğrencileri arasında akıllı telefon bağımlılığı, depresyon, kaygı, stres, uyku vakti erteleme ve uyku kalitesi ile ilgili mevcut kritik bağlantıları araştırmaktadır. 547 üniversite öğrencisinden oluşan bir örneklem üzerinde çeşitli psikolojik değerlendirmeler kullanılmıştır. Bu değerlendirmeler arasında Pittsburgh Uyku Kalitesi İndeksi, Akıllı Telefon Bağımlılığı Ölçeği, Depresyon, Kaygı ve Stres Ölçeği-21 ve Uyku Vakti Erteleme Ölçeği yer almıştır. Psikolojik stres, uyku kalitesi, akıllı telefon bağımlılığı ve uyku vakti erteleme arasında dikkate değer ilişkiler olduğunu göstermektedir. Kaygı, stres ve uyku vakti ertelemenin uyku kalitesinin önemli belirleyicileri olarak ortaya çıktığını belirtmekte fayda vardır. Tersine, depresyon ve akıllı telefon bağımlılığı ise herhangi bir anlamlı etki göstermemiştir. Önceki araştırmalarla tutarlı olarak, bu sonuçlar psikolojik sıkıntı, yatmadan önce hazırlanmanın gecikmesi ve kötü uyku kalitesi arasında güçlü bir korelasyon olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, depresyonun uyku kalitesi ve akıllı telefon bağımlılığı üzerindeki etkisine ilişkin sonuçlardaki farklılıklar, özellikle uzunlamasına izlem metodu uygulanan ve farklı popülasyonları kapsayan ek araştırmaların gerekliliğini vurgulamaktadır. Örneklem homojenliği ve öz bildirim ölçümlerine güven gibi kısıtlamalara rağmen, bu araştırma, üniversite öğrencileri arasında uyku kalitesini artırmak için özellikle kaygı, stres ve uyku vakti ertelemeyi ele alan müdahalelerin önemini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Akıllı telefon bağımlılığı, Depresyon, Kaygı, Uyku kalitesi

Geliş Tarihi/Received 26.05.2024
Kabul Tarihi/Accepted 27.09.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 25.03.2025

Cite this article as: Ünal-Aydın, P. (2025). The effects of smartphone addiction, stress, and bedtime procrastination on sleep quality. *Current Perspectives in Social Sciences*, 29 (1), 100-107.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Introduction

Sleep quality refers to an individual's overall contentment with their sleep experience, considering factors such as the amount of sleep, the uninterrupted nature of sleep, and the sense of being refreshed upon waking up (Pilcher et al., 1997). Reduced sleep quality mostly involves disruptions in sleep continuity, such as a decrease in sleep length and difficulties with falling asleep and staying asleep, leading to feelings of weariness in the morning. Several factors were acknowledged to have a negative effect on the sleep quality including problematic smartphone use, psychological stressors, and bedtime procrastination (Geng et al., 2021; Wang & Bíró, 2021) which we attempted to investigate in our study.

Since their introduction in 2007, smartphones have rapidly emerged as one of the most rapidly expanding areas in the technology industry and an essential component of our everyday lives worldwide. The global smartphone user base grew from 2.1 billion in 2017 to 2.8 billion by 2020 (Amez et al., 2023). Smartphone addiction is an unhealthy behavior that has evolved in the digital age, alongside Internet addiction, social media addiction, and online gaming. Smartphone addiction is a behavioral addiction characterized by mood tolerance, salience, withdrawal, modification, conflict, and relapse (Choi et al., 2015). Multiple studies have shown a notable correlation between smartphone addiction and the poor quality of sleep (Yang et al., 2020). This is mostly attributed to the interference caused by the emission of blue light on circadian rhythms. Young individuals, who often tend to bring their phones to bed, become more susceptible to the adverse effects of smartphone use (Ratan et al., 2021). Depression, anxiety, and stress have been extensively studied and are known to significantly impact the sleep quality of young people (Du et al., 2020). Excessive worry and repetitive thinking (ruminations) caused by stress and anxiety, have a negative impact on the delicate sleep mechanisms. It is acknowledged that by sensitizing the stress-response system, the neurotoxicity may occur and the depression can increase the risk of sleep disturbances. It is important to underpin that psychological stressors and sleep disturbance have a bidirectional relationship (Kalmbach et al., 2018). Bedtime procrastination is a distinct kind of procrastination characterized by the inability to fall asleep as anticipated which leads to poor sleep quality. It has been shown that engaging in bedtime procrastination might have detrimental effects on emotional self-regulation, potentially leading to depression and anxiety (Geng et al., 2021; Zhang & Wu, 2020). Therefore, it is evident that contribution of these psychological disturbances could affect overall sleep quality.

Considering the established interactions between smartphone addiction, depression, anxiety, stress, and bedtime procrastination with poor sleep quality; it is utmost important to identify these potential relationships among university students whose academic performance and future career might be affected by diminished sleep quality. We hypothesize that higher levels of smartphone addiction, depression, anxiety, stress, and bedtime procrastination would associate with poorer sleep quality among university students.

Material and Methods

Participants and procedure

Five hundred forty-seven individuals participated in the present study. The individuals were all college students whom are attending International University of Sarajevo and native English speakers. We put an advertisement on the Internet and made an announcement through social media platforms for participant recruitment. All students were free to withdraw from participation at any point without penalty. There were no incentives and/or grade compensation for the volunteered participants. The convenience sampling method was used and inclusion criteria were as follow: 1) being 18-65 years old, 2) being able to fill in the applied forms/tests and, 3) having at least one smart phone. The exclusion criterion was the inability to comprehend the tests. All participants approved the written informed consent. The study was approved by the Institutional Review Board of International University of Sarajevo (Meeting date: 06.05.2024, Document no: IUS-REC-01- 1381-24).

Sociodemographic form

The participants' demographic characteristics (e.g., age, gender, grade, daily screen and social media time) were documented with the sociodemographic form prepared by the researchers.

Smartphone Addiction Scale-Short Version (SAS)

The SAS consists of 10-item Likert scale which is utilized to measure the smartphone addiction level of individuals. Each item

in the SAS is graded based on; (1) Strongly Disagree (2) Disagree (3) Partially Disagree (4) Partially Agree (5) Agree (6) Strongly Agree, with an overall score ranging from 10 to 60. The scale has only one factor without any subscales. Higher scores indicate higher risk of smart phone addiction. The internal consistency and concurrent validity of SAS were verified with a Cronbach's alpha of 0.91 (Kwon et al., 2013).

Depression, Anxiety, and Stress Scale-21 (DASS-21)

The present study utilized the DASS-21 to assess levels of depression, anxiety, and stress among participants. The DASS-21 comprises three subscales, each consisting of a 7-item scale: Depression (e.g., "I found it difficult to work up the initiative to do things"), Anxiety (e.g., "I felt I was close to panic"), and Stress (e.g., "I found myself getting agitated"). Each item is rated on a 4-point Likert scale ranging from 0 to 3, with response options as follow: 0 (Did not apply to me at all), 1 (Applied to me to some degree, or some of the time), 2 (Applied to me to a considerable degree or a good part of time), and 3 (Applied to me very much or most of the time). Higher scores refer to more severe psychological symptoms in corresponding trait. The internal consistency and concurrent validity of the DASS-21 were in the good ranges (Cronbach's alpha of 0.89-0.91) (Lovibond & Lovibond, 1995).

Bedtime Procrastination Scale (BPS)

The BPS is a self-report questionnaire consisting of nine individual items, that describe sleep-related behaviors and habits that are considered indicators of a high or low level of bedtime procrastination. The subject is asked to indicate whether given statements apply to him or her, choosing responses on a five-point Likert scale labeled 1 = "(almost) never" and 5 = "(almost) always." Four items are reverse scored. The total BPS score is computed by averaging responses to all individual items and it may range from 1 to 5 points with a scale midpoint of 3 points. The total score reflects the extent to which people unnecessarily delay going to bed, with higher scores indicating more bedtime procrastination. Sample items are "I go to bed later than I had intended" and "I do not go to bed on time" (reverse coded). For the English version of BPS, Cronbach's α of 0.92, 0.89, and 0.90 were obtained in an online survey of users of an Internet crowdsourcing platform (Kroese et al., 2014).

The Pittsburgh Sleep Quality Index (PSQI)

The PSQI is a questionnaire consisting of 19 items, with five questions dedicated to assessing sleep quality. The PSQI evaluates seven dimensions of sleep patterns in adults over a one-month period. These dimensions include sleep duration, disturbances, latency, daytime dysfunction, habitual sleep efficiency, sleep quality, and the use of sleep medications. For example, respondents are asked to rate their overall sleep quality during the past month. The PSQI global score is derived by summing scores across the seven components, with a range from 0 indicating no difficulties to 21 indicating severe difficulties across all areas assessed. The Cronbach's alpha was found to be 0.83 which verified the internal consistency of the scale (Carpenter & Andrykowski, 1998).

Statistical analysis

All analyses were conducted using the Statistical Package for Social Sciences (SPSS) version 21.0 (IBM Corp., Armonk, NY). The normality of distribution was checked by skewness and kurtosis, and visual plots. Pearson's product moment correlations were utilized to analyze the relationship between SAS, DASS-21, BPS, and PSQI. Afterward, a multiple linear regression analysis was executed to identify predictors (SAS, DASS-21 subtests, and BPS) for PSQI, respectively. The level of statistical significance (p) was set at $<.05$.

Results

1. Characteristics of the participants

In the sociodemographic features of the sample, the mean age was 20.62 ± 2.29 , with a slightly higher proportion of females (58%) compared to males (42%). The majority of participants reported a grade point average between 2 and 4. When it comes to daily screen time, the most common category was spending 2-4 hours (32.4%), followed closely by 4-6 hours (38.1%). Fewer participants reported spending less than 1 hour (1.7%) or more than 6 hours (21.2%) on screens daily. In terms of social media usage, the largest group spent 2-4 hours daily (42.6%), while the least common group spent more than 6 hours (4.2%). The proportion of individuals spending 1-2 hours or 4-6 hours was relatively balanced (28.1% and 16.1% respectively). A significant majority (74%) reported checking their smartphones as a first thing in the morning, while 26% did not. Meanwhile, 61% of participants indicated attempts to reduce smartphone usage, with the remaining 39% reporting no such

attempt. Regarding smartphone addiction, nearly half of the participants (48%) considered themselves addicted, while the other half (52%) did not. Finally, 20% of respondents reported experiencing psychiatric symptoms in the past, while 80% did not disclose such symptoms.

Table 1.
Sociodemographic features of the sample

	Mean	S.D.	Count (%)
Age		20.62	2.29
Gender			
Male			229(42%)
Female			317(58%)
Grade point average (out of 4)		3.02	0.61
Daily screen time			
Less than 1 hour			9(1.7%)
1-2 hours			34(6.3%)
2-4 hours			176(32.4%)
4-6 hours			207(38.1%)
More than 6 hours			115(21.2%)
Social media time			
Less than 1 hour			49(9%)
1-2 hours			153(28.1%)
2-4 hours			232(42.6%)
4-6 hours			88(16.1%)
More than 6 hours			23(4.2%)
Need to check smartphone first in the morning			
Yes			401(74%)
No			142(26%)
Attempt to reduce smartphone usage			
Yes			332(61%)
No			211(39%)
Do you consider yourself addicted to smart phone?			
Yes			260(48%)
No			285(52%)
Do you suffer from any psychiatric symptoms in the past?			
Yes			107(20%)
No			435(80%)

2. The associations between SAS, DASS-21, BPS, and PSQI

The mean values and standard deviations of the utilized tests were reported in Table 2.

Table 2.

The mean values and standard deviations for SAS, DASS-21, BPS, and PSQI

	SAS	DASS-21-D	DASS-21-A	DASS-21-S	BPS	PSQI
SAS	1	.230**	.262**	.258**	.198**	.098*
DASS-21-D		1	.696**	.719**	.134**	.367**
DASS-21-A			1	.761**	.187**	.400**
DASS-21-S				1	.266**	.444**
BPS					1	.366**
PSQI						1

Notes for Table 2: SAS: Smart phone addiction scale-short version, DASS-21-D: Depression, Anxiety, and Stress Scale-21-depression subtest, DASS-21-A: Depression, Anxiety, and Stress Scale-21-anxiety subtest, DASS-21-S: Depression, Anxiety, and Stress Scale-21-stress subtest, BPS: Bedtime Procrastination Scale, PSQI: The Pittsburgh Sleep Quality Index

According to the results of bivariate correlations, SAS demonstrates statistically significant positive correlations with all other scales in the study. Specifically, it has a moderate positive correlation with DASS-21-D, DASS-21-A, and DASS-21-S, all of which are statistically significant at the .01 level. Additionally, SAS exhibits a weak positive correlation with BPS and a statistically significant, albeit weaker, positive correlation with PSQI at the .05 level. Moving on to the DASS-21-D, DASS-21-A, and DASS-21-S, they demonstrate statistically significant strong positive correlations with each other at the .01 level. BPS and PSQI display statistically significant positive correlations with both DASS-21 subscales at the .01 level. The correlational coefficients were shown in Table 3. These correlations, with their corresponding significance levels, provide insights into the relationships between the variables in the study, highlighting potential associations between SAS, DASS-21, BPS, and PSQI.

Table 3.

Pearson product-moment correlation coefficients between SAS, DASS-21, BPS, and PSQI

	Mean	SD
SAS	30.03	8.42
DASS-21-D	6.88	5.29
DASS-21-A	6.99	5.02
DASS-21-S	7.88	4.68
BPS	24.63	5.52
PSQI	6.63	3.13

Notes for Table 3: SAS: Smart phone addiction scale-short version, DASS-21-D: Depression, Anxiety, and Stress Scale-21-depression subtest, DASS-21-A: Depression, Anxiety, and Stress Scale-21-anxiety subtest, DASS-21-S: Depression, Anxiety, and Stress Scale-21-stress subtest, BPS: Bedtime Procrastination Scale, PSQI: The Pittsburgh Sleep Quality Index, * $p < .05$, ** $p < .01$

Accordingly, a multiple linear regression model was run amongst significantly associated variables in bivariate correlations to identify the predictors of PSQI. Regression analysis revealed that the DASS-21-A, DASS-21-S, and BPS are significant predictors of PSQI scores. However, SAS and DASS-21-D did not have significant predictive power for PSQI scores. The overall model was significant ($F(5, 514) = 7.095, p < .001$), and it represented 29% of the variance in PSQI scores. The regression coefficients are demonstrated in Table 4.

Table 4.
The results of multiple linear regression analysis that show the predictors of sleep quality

Dependent variable	Predicting Factors	β	t	p	R^2
PSQI	SAS	-.076	-1.929	.054	.29
	DASS-21-D	.094	1.645	.101	
	DASS-21-A	.138	2.260	.024	
	DASS-21-S	.211	3.273	.001	
	BPS	.296	7.517	<.001	

Notes for Table 4: SAS: Smart phone addiction scale-short version, DASS-21-D: Depression, Anxiety, and Stress Scale-21-depression subtest, DASS-21-A: Depression, Anxiety, and Stress Scale-21-anxiety subtest, DASS-21-S: Depression, Anxiety, and Stress Scale-21-stress subtest, BPS: Bedtime Procrastination Scale, PSQI: The Pittsburgh Sleep Quality Index

Discussion

The present study investigated the effects of smartphone addiction, depression, anxiety, stress, and bedtime procrastination on sleep quality among university students. Main findings suggest that psychological distress (i.e. anxiety, stress) and bedtime procrastination might be significant predictors in sleep quality in our study. It is important to emphasize that neither smartphone addiction nor depression were identified as factors that significantly affected sleep quality. In accordance with the existing body of literature, we endeavor to elucidate the potential mechanism that underlies these interactions within our sample as we analyze the results.

Our study findings align with previous research indicating a positive association between psychological distress and poor sleep quality (Kim et al., 2022; Thorsteinsson et al., 2019). Thorsteinsson et al. (2019) found that heightened levels of anxiety and stress can induce ruminative thinking, which in turn disrupts the quality of sleep. Moreover, Kim et al. (2022) established a correlation between excessive stress and fatigue, irrespective of the duration of sleep. Similarly, our results support existing literature suggesting a relationship between bedtime procrastination and poorer sleep quality (Ma et al., 2022; Zhu et al., 2022). A recent study conducted by Ma et al. (2022) examined the correlation between bedtime procrastination and perceived sleep quality among 1550 Chinese undergraduates. The results of the study indicate that bedtime procrastination predicts poor sleep quality in an independent manner.

Contrary findings have been reported in the literature, despite the fact that our study was unable to identify a significant effect of smart phone addiction and depression on sleep quality. For example, one research found significant relationship between smartphone addiction, depression and poorer sleep quality among Chinese college students in a longitudinal study (Cui et al., 2021). Conversely, an additional investigation involving college students revealed a positive correlation between smartphone usage and sleep quality. This finding suggested that students might increase their smartphone usage as a means of alleviating stress, which could potentially result in improved sleep quality (Stanković et al., 2021). A separate study conducted recently unveiled, via mediation analysis, that problematic smartphone use did not have any direct impact on sleep quality; rather, it induced bedtime procrastination, which had an indirect effect on sleep quality (Correa-Iriarte et al., 2023). These disparities may be attributed to differences in sample characteristics or cultural factors. For instance, the cut-off score for smartphone addiction was acknowledged to be 33 by Kwon et al. (2013). Considering our sample's smartphone addiction score which was found to be below threshold ($M=30.03$), it is possible that the association could not reach significance in regression analyses. Additionally, it should be taken into account that the depression score of our sample is low relative to anxiety and stress scores in DASS-21, therefore, depression was opted out to be a significant predictor in sleep quality.

Despite the valuable insights provided by this study, several limitations should be acknowledged. Firstly, the use of self-report measures introduces the potential for response bias and social desirability effects, which may influence the accuracy of participant responses. Additionally, the cross-sectional design of the study precludes the establishment of causal relationships between variables. Future research employing longitudinal designs could provide a more comprehensive

understanding of the dynamic interplay between smartphone addiction, mental health, bedtime procrastination, and sleep quality over time. Moreover, the study sample consisted primarily of college students from a single university, limiting the generalizability of the findings to other populations. To improve the validity of the findings, more study with a wider range of populations that exhibit riskier smart phone addiction and more depressed tendencies is necessary including clinically diagnosed population such as depression.

Conclusion

The findings of this study have several implications for both researchers and practitioners. Firstly, interventions targeting anxiety and stress management and bedtime procrastination could prove beneficial in improving sleep quality among university students. Future research could explore the efficacy of such interventions on sleep quality in this population. Moreover, it is vital to precisely identify the genuine impact of smartphone addiction and smartphone utilization patterns among college students so that they can be designated as therapeutic targets with the intention of enhancing sleep quality. In addition, smartphone applications that emphasize balanced sleep management may prove advantageous for young adults in order to enhance their sleep quality.

Etik Komite Onayı: Bu çalışma için Uluslararası Saraybosna Üniversitesi Kurumsal İnceleme Kurulu'ndan etik kurul onayı alınmıştır (Toplantı tarihi: 06.05.2024, Belge no: IUS-REC-01-1381-24).

Katılımcı Onamı: Çalışmaya katılan tüm katılımcılardan yazılı onam alınmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval from Institutional Review Board of the International University of Sarajevo (Meeting date: 06.05.2024, Document no: IUS-REC-01-1381-24) was obtained for this study.

Participant Consent: Written informed consent was obtained from all participants who participated in the study.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author declares no conflict of interest.

Financial Support: The author declared that she received no financial support for this study.

References

- Amez, S., Vujić, S., De Marez, L., & Baert, S. (2023). Smartphone use and academic performance: First evidence from longitudinal data. *New Media & Society*, 25(3), 584–608. <https://doi.org/10.1177/14614448211012374>
- Carpenter, J. S., & Andrykowski, M. A. (1998). Psychometric evaluation of the Pittsburgh sleep quality index. *Journal of Psychosomatic Research*, 45(1), 5–13. [https://doi.org/10.1016/s0022-3999\(97\)00298-5](https://doi.org/10.1016/s0022-3999(97)00298-5)
- Choi, S.-W., Kim, D.-J., Choi, J.-S., Ahn, H., Choi, E.-J., Song, W.-Y., Kim, S., & Youn, H. (2015). Comparison of risk and protective factors associated with smartphone addiction and Internet addiction. *Journal of Behavioral Addictions*, 4(4), 308–314. <https://doi.org/10.1556/2006.4.2015.043>
- Correa-Iriarte, S., Hidalgo-Fuentes, S., & Martí-Vilar, M. (2023). Relationship between problematic smartphone use, sleep quality, and bedtime procrastination: A mediation analysis. *Behavioral Sciences*, 13(10), 839. <https://doi.org/10.3390/bs13100839>
- Cui, G., Yin, Y., Li, S., Chen, L., Liu, X., Tang, K., & Li, Y. (2021). Longitudinal relationships among problematic mobile phone use, bedtime procrastination, sleep quality, and depressive symptoms in Chinese college students: A cross-lagged panel analysis. *BMC Psychiatry*, 21, 1–12. <https://doi.org/10.1186/s12888-021-03451-4>
- Du, C., Zan, M. C. H., Cho, M. J., Fenton, J. I., Hsiao, P. Y., Hsiao, R., Keaver, L., Lai, C.-C., Lee, H., & Ludy, M.-J. (2020). Increased resilience weakens the relationship between perceived stress and anxiety on sleep quality: A moderated mediation analysis of higher education students from 7 countries. *Clocks & Sleep*, 2(3), 334–353. <https://doi.org/10.3390/clockssleep2030025>

- Geng, Y., Gu, J., Wang, J., & Zhang, R. (2021). Smartphone addiction and depression, anxiety: The role of bedtime procrastination and self-control. *Journal of Affective Disorders, 293*, 415–421. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2021.06.062>
- Kalmbach, D. A., Anderson, J. R., & Drake, C. L. (2018). The impact of stress on sleep: Pathogenic sleep reactivity as a vulnerability to insomnia and circadian disorders. *Journal of Sleep Research, 27*(6), e12710. <https://doi.org/10.1111/jsr.12710>
- Kim, H., Kim, S. H., Jang, S.-I., & Park, E.-C. (2022). Association between sleep quality and anxiety in Korean adolescents. *Journal of Preventive Medicine and Public Health, 55*(2), 173. <https://doi.org/10.3961/jpmph.21.498>
- Kroese, F. M., De Ridder, D. T. D., Evers, C., & Adriaanse, M. A. (2014). Bedtime procrastination: Introducing a new area of procrastination. *Frontiers in Psychology, 5*, 89333. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2014.00611>
- Kwon, M., Lee, J.-Y., Won, W.-Y., Park, J.-W., Min, J.-A., Hahn, C., Gu, X., Choi, J.-H., & Kim, D.-J. (2013). Development and validation of a smartphone addiction scale (SAS). *PloS One, 8*(2), e56936. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0056936>
- Lovibond, P. F., & Lovibond, S. H. (1995). The structure of negative emotional states: Comparison of the Depression Anxiety Stress Scales (DASS) with the Beck Depression and Anxiety Inventories. *Behaviour Research and Therapy, 33*(3), 335–343. [https://doi.org/10.1016/0005-7967\(94\)00075-u](https://doi.org/10.1016/0005-7967(94)00075-u)
- Ma, X., Meng, D., Zhu, L., Xu, H., Guo, J., Yang, L., Yu, L., Fu, Y., & Mu, L. (2022). Bedtime procrastination predicts the prevalence and severity of poor sleep quality of Chinese undergraduate students. *Journal of American College Health, 70*(4), 1104–1111. <https://doi.org/10.1080/07448481.2020.1785474>
- Pilcher, J. J., Ginter, D. R., & Sadowsky, B. (1997). Sleep quality versus sleep quantity: Relationships between sleep and measures of health, well-being, and sleepiness in college students. *Journal of Psychosomatic Research, 42*(6), 583–596. [https://doi.org/10.1016/s0022-3999\(97\)00004-4](https://doi.org/10.1016/s0022-3999(97)00004-4)
- Ratan, Z. A., Parrish, A.-M., Zaman, S. Bin, Alotaibi, M. S., & Hosseinzadeh, H. (2021). Smartphone addiction and associated health outcomes in adult populations: A systematic review. *International Journal of Environmental Research and Public Health, 18*(22), 12257. <https://doi.org/10.3390/ijerph182212257>
- Stanković, M., Nešić, M., Čičević, S., & Shi, Z. (2021). Association of smartphone use with depression, anxiety, stress, sleep quality, and internet addiction. Empirical evidence from a smartphone application. *Personality and Individual Differences, 168*, 110342. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110342>
- Thorsteinsson, E. B., Brown, R. F., & Owens, M. T. (2019). Modeling the effects of stress, anxiety, and depression on rumination, sleep, and fatigue in a nonclinical sample. *The Journal of Nervous and Mental Disease, 207*(5), 355–359. <https://doi.org/10.1097/NMD.0000000000000973>
- Wang, F., & Bíró, É. (2021). Determinants of sleep quality in college students: A literature review. *Explore, 17*(2), 170–177. <https://doi.org/10.1016/j.explore.2020.11.003>
- Yang, J., Fu, X., Liao, X., & Li, Y. (2020). Association of problematic smartphone use with poor sleep quality, depression, and anxiety: A systematic review and meta-analysis. *Psychiatry Research, 284*, 112686. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2019.112686>
- Zhang, M. X., & Wu, A. M. S. (2020). Effects of smartphone addiction on sleep quality among Chinese university students: The mediating role of self-regulation and bedtime procrastination. *Addictive Behaviors, 111*, 106552. <https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2020.106552>
- Zhu, Y., Huang, J., & Yang, M. (2022). Association between chronotype and sleep quality among Chinese college students: The role of bedtime procrastination and sleep hygiene awareness. *International Journal of Environmental Research and Public Health, 20*(1), 197. <https://doi.org/10.3390/ijerph20010197>

Deepening Inequality and Sustainable Development in Turkey

Türkiye’de Derinleşen Eşitsizlik ve Sürdürülebilir Kalkınma

Seher SULUK

Adıyaman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi, İktisat Bölümü, Adıyaman, Türkiye

Adıyaman University, Faculty of Economics and
Administrative Sciences, Department of
Economics, Adıyaman, Türkiye
sehersuluk119@gmail.com

Abstract

Income inequality has persisted from past to present in the world, and the problems caused by income inequality appear to be the most critical socio-economic problems. Income distribution injustice is one of the most important problems that cannot be ignored and needs to be solved in Turkey. In this context, in order to fight global issues such as poverty, injustice, environmental problems, depletion of natural resources, and inequality, the Sustainable Development Goals, which are planned to be achieved by 2030, were determined by the United Nations in 2015. The goal of reducing inequality is also among the global targets. Accordingly, this study aims to examine income inequality in Turkey within the scope of Sustainable Development Goals. The results obtained show that income inequality is increasing in Turkey.

Keywords: Inequality, Income Distribution, Income Inequality, Sustainable Development, Sustainable Development Goals

Öz

Dünyada geçmişten günümüze süregelen gelir eşitsizliği ve gelir eşitsizliğinin yol açtığı problemler en kritik sosyo-ekonomik sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Gelir dağılımı adaletsizliği Türkiye’de de göz ardı edilemeyecek kadar büyük ve çözülmesi gereken en önemli problemlerden biridir. Bu bağlamda, yoksulluk, adaletsizlik, çevresel sorunlar, doğal kaynakların tükenmesi, eşitsizlik gibi küresel sorunlarla mücadele etmek amacıyla 2015 yılında Birleşmiş Milletler tarafından 2030 yılına kadar gerçekleştirilmesi planlanan Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri belirlenmiştir. Söz konusu küresel hedefler arasında eşitsizliklerin azaltılması hedefi de mevcuttur. Dolayısıyla bu çalışma, Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri kapsamında Türkiye’de gelir eşitsizliğini incelemeyi amaçlamaktadır. Elde edilen sonuçlar Türkiye’de gelir eşitsizliğinin arttığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Eşitsizlik, Gelir Dağılımı, Gelir Eşitsizliği, Sürdürülebilir Kalkınma, Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri

Geliş Tarihi/Received 24.04.2024
Kabul Tarihi/Accepted 05.02.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 25.03.2025

Cite this article: Suluk, S (2025). Deepening Inequality and Sustainable Development in Turkey. *Current Perspectives in Social Sciences*, 29 (1), 108-119.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Introduction

Capitalism is a system that strives for constant and excessive profit. Inequality and poverty have always existed within capitalism (Kaya, 2020, p. 60). Social inequality has existed in different ways in every period of human history. However, in the era of brutal capitalism, inequalities have rapidly increased and deepened. The gap between the rich and poor has reached its highest level in the neoliberal era (Akyıldız & Şeşen, 2022, pp. 281-282). Today, inequality is growing rapidly almost everywhere in the world. While the rich are adding to their assets and becoming richer, the poor are becoming poorer (Bauman, 2013, p. 16). In this context, it is vital to distribute the income obtained fairly to all segments of society and eliminate poverty (Çelik, Künc & Acar, 2019, p. 766).

One of the most critical problems facing the world today is growing inequality within most countries around the world (Stiglitz, 2014: p. 379). Inequality not only weakens human solidarity, but can also cause the strong to oppress the weak (Bresser-Pereira, 2014, p. 199). Income inequality and extreme poverty reduce people's happiness levels, and may create negative externalities by increasing crime rates and violence (Güzel, 2018, p. 392). Inequality has profound and disruptive effects on society. As a matter of fact, inequality negatively affects economic growth and efficiency, as well as social welfare in the short and long term. The economies of societies with high levels of inequality are unstable; It is not possible for them to operate efficiently and be sustainable in the long term. Besides, inequality leads to a less efficient economy. Otherwise, high levels of income inequality will also create an equal opportunity problem in society. On the other hand, increasing equality of income and opportunity will increase the country's productivity (Stiglitz, 2016, pp. 145-171).

In order to take action against many social, environmental and economic problems existing in the world, Sustainable Development Goals, which are a universal call to action aimed at addressing many global problems and are targeted to be achieved by 2030, were put forward by the United Nations in 2015 (Sedefoğlu, 2019). The Sustainable Development Goals consist of 17 goals and 169 targets (United Nations, 2015a). The goal of reducing inequalities within the Sustainable Development Goals constitutes the tenth article.

Considering some previous studies on the subject, Sedefoğlu (2019) examined poverty and income inequality within the framework of Sustainable Development Goals. Accordingly, it was stated that in the fight against poverty, it is significant to develop policies targeting human development, equality and development in this way. Türkkân (2019) evaluated regional disparities in mortality indicators in the Sustainable Development Goals. As a result, it was revealed that there are significant regional disparities in mortality in Turkey. In the study conducted by Bolatito and Madinah (2023), an overview of an exploratory discourse on the diverse effects of Sustainable Development Goal 10 was provided. Besides, the economic implications of Sustainable Development Goal 10 were examined, analyzing the potential benefits of reducing inequality for sustainable economic growth and prosperity. Accordingly, it has been concluded that the effects of Sustainable Development Goal 10 required a holistic and collaborative approach towards achieving sustainable and inclusive development. Guo et al. (2023) concluded that sustainable development goals, sustainable economic policy, and labor productivity have a critical role in the growth of the Chinese economy and to reduce inequality in society, the Chinese government must focus on sustainability.

According to World Bank data, the Gini coefficient, which is an important criterion in showing income distribution injustice, increased in Turkey between 2002 and 2019. Inequalities bring about many problems. As a matter of fact, increasing income inequality leads to many negative economic, social and psychological effects. In this context, the aim of this study is to examine income inequality in Turkey within the scope of Sustainable Development Goals with the help of tables and graphs. This study is thought to be important in terms of revealing the extent of inequality in Turkey and showing the problems that inequality brings with it. These problems show that policies to eliminate inequality need to be developed and applied. The limited number of such studies for Turkey constitutes the contribution of the study to the literature. Based on this, the conceptual framework will be explained in the section following the introduction. Then, sustainable development and Sustainable Development Goals will be introduced. Afterwards, income inequality in Turkey will be examined within the scope of Sustainable Development Goals. The study will be completed with the conclusion section.

Conceptual Framework

Income distribution can be defined as “*the distribution of income earned in a particular economy and period among individuals or production factors*” (Göksu & Kılıç, 2020, p. 83). In other words, income distribution can also be defined as “*the distribution of national income produced in a country in a certain period of time among individuals, households, social groups, regions or production factor owners*” (Çalışkan, 2010, p. 92). In this regard, four main types of income distribution can be mentioned: personal, functional, regional and sectoral.

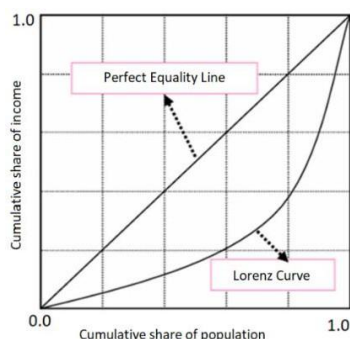
Personal income distribution refers to the share of income received by individuals who contribute to the formation of the country’s national income. In this connection, personal income distribution is the sharing of national income among individuals, households or groups. Personal income distribution is an indicator that reveals social as well as economic inequalities, as it allows the classification of income according to regions, sectors, professions and educational status (Ayhan, 2022, pp. 234-235). The functional distribution of national income shows the principles and proportions in which the total national income is shared among production factors such as labor, capital, land and entrepreneur (Erdoğan, 2004, p. 50). In other words, functional income distribution is a concept of income distribution that examines the shares of various production factors in national income (Şerbetçi, 2014, p. 95). Functional income distribution is the distribution of national income among wages, interest, rent and profit (Akın & Aytun, 2018, p. 54). Regional income distribution is the distribution of national income among regions of a country determined according to different criteria. In this distribution, countries are analyzed by dividing them into geographical regions, whether the settlements are rural or urban, and their level of development. It is not possible to say that national income is distributed equally among the regions of the countries. Sectoral income distribution expresses the share of sectors such as agriculture, industry, services, construction and trade in total production. With sectoral income distribution, it is possible to determine the sectors that are in a strong position in a country’s economy (Çalışkan, 2022, p. 220).

It is essential that the income is distributed fairly. If world income increases over the years but poverty also increases, then it is possible to talk about income inequality. Inequality is a social and economic problem. In societies with unjust income distribution leads to unequal living conditions and increases inequalities in health and life expectancy. However, it also endangers social life in countries. As a matter of fact, the tendency of impoverished individuals to engage in illegal activities may increase in societies. Therefore, poverty is not only an economic problem but also a serious problem that threatens the social and psychological structure (Evcim, Güneş & Karaalp-Orhan, 2019, p. 146).

Inequality is a lack of equality, particularly in terms of status, rights and opportunities (United Nations, 2015b). Equality or inequality of opportunity is often measured by examining non-income dimensions such as health, education and access to basic services (Dev, 2016: p. 1). In other words, equal opportunity is a concept that expresses the equal access of everyone to fields shaped by social demands and expectations, such as health, education, social security and employment, without any discrimination (İnan & Demir, 2018, p. 339). It is possible to define income inequality as the degree of difference in income in a region, a country or throughout the world, and the deviation of the income of individuals, households or social groups from the average distribution (Çobanoğlu & Yılmaz, 2019a, p. 26). In other words, income inequality is a concept that expresses the situation where income distribution is not shared regularly and fairly (Çobanoğlu & Yılmaz, 2019b, p. 2634). The problem of income inequality and poverty has been on the agenda of societies in every age. However, these problems have become more serious, especially during the period of industrial capitalism (Çalışkan, 2010, p. 91). There are various criteria to measure income distribution, such as coefficient of variation, percentage shares analysis, the mean logarithmic deviation, Lorenz curve, Gini coefficient, Pareto coefficient, inverted U hypothesis, Atkinson’s inequality measure, Theil index, etc. (Öztürk & Göktolga, 2010, p. 6). Briefly mentioning these measures, the standard deviation of a series is divided by the arithmetic mean of the series and the result is multiplied by 100 to obtain the coefficient of variation (Kubar, 2011, p. 231). In the percentage shares analysis, first, the households are ranked from smallest to largest according to their total disposable income, and the households are divided into the same number of groups to the percentage shares to be analyzed. With the help of this analysis, the difference between the first group with the highest share of total income and the last percentage group with the lowest share of total income can be compared (Özdemir, 2021, p. 580). In the mean logarithmic deviation method, the differences in incomes from the general average are measured. This method measures the relationship between each household’s income and average income in logarithmic terms (Akın & Aytun, 2015, p. 56). The Lorenz curve expresses the percentage sharing of income, and a box diagram is used to determine the extent of inequality in income distribution.

The population is shown on the horizontal axis of the diagram, and the cumulative income of this population is shown on the vertical axis. If there is an absolute equality between income percentiles and population percentiles, the Lorenz curve overlaps with the line of absolute equality and takes the form of a 45-degree line. In another saying, at every point on the

line extending from the origin at a 45-degree angle, the population percentage and the share of this population from the income are equal. On the other hand, if the Lorenz curve shifts to the right, away from the line of absolute equality, it means that income distribution is unequal (Doğan & Tek, 2007, p. 99; Erdoğan, 2004, p. 49). Figure 1 shows the Lorenz curve.

Figure 1.

The Lorenz Curve

Source: Çalışkan, 2010: p. 98.

The closer the Lorenz curve is to the diagonal, the more equal the income distribution. On the contrary, the further the Lorenz curve moves away from the line of perfect equality line, the more unequal becomes the income distribution. The Gini coefficient was developed by Corrado Gini and is one of the world's most widely used measures of income distribution (Danmarks Statistik, 2019, p. 1). The Gini coefficient takes values between 0 and 1. As the coefficient approaches 0, it means that income is shared equally in society, while as it approaches 1, it means that inequality in society increases (Erikli & Yücel, 2019, p. 245). Accordingly, the lower the Gini coefficient value, the more equal a society is considered to be (Trapeznikova, 2019, p. 6). The Pareto coefficient is based on the assumption that there is a particular relationship between a certain level of income and the number of people who earn that income or more. This coefficient is also interpreted as a measure that approximately shows how the probability of people being promoted to the upper income group increases as their income level increases. The inverted U-hypothesis is a hypothesis developed in 1955 by Simon Kuznets. According to this hypothesis, as income levels increase, inequality first increases and then decreases. This relationship is known as the inverted U-hypothesis, and the curve showing the income distribution and income level is referred to as the Kuznets curve (Kubar, 2011, p. 233; Piketty, 2015). Atkinson's measure of inequality presents the total income percentage that a given society would have to forego in order to have more equal shares of income between its citizens (United Nations, 2015c). The Theil index is shown with values between 0 and infinity and shows the same level of sensitivity to the distances between different income groups. As the index value increases, it means that inequality in income distribution increases, while as the value decreases, it means that injustice decreases (Çelik, Künc & Acar, 2019, p. 768).

It can be said that there is a close relationship between income distribution and poverty. At a given income level, the higher the income inequality is, the higher the poverty rate will be. In other words, a rise in inequality causes poverty to increase. Although poverty can be defined in different ways, it can basically be defined as people's inability to have minimum living standards that meet their basic needs. Besides, while the minimum level of income and expenditure required by households or individuals is called absolute poverty, relative poverty focuses on the differences in the distribution of income and wealth rather than the absolute income levels by different groups (Balçı İzgi & Alyu, 2018, pp. 988-989; UNDP, 2022, p. 9). A life in poverty is not sustainable as it deprives people of their basic rights (<https://globalis.dk>). Poverty is also a serious social problem. Increasing inequality and poverty also cause child labor. Especially children from low-income families are forced to leave school at an early age and enter working life. In addition to depriving children of their right to education, it is a serious problem that needs to be solved because it also brings about the problem of child labor. As a matter of fact, while a total of 160 million children are in child labor worldwide, 720 thousand children between the ages of 5-17 worked in Turkey in 2019. Education, which is a fundamental right, is also an important key to eliminating inequalities existing in society, preventing

elements that harm society, and achieving both socio-economic and human development. For this reason, it is a major importance to prevent factors that create inequality in access to education (ILO, 2023; Bilgin & Erbuğ, 2021, p. 237).

Sustainable Development and Sustainable Development Goals

It can be said that the concept of sustainable development has emerged as a result of socio-economic issues to do with poverty and inequality, increasing global environmental problems, and concerns about a healthy future for humanity (Hopwood, Mellor and O'Brien, 2005: p. 39). The concept of sustainable development was first introduced in the Brundtland Report presented by the United Nations World Commission on Environment and Development in 1987, emphasizing that the needs of future generations should be taken into account while meeting today's needs.

Sustainable development aims to achieve a balance between economic development, social welfare and environmental quality. In other words, sustainable development consists of the interaction of three basic dimensions: environmental, social and economic. The environmental dimension of sustainable development includes a healthy environment, conservation of non-renewable natural resources, and rational use of renewable natural resources. The main goal of the environmental dimension of sustainable development, which emphasizes the importance of a healthy environment is to reduce the problems that occur during the production activities of institutions and the consumption actions of society and to prevent damage as much as possible. The social dimension of sustainable development, which aims to increase the welfare level of society by increasing the quality of society, consists of items such as health, education, security, employment, equality, participation and cultural identity. Growth, efficiency and stability, and the efficient use of limited resources are among the objectives of the economic dimension of sustainable development (Karaboğa, 2022: p. 79; Soubbotina, 2004: p. 10).

As a follow-up of the Millennium Development Goals, the 2030 Sustainable Development Goals were adopted at the United Nations Development Summit in 2015, covering 17 goals and 169 targets, with the signatures of 193 countries. The 2030 Agenda for Sustainable Development includes both quantitative and qualitative objectives on interconnected environmental, social and economic issues, aiming to be achieved by 2030. These 17 Sustainable Development Goals are given in Table 1 below (Derin, 2018: p. 560; Filho et al., 2020; Mathers and Deonandan, 2018: p. 11).

Table 1.
United Nations 2030 Sustainable Development Goals

1. No poverty
2. Zero hunger
3. Good health and well-being
4. Quality education
5. Gender equality
6. Clean water and sanitation
7. Affordable and clean energy
8. Decent work and economic growth
9. Industry, innovation and infrastructure
10. Reduced inequalities
11. Sustainable cities and communities
12. Responsible consumption and production
13. Climate action
14. Life below water
15. Life on land
16. Peace, justice and strong institutions
17. Partnerships for the goals

Source: United Nations, 2023b.

Among the 17 Sustainable Development Goals, Goal 10 is about the reduction in inequality within and among countries (Dev, 2016, p. 1). In addition, the aim is to empower and promote the inclusion of all, irrespective of social, economic or other status, and to ensure equal opportunity (Human Rights Council, 2023: p. 5).

Increasing and deepening inequality is an obstacle to the development and sustainability of life. As a matter of fact, if people are deprived of their right to a better life, it will not be possible to achieve sustainable development. Increasing inequality in income and opportunity also gives rise to new threats to human rights. Inequality has negative consequences, such as increasing poverty, weakening the economy, threatening social harmony and development, and causing environmental degradation (Human Rights Council, 2023, p. 5; United Nations, 2023a).

Deepening Inequality in Turkey

According to the 2022 World Inequality Report prepared by the World Inequality Lab, income inequalities have been increasing in different countries and in different ways, and inequality has increased in many countries, especially since 1980 (World Inequality Lab, 2021, p. 5). It can be said that this is due to the accelerating globalization, liberalization and the increasing rise of neoliberal policies.

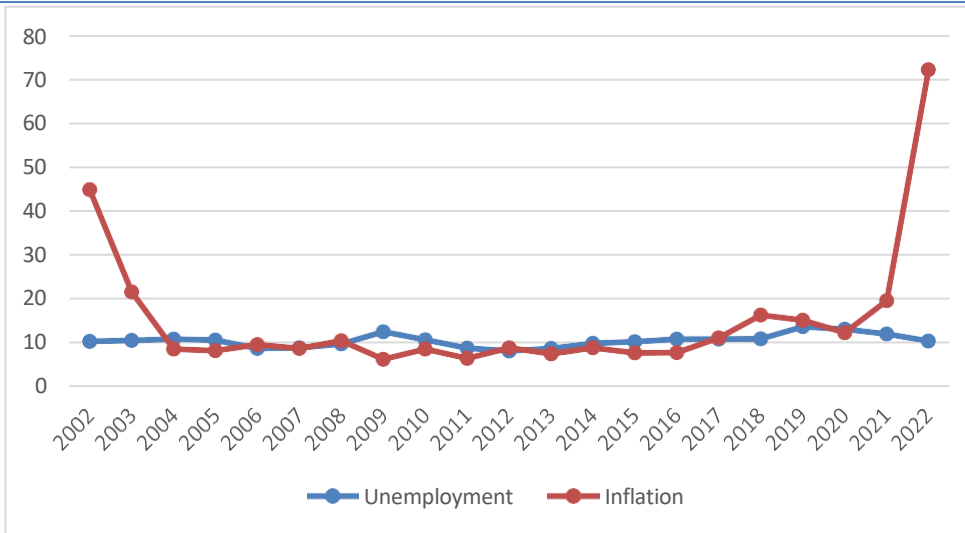
The goal of reducing inequalities is an important item within the scope of the Sustainable Development Goals. In addition to reducing income inequality, the aim of reducing inequalities is to promote universal social, economic and political inclusion, ensure equal opportunities and end discrimination, implement financial and social policies that promote equality, improve the regulation and monitoring of global financial markets and institutions, ensure enhanced representation and voice for developing countries in financial institutions, responsible and well-managed migration policies, special and differentiated treatment of developing countries, encouraging development assistance and investment in the least developed countries, and reduction of transaction costs for remittances (<https://www.kureselamaclar.org>). However, this study is limited to the issue of income inequality. In this context, this section will try to examine the situation of income inequality in Turkey. Based on this, in Graph 1, first of all, the economic growth rates of Turkey between 2002 and 2022 are given. As can be seen in the graph, Turkey's economic growth rates followed a fluctuating course during the period in question. In particular, the sharp decline in economic growth rates in 2009 is remarkable. It can be said that this situation stems from the financial crisis that occurred in 2008. It is seen that economic growth rates, which increased again in 2011, have decreased and fluctuated since this year. It can be said that the decrease seen in 2019 is due to the COVID-19 pandemic that emerged in December 2019. While there was an increase again after 2019, there was a decrease in 2022 and the growth rate was 5.57%.

Graph 1.
Economic Growth Rates (%), 2002-2022

Source: World Bank, 2023.

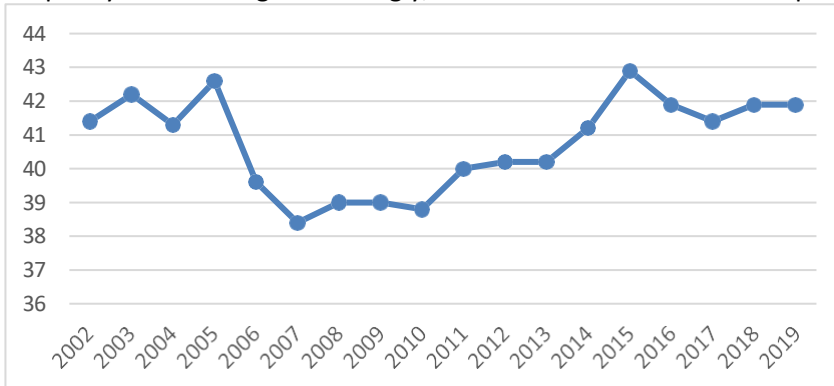
Graph 2 shows Turkey's unemployment and inflation rates for the years 2002-2022. When Turkey's inflation rates are examined, it is seen that there was a decrease from 2002 to 2004 and then followed a horizontal course. In 2022, Turkey's inflation rate was as high as 72.31%. When looking at unemployment rates, Turkey's unemployment rates followed a horizontal course between 2002 and 2022. While Turkey's unemployment rate was 10.35% in 2002, it is seen to be 10.43% in 2022.

Graph 2.
Unemployment and Inflation Rates, 2002-2022

Source: World Bank, 2023.

In 2021, the richest 10% of the global population earned 52% of global income, while the poorest part of the population earns only 8.5% of this (World Inequality Lab, 2021, p. 4). According to OECD's current data, Turkey is the 4th country in terms of income distribution inequality among 38 OECD countries (OECD, 2024). The rate of people living below 50% of median income in Turkey was 16.8% in 1994 and 17.3% in 2019 (United Nations, 2023c). Gini coefficient is an important coefficient that shows income distribution inequality, and while a decrease in the Gini coefficient indicates that inequality has decreased, an increase means that inequality has increased (Juul, 2015: p. 12). Graph 3 shows Turkey's Gini coefficient for the 2002-2019 period. When looking at the Gini coefficient, the year with the highest inequality was 2015, and the year with the lowest was 2007. According to Turkish Statistical Institute (TurkStat) data, the Gini coefficient increased in 2023. When evaluated in general, the Gini coefficient increased in Turkey in the period discussed. However, when compared to Europe, Turkey's Gini coefficient value is seen to be high. An increase in the Gini coefficient means that income distribution is deteriorating, that is, inequality is increasing. Accordingly, it can be said that income inequality in Turkey is gradually increasing.

Graph 3.
Gini Coefficient, 2002-2019

Source: World Bank, 2023.

Table 2 shows the distribution of annual equivalised household disposable income in sequential 20% groups between 2012 and 2023, within the scope of the income and living conditions research conducted by TurkStat. The first 20% group in the table constitutes the group with the lowest income, while the last 20% group constitutes the group with the highest income. When we look at the table, the share of the lowest 20% group decreased compared to the previous year and reached 5.9%, while the share of the highest 20% group from the total income increased compared to the previous year and reached 49.8%.

When the table is evaluated in general, there is a quite large difference between the bottom 20% and the top 20%. It can be interpreted from the table that there is an unfair income distribution in Turkey and that no positive development has been observed in this field in the 12-year period. As of 2023, the 20% of people earning the highest income earn approximately eight times more than the 20% of people earning the lowest income.

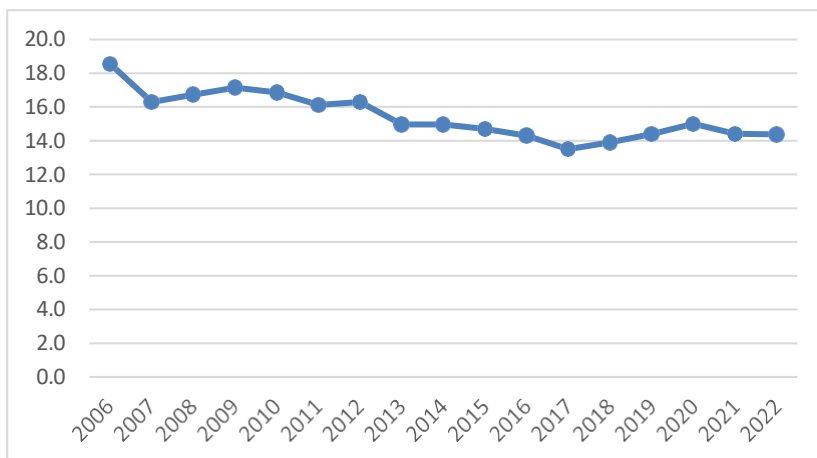
Table 2.

Distribution of Annual Equivalised Household Disposable Income by Ordered Quintiles, (%), 2012-2023

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
First %20 (The bottom)	5.9	6.1	6.2	6.1	6.2	6.3	6.1	6.2	5.9	6.1	6.0	5.9
Second %20	10.6	10.7	10.9	10.7	10.6	10.7	10.6	10.9	10.6	10.8	10.4	9.8
Third %20	15.3	15.2	15.3	15.2	15.0	14.8	14.8	15.2	14.9	15.1	14.7	14.0
Fourth %20	21.7	21.4	21.7	21.5	21.1	20.9	20.9	21.4	21.1	21.3	20.9	20.5
Last %20 (The top)	46.6	46.6	45.9	46.5	47.2	47.4	47.6	46.3	47.5	46.7	48.0	49.8

Source: TÜİK, 2021; TÜİK, 2024.

Turkey's poverty rate between 2006 and 2022 is given in Graph 4. The graph shows that there has been a decrease in the poverty rate in Turkey between these periods. However, considering that there is still a significant population living below the poverty line, more effective steps need to be taken in this regard (Çelik, Künc & Acar, 2019, p. 776).

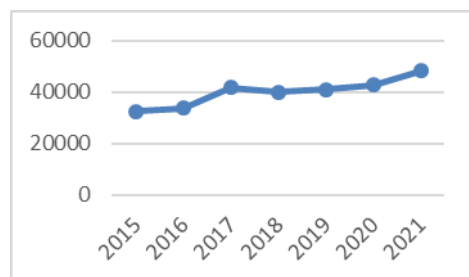

Graph 4.

Poverty Rate, 2006-2022

Source: TÜİK, 2022.

In Graph 5, where Turkey's material and social deprivation rates are presented, it is clearly seen that the material and social deprivation rates have increased from 2015 to 2021. Besides, according to TurkStat's data within the scope of poverty and living conditions statistics for 2022, persistent poverty increased from 2018 to 2022 and reached 14% in 2022 (TÜİK, 2022).

Graph 5.

Material and Social Deprivation Rate, Thousand People, 2015-2021

Source: Eurostat, 2023.

Table 3 shows the figures for the gender wage gap according to education level in 2018. TurkStat data in the table shows that earnings increase as the education level increases. Besides, when examined in terms of gender, it was observed that men had higher incomes than women at all education levels. Based on this, it is seen that there is an income/wage gap between genders in education levels in Turkey. Accordingly, it is possible to talk about a working life where there is no same pay for the same work. Therefore, the same wage should be paid for the same work and societal gender equality should be ensured in all areas (Mayda & Vurkun, 2018, p. 225).

Table 3.
Gender Pay Gap by Educational Attainment, 2018

	Annual Average Gross Wage (TRY)		
	Men	Women	Total
Primary school and below	35.666	28.294	33.765
Primary education and secondary school	34.702	28.720	33.383
High school	37.334	32.013	35.812
Vocational high school	50.820	36.183	47.532
Higher education	73.095	58.754	66.786
Total	47.515	43.866	46.358

Source: TÜİK, 2018.

Conclusion

The capitalist system inherently creates inequalities. It is a known fact that inequality has negative effects on both individuals at the micro level and society at the macro level. As a matter of fact, inequality is a serious problem for both the individual and the society, and it is a phenomenon that threatens social peace, welfare and justice. Therefore, inequality and poverty are among the most urgent economic and social problems that need to be solved. Since the increase in inequality will negatively affect people's quality of life, ignoring the increasing and deepening inequality will inevitably lead to bigger problems. For this reason, it is important to take more serious steps and develop comprehensive policies in order to eliminate economic, social, opportunity and gender inequalities and ensure that people have decent living standards.

The goal of "reducing inequalities" is also included in the 2030 Sustainable Development Goals adopted by the United Nations. According to data obtained from the World Bank, Turkey's Gini coefficient increased in the period of 2002-2019. With this situation, it is understood that income distribution is distorted. According to TurkStat data, the share of the highest income group of 20% in total income in Turkey in 2023 is 49.8%. On the other hand, the poorest 20% receive only 5.9% of the income. Besides, according to TurkStat data, there has been a decrease in poverty rates in Turkey between the 2006-2022 period. However, material and social deprivation rates increased between 2015 and 2021. According to the figures on the gender pay gap by educational attainment, earnings increase as the level of education increases. It has also been observed that men have higher incomes than women at all education levels. Therefore, it is possible to talk about a working life in which the same wage is not paid for the same work. Based on this, the same wage should be paid for the same work and situations that create gender inequality should be eliminated. In this context, if a general evaluation is made in the light of data, tables and graphs; The increase in material and social deprivation rates in Turkey over the periods discussed, the increase in the Gini coefficient and its higher values compared to many countries, reveal increasing and deepening inequality. Eliminating inequality is also important for sustainability. It is important to eliminate inequality, eliminate poverty, increase

the welfare level of the society, ensure social peace, ensure equality of opportunity and ensure sustainable development. Inequalities also cause migration movements. Thus, the country's workforce migration and brain drain go to other countries. Hence, it is important to create policies that aim to eliminate inequalities in order to create a just system. It is obvious that the current system cannot solve the problem of inequality. For this reason, neoliberal policies that further deepen inequality should be abandoned.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

References

- Akın, C. S. & Aytun, C. (2018). Gelir dağılımının makroekonomik belirleyicileri: Türkiye örneği. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(42), 52-81.
- Akyıldız, Y. & Şeşen, E. (2022). The brutal face of the violent game of the capitalist competition: Squid game. *SineFilozofi*, 7(14), 279-299.
- Ayhan, E. E. (2022). Gelir dağılımı ve yoksulluk. In: Yoksulluk, farklı boyutlarıyla, G. Cerev & B. Yenihan (Eds.), 2. Edition, Bursa: Dora publishing, 233-251.
- Balcı İzgi, B. & Alyu, E. (2018). Yoksulluk ve gelir dağılımı eşitsizliği: OECD ve AB ülkeleri panel veri analizi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 17(3), 988-996.
- Bauman, Z. (2013). *Azınlığın zenginliği hepimizin çıkarına mıdır?*. Translator: Hakan Keser, İstanbul: Ayrıntı publishing.
- Bilgin, R. & Erbuğ, E. (2021). Eğitimde fırsat eşitsizliği üzerine eleştirel bir değerlendirme. *International Journal of Economics Administrative and Social Sciences*, 4(2), 231-239.
- Bolatito, A-O, S. & Madinah, N. (2023). The impacts of (SDGs 10) - Reduce inequality within and among countries: An exploratory discourse. *Journal of Harbin Engineering University*, 44(10), 247-257.
- Bresser-Pereira, L. C. (2014). Inequality and the phases of capitalism. *Forum for Social Economics*, 43(3), 199-222. <https://doi.org/10.1080/07360932.2014.887589>
- Çalışkan, Ş. (2010). Türkiye’de gelir eşitsizliği ve yoksulluk. *Sosyal Siyaset Konferansları*, 59, 89-132.
- Çalışkan, A. (2022). Gelir dağılımında adaletin sağlanmasına yönelik yaklaşımlar: Teorik bir bakış. *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(2), 214-229.
- Çelik, S., Künc, S. & Acar, S. (2019). Türkiye’de gelir dağılımında adalet ve yoksullaşma sorunu: 2000 sonrası dönem üzerine bir analiz. *Turkish Studies – Economics, Finance, Politics*, 14(3), 761-780.
- Çobanoğlu, F. & Yılmaz, H. İ. (2019a). Türkiye’de hanehalkı sorumlusunun yıllık toplam gelirindeki eşitsizliğin ölçülmesi. *Tarım Ekonomisi Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 25-43.
- Çobanoğlu, F. & Yılmaz, H. İ. (2019b). Türkiye’de yıllık hanehalkı kullanılabilir gelir eşitsizliğinin ölçümü. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 6(42), 2633-2646.
- Danmarks Statistik. (2019). Ulighedsmål: Gini-koefficient.
- Derin, M. (2018). Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri kapsamında Türkiye’nin sağlık alanına ilişkin mevcut durum analizi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(57), 558-568.
- Dev, S. M. (2016). The problem of inequality.
- Doğan, C. & Tek, M. (2007). Türkiye’de gelir dağılımının toplanma oranı yöntemiyle analizi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 93-119.
- Erdoğan, Ş. (2004). 1980-2000 yılları arasında Türkiye’de gelir dağılımı. *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 4(8), 47-57.
- Erikli, S. & Yücel, A. (2019). Gelir eşitsizliği bireylerin refahını etkiler mi? Türkiye’den bulgular. *Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(2), 243-260.
- Eurostat. (2023). Material and social deprivation rate by number of items of deprivation. Retrieved from: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/ILC_SIP8__custom_7497690/default/table?lang=en (Accessed: 18.09.2023).

- Evcim, N., Güneş, S. & Karaalp-Orhan, H. S. (2019). Yoksulluk, eşitsizlik ve büyüme arasındaki ilişki: Türkiye düzey-1 örneği. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 17(4), 145-164.
- Filho, W. L., Wolf, F., Salvia, A. L., Beynaghi, A., Shulla, K., Kovaleva, M. & Vasconcelos, C. R. P. (2020). Heading towards an unsustainable world: Some of the implications of not achieving the SDGs. *Discover Sustainability*, 1:2. <https://doi.org/10.1007/s43621-020-00002-x>
- Göksu, S. & Kılıç, R. (2020). Gelir dağılımındaki eşitsizliğin belirleyicilerine yönelik panel nedensellik analizi: OECD ülkeleri örneği. *Maliye Dergisi*, 178, 82-97.
- Guo, Y., Rosland, A., Ishak, S. & Senan, M. K. A. M. (2023). China's pattern of growth moving to sustainability and reducing inequality. *Economic Research-Ekonomika Istraživanja*, 36(1).
- Güzel, S. (2018). Gelir eşitsizliği, refah ve mutluluk. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(3), 389-394.
- Hopwood, B., Mellor, M. & O'Brien, G. (2005). Sustainable development: Mapping different approaches. *Sustainable Development*, 13(1), 38-52. <https://doi.org/10.1002/sd.244>
- Human Rights Council. (2023). Inequality, social protection and the right to development.
- ILO. (2023). Çocuk işçiliği ile mücadele programı. Retrieved from: <https://www.ilo.org/ankara/projects/child-labour/lang--tr/index.htm> (Accessed: 18.12.2023).
- İnan, M. & Demir, M. (2018). Eğitimde fırsat eşitliği ve kamu politikaları: Türkiye üzerine bir değerlendirme. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(2), 337-359.
- Juul, J. S. (2015). Udvikling i økonomisk ulighed i Danmark. *Samfundøkonomen*, 3, 12-17.
- Karaboğa, F. (2022). Sürdürülebilirliğin üç temel boyutu: On birinci kalkınma planı içerik analizi. *Sürdürülebilir Çevre Dergisi*, 2(2), 76-84.
- Kaya, S. (2020). İnsana yakışır iş açığı: Çalışan yoksulluğu açısından bir değerlendirme. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 79, 55-106.
- Kubar, Y. (2011). Bir iktisat politikası amacı olarak gelir dağılımı: Türkiye örneği (1994-2007) analizi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(2), 227-246.
- Mathers, A. & Deonandan, R. (2018). Are the Sustainable Development Goals realistic and effective: A qualitative analysis of key informant opinions. *OIDA International Journal of Sustainable Development*, 11(03), 11-16.
- Mayda, F. A. & Vurkun, S. (2018). Gelir dağılımı eşitsizliğinin toplumsal cinsiyet bağlamında değerlendirilmesi. *The Journal of International Lingual, Social and Educational Sciences*, 4(2), 214-228.
- OECD. (2024). Income inequality. Retrieved from: https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/income-inequality/indicator/english_459aa7f1-en (Accessed: 27.01.2024).
- Özdemir, Ö. (2021). Kamu eğitim harcamaları ve gelir dağılımı eşitsizliği üzerine bir nedensellik analizi: Türkiye örneği. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 8(3), 576-592.
- Öztürk, N. & Göktolga, Z. G. (2010). Yoksulluk ve gelir bölüşümünü belirlemede kullanılan ölçütler. *Bütçe Dünyası Dergisi*, 34, 3-25.
- Piketty, T. (2015). *The economics of inequalities*. Translated by Arthur Goldhammer. Cambridge: Harvard University Press.
- Sedefoğlu, G. (2019). Sürdürülebilir kalkınma hedefleri çerçevesinde yoksulluk ve gelir eşitsizliği. Poedat Akademisi: 2. Buluşma, 31 Temmuz-4 Ağustos, Gümüşlük Akademisi.
- Soubbotina, T. P. (2004). Beyond economic growth: An introduction to sustainable development. The World Bank, Washington D.C.
- Stiglitz, J. E. (2014). The price of inequality: How today's divided society endangers our future. *Sustainable Humanity, Sustainable Nature: Our Responsibility*.
- Stiglitz, J. E. (2016). *Eşitsizliğin bedeli*. 4. Edition, İstanbul: İletişim publishing.

- Şerbetçi, G. (2014). Türkiye’de uygulanan finansal politikaların gelir dağılımı üzerindeki etkisi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(1), 93-116.
- Trapeznikova, I. (2019). Measuring income inequality. IZA World of Labor, Institute of Labor Economics (IZA), Bonn.
- TÜİK. (2018). Kazanç yapısı araştırması, 2018. Retrieved from: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Kazanc-Yapisi-Arastirmasi-2018-30580#:~:text=Bu%20e%C4%9Fitim%20d%C3%BCzeyinde%20y%C4%B1ll%C4%B1k%20ortalama,62%20bin%20051%20TL%20oldu.&text=%C3%9Cretli%20%C3%A7al%C4%B1%C5%9Fanlar%C4%B1n%20br%C3%BCt%20kazan%C3%A7lar%C4%B1%20ekonomik,ekonomik%20faaliyet%20kolunda%20oldu%C4%9Fu%20g%C3%B6zlemlendi.> (Accessed: 23.12.2023).
- TÜİK. (2021). Gelir ve yaşam koşulları araştırması, 2021. Retrieved from: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2021-45581> (Accessed: 23.12.2023).
- TÜİK. (2022). Yoksulluk ve yaşam koşulları istatistikleri, 2022. Retrieved from: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Yoksulluk-ve-Yasam-Kosullari-Istatistikleri-2022-49746> (Accessed: 18.09.2023).
- TÜİK. (2024). Gelir dağılımı istatistikleri, 2023. Retrieved from: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-Dagilimi-Istatistikleri-2023-53711> (Accessed: 29.01.2024).
- Türkkan, A. (2019). Sürdürülebilir kalkınma hedeflerindeki ölümlülük göstergelerine göre Türkiye’de bölgesel eşitsizlikler. *Sağlık Yönetimi Dergisi*, 3(2), 16-22.
- UNDP. (2022). Reducing inequality in the decade of action to achieve the SDGs and accelerate post-pandemic recovery.
- United Nations. (2015a). UN adopts new global goals, charting sustainable development for people and planet by 2030. Retrieved from: <https://www.un.org/en/development/desa/news/sustainable/un-adopts-new-global-goals.html#more-15178> (Accessed: 19.12.2023).
- United Nations. (2015b). Concepts of inequality. Retrieved from: https://www.un.org/en/development/desa/policy/wess/wess_dev_issues/dsp_policy_01.pdf (Accessed: 14.12.2023).
- United Nations. (2015c). Inequality measurement, Development issues No. 2. Retrieved from: https://www.un.org/en/development/desa/policy/wess/wess_dev_issues/dsp_policy_02.pdf (Accessed: 13.12.2023).
- United Nations. (2023a). Goal 10: Reduce inequality within and among countries. Retrieved from: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/inequality/> (Accessed: 24.12.2023).
- United Nations. (2023b). The 17 goals. Retrieved from: <https://sdgs.un.org/goals> (Accessed: 24.12.2023).
- United Nations. (2023c). SDG country profile: Türkiye. Retrieved from: <https://unstats.un.org/sdgs/dataportal/countryprofiles/tur#goal-10> (Accessed: 07.12.2023).
- World Bank. (2023). <https://databank.worldbank.org> (Accessed: 18.09.2023).
- World Inequality Lab. (2021). Dünya eşitsizlik raporu 2022. <https://globalis.dk/tema/fattigdom/baeredygtig-udvikling> (Accessed: 24.12.2023).
- <https://www.kureselamaclar.org/amaclar/esitsizliklerin-azaltilmasi/> (Accessed: 07.12.2023).

Çevrimiçi Müşteri Deneyiminin Çevrimiçi Müşteri Sadakati Üzerine Etkisi

The Effect of Online Customer Experience on Online Customer Loyalty

Gülşah KALENDER

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Rize, Türkiye

Recep Tayyip Erdoğan University, Institute of Graduate Studies, Rize, Türkiye
gulsah_kalender19@erdogan.edu.tr

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Abdülkadir ÖZTÜRK

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Rize, Türkiye

Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Business Administration, Rize, Türkiye
abdulkadir.ozturk@erdogan.edu.tr

Açıklama (Bu çalışma birinci yazar tarafından Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü için hazırlanmış olan "Covid-19 Pandemi Döneminde E-Perakendecilikte Çevrimiçi Müşteri Deneyiminin Çevrimiçi Müşteri Sadakati Üzerine Etkisi" başlıklı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.)

Explanation (This study was written by the first author by Recep Tayyip Erdoğan University Graduate Education It is produced from the Master's thesis titled "The Effect of Online Customer Experience on Online Customer Loyalty in E-Retailing During the Covid-19 Pandemic Period" prepared for the Institute of Online Retailing).

Geliş Tarihi/Received 06.04.2024
Kabul Tarihi/Accepted 27.09.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 25.03.2025

Cite this article: Kalender, G. & Öztürk, A. (2025). The Effect of Online Customer Experience on Online Customer Loyalty. Current Perspectives in Social Sciences, 29 (1), 120-132.

Öz

İnternet ve internetten alışveriş günümüzün vazgeçilmezi haline gelmiştir. Pandemi döneminde çevrimiçi alışverişlerin artmasıyla birlikte tüketicilerin çevrimiçi ortamlarda gerçekleştirdikleri alışverişlerin artışı ve yaşadıkları deneyimler bu çalışmanın çıkış noktası olmuştur. Bu çalışmanın amacı, E-ticaret sitelerinden alışveriş yapan tüketicilerin çevrimiçi alışveriş deneyimlerinin çevrimiçi sadakat üzerine etkisinin araştırılmasıdır. Çalışma tanımlayıcı araştırma modeline göre tasarlanmıştır. Veriler çevrimiçi anket yöntemi kullanılarak AMOS 21 programı aracılığı ile analiz edilip yorumlanmıştır. Literatüre göre çevrimiçi sadakate etkisinin olduğu belirlenen çevrimiçi deneyim, çevrimiçi ağızdan ağıza iletişim, çevrimiçi güven ve müşteri memnuniyeti değişkenleri çerçevesinde araştırma modeli tasarlanmıştır. Çalışmamızda elde edilen sonuçlara göre bireylerin satın alma gerçekleştirdikleri elektronik ortamda yaşadıkları deneyimler sonucu yaşadıkları güvenin, memnuniyetin, ağızdan ağıza iletişimlerinin, işletmeye karşı sadakat göstermeleri ile ilişkili olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Çevrimiçi Müşteri Deneyimi, Elektronik Deneyim, Çevrimiçi Müşteri Sadakati, Elektronik Güven, Elektronik Ağızdan Ağıza İletişim

Abstract

The internet and online shopping have become essential in modern times. With the increase in online shopping during the pandemic period, the increase in online shopping and experiences of consumers in online environments were the starting point of this study. The aim of this study is to investigate the effect of online shopping experiences of consumers shopping from e-commerce sites on online loyalty. The study was designed according to the descriptive research model. The data were analyzed and interpreted through AMOS 21 program using online survey method. The research model was designed within the framework of online experience, online word of mouth communication, online trust and customer satisfaction variables, which are determined to have an effect on online loyalty according to the literature. According to the results obtained in our study, it has been observed that trust, satisfaction, word of mouth communication that individuals experience as a result of their experiences in the electronic environment where they make purchases are related to their loyalty towards the business.

Keywords: Online Customer Experience, Electronic Experience, Online Customer Loyalty, Electronic Trust, Electronic Word of Mouth

Giriş

Teknolojik gelişmeler ve ekonominin gelişmesi tüketicilerin tüketim alışkanlıklarının da değişmesine sebep olmuştur. İşletmelerden rekabetçi sistemde varlıklarını devam ettirmek ve rekabette avantajlı olabilmek için tüketicilerdeki değişimlere odaklanarak, onlara farklı deneyimler yaşatma eğiliminde olmaları beklenmektedir. Sürdürülebilir rekabet avantajı sağlamak için firmaların, dijital değişim çağına uyum sağlayabilmek adına kendilerini güncelleyerek geleneksel anlayış yerine dijitalleşme sürecine geçişi önem arz etmektedir (Durukal,2019, s. 1614). Geleneksel pazarlama tüketicileri rasyonel karar alıcılar olarak görürken, deneyimsel pazarlama ise tüketicileri tüketimlerinde farklılık arayan, duygularıyla hareket eden ve anı biriktirmek isteyen kişiler olarak görmektedir. Özellikle hizmet işletmelerinde tüketiciler daha fazla deneyim yaşamak istemektedirler. Hizmet işletmeciliğinde işletmeler tarafından uygulanan pazarlama karmasının hoş deneyimlerle zenginleştirilmesi durumu müşterilerin satın alma eğilimlerinde artış sağlanmaktadır. Bu nedenle hizmet sektöründeki işletmelerin müşterileri için deneyimler yaratmaya ve yönetmeye odaklanmaları önerilmektedir (Kabadayı ve Alan, 2014, s. 213).

Pandemi sürecinde elektronik ticaretin tüketiciler için önemli bir çözüm ve araç olabileceği görülmüştür (WTO, 2020, s. 1). Covid- 19 pandemisi sebebiyle tüketicilerdeki evde bulunma sürelerinin artışı ve sınırlı saatler arasında yaptıkları alışverişlerle birlikte elektronik ticaret hayatımızda önemli yer kaplamıştır (Yılmaz ve Bayram, 2020, s. 38). Yaşanan Covid-19 Pandemisi sebebiyle tüketicilerin çevrimiçi satın alımlara daha çok yönelmesinden dolayı bu çalışmada, çevrimiçi deneyimler sonucu oluşan çevrimiçi sadakatin araştırılması hedeflenmiştir.

Tüketiciler alacakları mal ve hizmetlerin kendilerine uygun olanını internet aracılığıyla bulma eğiliminde olup bunu internet üzerinden gerçekleştirmektedirler. Bu nedenle, işletmeler rekabet avantajı elde edebilmek adına kullanıcı deneyimi, müşteri memnuniyeti ve müşteri sadakati kavramlarına yönelip geliştirme yoluna gitmeleri gerekmektedir. Kullanıcı deneyiminde başarıyı yakalamış olan işletmeler müşteri deneyiminde ve müşteri sadakatinde önemli avantajlar elde edeceği düşünülmektedir (Bekereci, 2019, s. 3). Bu duruma bağlı olarak bu çalışmada elektronik müşteri deneyiminin elektronik müşteri sadakatine etkisi incelenirken elektronik müşteri memnuniyetini, elektronik müşteri güveni ve e-wom iletişim kavramlarının da etkilerini araştıran bir araştırma modeli çerçevesinde uygulama yapılmıştır.

Bu çalışmada, özellikle Covid 19 Pandemisi sonrası dönemde Pandemi öncesine göre tüketiciler elektronik ortamlarda daha fazla zaman geçirmiştir. Bu durum karşısında tüketicilerin elektronik ortamdaki deneyimlerinin elektronik güven, e-wom ve elektronik memnuniyet ile elektronik sadakat oluşturup oluşturmayacağı incelenmesinin işletmelere yol gösterici olacağı düşünülmektedir.

Kavramsal Çerçeve ve Hipotezler

Deneyimsel Pazarlama ve Elektronik Deneyim

Günümüz endüstrileri müşterilerine geleneksel pazarlama anlayışında yer alan özellik ve fayda anlayışından ziyade artık deneyimler yaratmaya doğru ilerlemektedirler. Geleneksel pazarlamada tüketiciler, rasyonel karar vericiler olarak değerlendirilmektedir. Deneyimsel pazarlama ise tüketicileri rasyonel karar verici olmalarının yanında duygusal olarak da ele almaktadır (Schmitt, 1999, s. 53). Gilmore ve Pine (2002) deneyimsel pazarlamayı müşterinin duygularını canlandıran, müşteriye deneyimin bir parçasıymış gibi hissettiren ve karar vermek için müşteriye yeterli bilgi vermesi gereken unutulmaz etkinlikler olarak tanımlamaktadır.

Deneyimsel pazarlama stratejik deneyimsel modüller (SEMs-Strategic Experiential Modules) ve deneyim sağlayıcılar (experience providers) olarak iki konseptten oluşmaktadır. SEMs, farklı türde müşteri deneyimi oluşturmak amacıyla yöneticilerin müşterilerine uyguladıkları stratejik deneyim modülleridir. Bu modüller duygusal deneyimler, duygusal deneyimler, bilişsel deneyimler, fiziksel deneyimler, davranışlar ve yaşam tarzları olarak ele alınmıştır. Pazarlamacılar tarafından müşterilere karşı yaratılabilecek deneyimler; duygusal, duygusal, bilişsel, fiziksel ve sosyal deneyim olmak üzere beş farklı şekildedir (Schmitt, 1999, s. 53-60).

Elektronik müşteri deneyim türleri Luo vd., (2011) tarafından daha önceki çalışmalar daraltılarak 5 boyutta toplanmıştır. Bu boyutlar; duygusal, etkileşim, zevk, akış ve ilişkisel (topluluk ilişkileri) boyutlarıdır. Bahçecioğlu (2014) yapmış olduğu çalışmada

literatürde ‘topluluk ilişkileri’ olarak yer alan boyutu kendi yapmış olduğu çalışmanın yapısına uygun olarak ‘ilişkisel deneyim’ olarak isimlendirmiştir. İlgili çalışmada zevk, akış deneyimi ve ilişkisel deneyimleri analizler sonucunda aynı boyut altında çıkmış ve üç boyutu ‘optimum akış deneyimi’ olarak adlandırarak tek boyuta indirgemıştır. Daha önceki çalışmalar ve ifadeleri dikkate alarak Bahçecioğlu (2014, s. 145) sanal (elektronik/online) deneyimi optimum akış deneyimi, duyuşsal deneyim ve etkileşim deneyimi olarak 3 boyutta değerlendirmiştir. Faiz ve Kaplan’ın (2020) çalışmalarında ise 5 boyutlu elektronik (online) müşteri deneyim türlerinden akış ve zevk deneyimi aynı boyutta değerlendirilerek çalışma 4 boyutta yürütülmüştür. İlgili literatür ve ifadeler de incelendikten sonra bu çalışmada Faiz ve Kaplan’ın (2020) kullandıkları ifadeler ve boyut isimleri dikkate alınmıştır. Bahsi geçen boyutlar aşağıda açıklanmıştır.

- Bir web sitesinin tüketicilerin beş duyusuna hitap etmesiyle duyuların harekete geçirilmesi sonucu tüketiciyle etkileşime girerek olumlu tutumların oluşturulması duyuşsal deneyim olarak ele alınmıştır (Chen vd., 2008, s. 4).
- Etkileşim deneyimi potansiyel bir müşteriye bir marka fikrine ve markaya bağlılığa yönlendirerek, o müşterinin bir pazarlama iletişimi ile olan etkileşimini ifade etmektedir (Mollen ve Wilson, 2009, s. 919).
- Zevk deneyimi bir kişinin bir duruma karşı iyi, neşeli, mutlu olma durumu ve tatmin olma derecesi olarak tanımlanır. Zevk duyuşları, tüketicileri yeni bir uyarıcı hakkında olumlu değerlendirmeler yapmaya, yeni olasılıkları keşfetmeye ve risk almaya yönelir. Zevk, gelecekteki yaklaşım davranışına karşı olumlu tutumlar geliştirerek sonraki etkileşimlerde uyarıcı bir etki yaratır (Chen vd., 2008, s. 4).
- Tüketiciler internette buldukları platformu incelemeye daldıklarında akış yaşarlar ve bu keyifli bir durumun göstergesidir (Chen vd., 2008, s. 4). Akış deneyimi, elektronik ortamda zaman algısının, mevcut konumun unutulmuş mutluluk hissi yaşanmasıdır. Odaklanma, stres atma ve akıp gitmek gibi metaforlar bu unsura katkı sağlamaktadır. Akış deneyimi, kişinin, sürece dahil olmak için duyuşlarının değişmesi, zevk duyması, zaman kavramına yönelik algılarında değişiklikler yaşamasıdır (Berk, 2021, s. 23).
- İlişkisel deneyim, bir topluluk üyelerinin bir ürün veya hizmeti, belirli ilgi alanlarını birbiriyle paylaşmasıdır. Bu anlamda deneyimin zevkini kolaylaştıran ve bir topluluğa ait olma duyuşu oluşturan bir web sitesi inşa etme, faydalı bir tutum olmaktadır (Chen vd., 2008, s. 4).

Faiz ve Kaplan (2020) çalışmasında, elektronik müşteri deneyimi boyutları olan duyuşsal, etkileşim, akış ve zevk deneyimlerinin e-memnuniyet ve e-sadakat üzerinde etkili olduğunu tespit etmişlerdir. Akkuş vd. (2014) çalışmalarında müşteri deneyimi öncüllerinin müşteri güveni öncüllerini pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Bekereci (2019) çalışmasında, internette gerçekleşen alışverişlerdeki kullanıcı deneyimlerinin ayakkabı satın alımlarındaki etkisini belirlemeye yönelik müşterilere deneyimlerini araştıran nitelikte ifadeler yönelmiştir. Kullanıcı deneyimi değişkeninin müşterilerin memnuniyetleri ve sadakatleri üzerinde olumlu etkisi tespit edilmiştir. Bu doğrultuda;

H1: Elektronik deneyim elektronik alışveriş güveni üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir.

H2: Elektronik deneyim elektronik ağızdan ağıza iletişim üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir.

H3: Elektronik deneyim elektronik müşteri memnuniyeti üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir.

Güven ve E-Güven

Güven çeşitli şekillerde oluşsa da bu güvenin nasıl gerçekleştiği ve insanların davranışlarına ve inançlarına yön vermesi durumu kültürel faktörlere (toplumsal normlar, değerler vb.) bağlıdır. Güven, belirsizlik ve bağımlılık içeren birçok sosyal ve ekonomik etkileşimde önemli rol oynamaktadır. İnternet üzerinden yapılan işlemlerde de belirsizlik olduğu için birçok araştırmacı güven unsurunun elektronik ticaretin başarılı bir şekilde yaygınlaşmasını etkileyen kritik bir faktör olduğunu belirtmişlerdir (Teo ve Liu, 2007, s. 22- 23).

Müşterilerin işletme ile doğrudan iletişimde olmadıkları ve işlemlerini tamamlamak için kredi kartı bilgileri gibi önemli bilgilerini vermeleri yüksek seviyede riskli bir durum olduğundan, güven unsuru elektronik hizmette sadakat yaratmak için oldukça önemli görülmektedir (Pratminingsih vd., 2013, s. 105).

Elektronik ticaretin yaygınlaşması sonucu işletmeler güvene dayalı uzun süreli ilişkilere önem vererek ve müşteri odaklılığını ilke edinerek müşteri sadakatine karşı gösterdikleri önemi arttırmışlardır. Taraflar arasındaki güven sonucu taraflar birbirlerinin beklentilerini, ilgi alanlarını, gereksinimlerini ve tatmin düzeylerini saptayarak bu durumlara yönelik ürün-hizmet sunabilmektedirler (Şahin, 2003, s.22). Sosyal medya kullanıcıların elektronik alışveriş sitelerine karşı güven ve elektronik

bağlılıkları ile elektronik ağızdan ağıza iletişimleri arasındaki ilişki incelenmiştir. Bu üç faktör arasında anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir (Bozbay vd., 2017). Tüketicilerin çevrimiçi perakende sitelerinden yaptıkları alışverişlerde, ilgili sitenin hizmetinden duydukları memnuniyetlerinin siteye olan güvenlerini doğrudan etkilediği bulunmuştur. Siteden algılanan kalitenin siteden yapılan alışverişlerden aynı oranda memnun kalındığı sonucuna ulaşılmıştır (Yaşın, vd., 2017, s. 24). İlgili literatür doğrultusunda;

H4: Elektronik alışveriş güveni elektronik ağızdan ağıza iletişim üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir. H5: Elektronik alışveriş güveni elektronik sadakat üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir.

Ağızdan Ağıza İletişim ve E-Ağızdan Ağıza İletişim (E-Wom)

Ağızdan ağıza iletişim(e-wom) genel bir tanım olarak; gayri resmi, ticari olmayan, iki veya daha fazla tüketici arasında bir marka, ürün veya hizmet hakkında sözlü olarak kişiden kişiye gerçekleştirilen iletişim şeklinde değerlendirilebilir (Pollach, 2006, s. 1). E-wom, internet aracılığıyla çok sayıda kişi ve kurumun kullanımına sunulan bir ürün veya işletme hakkında potansiyel, mevcut veya eski müşteriler tarafından yapılan herhangi bir olumlu veya olumsuz açıklama olarak ifade edilmiştir (Henning-Thurau vd., 2004, s. 39). E-wom tüketiciler arasında üç farklı şekilde gerçekleşir. İlk olarak riskin azaltılmasına yönelik anından kullanım için bilginin aranmasında, ikinci olarak bilgiyi gelecekteki kullanım için elde etmede ve saklamada, son olarak ise bilgiyi diğer insanların kararlarını etkilemek için paylaşmak amacıyla gerçekleştirilir. Tüketiciler web siteleri aracılığı ile işletmeler ve ürünler hakkındaki görüşlerini, ürün incelemelerini; şikayetler, tartışma konuları ve sohbetler şeklinde yazılı şekillerde dile getirmektedirler. Böylelikle, e-wom iletişim işletmeler açısından yeni müşteriler edinmek ve kalitelerini arttırmak için bir geri bildirim işlevi görmektedir (Pollach, 2006, s. 2). E-wom nispeten güvenilir bir bilgi kaynağı olarak algılandığı için tüketici hafızası üzerinde güçlü bir etkisi vardır (Grewal vd., 2003, s. 189).

Dış giyim sektöründe yapılan satın alma kararında tüketici tavsiyelerinin ve e-wom iletişimin satın alamaya ne yönde etki ettiği araştırılmıştır. Yapılan çalışmada, satın alma sürecinde tüketicilerin diğer tüketicilerin tavsiyelerinden etkilendiği ve e-wom'un bu durumda etkili olduğu görülmüştür (Toros Dapiapis, 2016, s. 167). Elektronik ticaret mağazalarındaki hizmet kalitesinin, sadakatin, sözlü ve elektronik ağızdan ağıza iletişim ilişkilerinin incelenmesini amaçlayan Erdoğan (2022) çalışmasında, sadakatin tüm ağızdan ağıza değişkenler üzerinde pozitif yönde etki ettiği belirlenmiştir.

H6: Elektronik ağızdan ağıza iletişim elektronik müşteri memnuniyeti üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir. H7: Elektronik ağızdan ağıza iletişim elektronik sadakat üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir.

Müşteri Memnuniyeti ve E-Memnuniyet

Memnuniyet, müşterilerin temel satın alma davranışlarını ve önceki tecrübelerinden edindikleri öğretilerini açıklamada aracı unsurdur (Özüdoğru vd., 2018, s. 416). Memnuniyet, ürün ya da hizmetlere karşı kişinin satın alma eğiliminden önceki beklentisi ile satın almadan sonra yaşadığı deneyiminin beklentisini karşılama halidir (Çatı vd., 2018, s. 69). E-ticarete müşteri memnuniyetinde ise ana sayfanın sunumu, kalitesi ve tasarımı etkilidir (Alhusseyin ve Atılğan, 2021, s. 355-356).

E-ticarete müşteri memnuniyeti, bireylerin beklentilerinin karşılanmasıdır. Müşteri ile e-ticaret arasında yakınlık ve güven oluşturularak tekrarlanan satın alımların başlatılmasıdır (Tzavlopoulos vd., 2019, s. 578).

Elektronik müşteri memnuniyetini artıran unsurlar; müşteriyi bilgilendirme, ilgi ve alaka gösterme, sorunların giderilmesi ve hızlı geri dönüşler yapılmasıdır. Şikâyet platformlarında memnuniyet bildiren, teşekkür mesajı ileten ve şikâyetini geri çeken kişilerin bu unsurlara istinaden bu yaklaşımı sergiledikleri tespit edilmiştir (Şirzad ve Turancı, 2019, s. 421).

Turizm sektöründe web tabanlı seyahat araçlarının elektronik hizmet kalitesinin ölçülmesinde ise elektronik hizmet kalitesi, sadakat ve memnuniyet arasındaki ilişkinin anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Yıldız ve Çizel, 2017, s. 33).

Müşteri memnuniyetinde, müşterinin ihtiyaç ve beklentilerinin karşılanması müşterilerin memnuniyet ve sadakat göstermeleri açısından önem arz etmektedir. Satış sonrası hizmetler müşteri memnuniyeti ve müşteri sadakatının gerçekleşmesinde etkilidir (Darıcan ve Koç, 2023, s. 73). E-memnuniyet ve e-sadakat ilişkisine yönelik Bayır (2021) çalışmasında, kargo/takip, iptal/iade ve müşteri hizmetleri gibi satış sonrasına yönelik hizmetlerin e-memnuniyet aracılığı ile e-sadakat üzerinde etkisinin olduğu tespit edilmiştir.

H8: Elektronik müşteri memnuniyeti elektronik sadakat üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir.

Sadakat ve E-Sadakat

Müşteri sadakati, bir müşterinin bir ürün veya hizmeti tekrar satın almasıdır. Müşteri sadakatının işletmelere birçok olumlu sonuç getirdiğinden işletmelerin stratejik pazarlama planlamalarının temel amaçları arasında yer almaktadır. Mevcut müşteriyi elde tutmak, yeni müşteriler aramaya göre çok daha ucuzdur ve sadık müşteriler ilk defa gelen müşterilere göre daha kolay erişilebilir konumdadırlar. (Pratminingsih vd., 2013, s. 104).

Hizmet sektöründe seyahat acentalarının elektronik ortamda sundukları hizmetlerde tüketicilerin e-hizmet kalite algısı, müşteri sadakati ve müşteri memnuniyeti tutumları incelendiğinde, internetten alışveriş yapma sıklığı ile müşteri sadakati ve toplam e-hizmet kalitesi arasında; yaş ve cinsiyet değişkenleri ile ise müşteri memnuniyeti arasında anlamlı farklılıklar elde edilmiştir (Bayram ve Şahbaz, 2017, s. 60).

Yöntem

Tanımlayıcı araştırma modeline göre tasarlanan bu çalışmada, verileri toplamak için kolayda örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Çevrimiçi anket formu aracılığı ile 364 kişiden veriler elde edilmiştir. Bu çalışmada çevrimiçi alışveriş yapan 18 üzeri kişilerden elde edilen veri kullanılmıştır. Uygulanan anket formunun açıklama kısmında çalışmanın amacından bahsedilip çalışma hakkında katılımcılara kısa bilgi verilmiştir. Anket formunda yer alan elektronik güven değişkenine yönelik oluşturulan sorular Jin vd., (2008) ve Kim vd., (2009) çalışmalarında yer alan ölçeklerden faydalanılarak 3 madde kullanılmıştır. Elektronik deneyim ölçeği Faiz ve Kaplan (2020)' in çalışmasından esinlenilerek ve belirtmiş olduğu kaynaklardan (Song ve Zinkhan, 2008; Luo vd., 2011) yararlanılarak oluşturulmuştur. Elektronik müşteri memnuniyetine ait ifadeler Bayram ve Şahbaz (2017)'in çalışmasından alınarak oluşturulmuştur. Elektronik müşteri sadakatine ilişkin ifadeler ise Aktürk'ün de (2013) faydalandığı Anderson ve Srinivasan'ın (2003, s.134) ölçeğinden yararlanılarak oluşturulmuştur. Elektronik ağızdan ağıza iletişime ilişkin ifadeler Akdoğan ve Akyol (2016) ile Dauarte vd., (2018) çalışmalarında yer alan ölçeklerden faydalanılarak oluşturulmuştur. Ankette kullanılmış olan 5'li likert ölçekli ifadeleri ile demografik sorular toplamda 41 ifadeden oluşmaktadır. Araştırma için etik kurul izni Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurulu'ndan 16.02.2021 tarih ve 2021/39 toplantı karar sayısı ile alınmıştır.

Bulgular

Katılımcıların cinsiyeti, medeni durumu, yaşı ve eğitim durumunu gösteren demografik özellikleri ile aylık hane geliri ve internetten alışveriş yapma sıklığı Tablo 1'de gösterilmiştir. Katılımcıların %50,6'sını kadınlar, %60,2'sini evliler oluşturmaktadır. Eğitim seviyesi açısından %45,6'lık dilimi lisans düzeyi bireyler oluşturmaktadır.

Tablo 1.
Katılımcılara Ait Demografik Bulgular

		Frekans (f)	Yüzde (%)
Cinsiyet	Kadın	184	50.6
	Erkek	180	49.4
Medeni Durum	Evli	219	60.2
	Bekar	145	39.8
Yaş	18-25	93	25.6
	26-33	90	24.7
	34-41	47	12.9
	42-49	47	12.9
	50 ve üzeri	87	23.9
Eğitim Durumu	Lise ve öncesi	101	27.8
	Ön Lisans	36	9.9
	Lisans	166	45.6
	Lisansüstü	61	16.7
Meslek	Kamu Personeli	124	34.1
	Özel Sektör	63	17.3
	Serbest Meslek/Esnaflık	24	6.6
	Emekli	32	8.8
	Öğrenci	72	19.8
Aylık Hane Geliri	Çalışmıyor	49	13.4
	0-5500	57	15.7
	5501-8500	55	15.1
	8501-11500	72	19.8
	11501-14500	51	14.0
İnternette Alışveriş Yapma Sıklığı	14500 ve üzeri	129	35.4
	Haftada bir	41	11.3
	İki haftada bir	62	17.0
	Ayda bir	121	33.2
	İki ayda bir	49	13.5
Toplam	Üç ayda bir	91	25.0
		364	100.0

Katılımcıların birden fazla yaygın olarak kullandıkları çevrimiçi alışveriş platformu olacağı düşünüldüğünden son olarak katılımcılara “Hangi çevrimiçi alışveriş platformunu/platformlarını yaygın olarak kullanmaktasınız?” sorusu sorulmuştur. Katılımcılara birden fazla çevrimiçi alışveriş platformu tercih edilme imkânı sunulmuştur.

Tablo 2.

En Yaygın Kullanılan Alışveriş Platformları

En Yaygın Kullanılan Alışveriş Platformları	Frekans
Trendyol	306
Hepsiburada	203
Yemeksepeti	96
Getir	86
Çiçeksepeti	72
Sahibinden	71
N11	61
Amazon	57
Gittigidiyor	43
Morhipo	25
Mediamarkt	13
AliExpres	10

Katılımcılardan elde edilen veriler neticesinde en yaygın olarak kullanılan alışveriş platformu olarak 306 kişinin tercih ettiği Trendyol, ikinci olarak Hepsiburada ve üçüncü sırada ise Yemeksepeti gelmektedir.

Doğrulayıcı Faktör Analizi

Tablo 3 incelendiğinde kullanılan modelin değerlerinin kabul edilebilir uyum değer aralığında olduğu görülmüştür (Doll vd., 1994). Bu durum kullanılan modelin doğru bir model olduğunu göstermektedir.

Tablo 3.

Araştırma Modeline Ait Uyum İyiliği Değerleri

Ölçütler	Sonuçlar	Kabul Edilebilir Uyum
χ^2/df	2.303	$2 < \chi^2/df \leq 5$
GFI	0.836	$.80 \leq GFI \leq 1$
RMSEA	0.060	$0 \leq RMSEA \leq .08$
CFI	0.910	$.90 \leq CFI \leq 1$
TLI	0.901	$.90 \leq TLI \leq 1$
AGFI	0.808	$.80 < AGFI \leq 1$

Yukarıdaki uyum iyilik değerlerine bakıldığında, bu değerlerin Doll vd. (1994: 456) ve Mishra ve Datta (2011: 40) tarafından önerilmiş olan kabul edilebilir uyum iyiliği aralığında olduğu görülmüştür.

Araştırma modelinin güvenilirliğinin belirlenmesinde kullanılan AVE (Average Variance Extracted = Çıkarılan Ortalama Varyans) ve CR (Composite Reliability = Birleşik Güvenilirlik) değerleri ve yapısal model uyum iyilik değerleri Tablo 4'te belirtildiği şekildedir. Literatürde yer alan AVE ve CR değerlerine bakıldığında sırasıyla 0.50'den (Fornell ve Larcker, 1981) ve 0.70'ten (Hair vd., 2016) yüksek değerde olmaları önerilmektedir. Anket, 5'li likert ölçekli ifadeler ve demografik sorularla birlikte toplamda 41 ifadeden oluşmaktadır. Etkileşim deneyimi ve zevk-akış deneyimi için 5'er ifade; duyuşsal deneyim için 3; ilişkisel deneyimde 2; güven için 3; e-wom için 5; memnuniyet için 4; sadakat için ise 6 ifadeden oluşan ölçek oluşturulmuştur.

Tablo 5.
Yapısal Modele Ait AVE, CR Değerleri ve R²

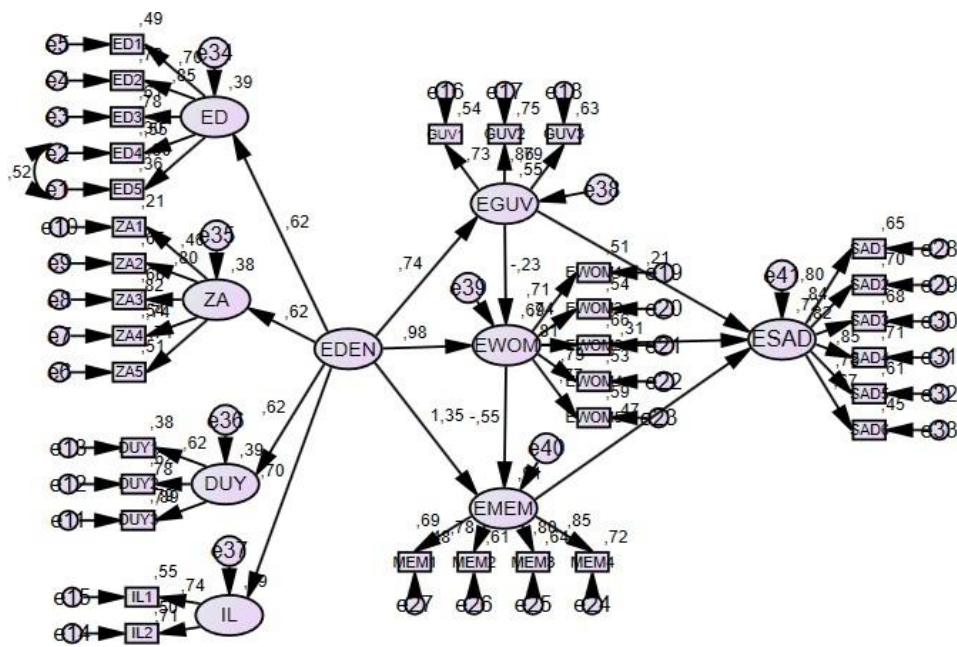
	AVE	CR	R ²
Etkileşim Deneyimi	.496	.828	
Zevk Akış Deneyimi	.515	.837	
Duyusal Deneyimi	.595	.812	
İlişkisel Deneyimi	.720	.734	
Güven	.638	.840	.552
E Wom	.568	.868	.685
Memnuniyet	.612	.863	.912
Sadakat	.759	.911	.720

Goodness of fit: $\chi^2=1126.548$, $df = 482$ CMIN/DF = 2.337, GFI = .833, AGFI = .806, TLI = .908, CFI= .907 RMSEA = .061

Değişkenlere ait olan AVE ve CR değerlerine bakıldığında, elde edilen sonuçların literatürde belirlenmiş olan değerlerin üzerinde olduğu görülmektedir. Bu durum uygulanan analizlerin sonucunda hipotez testlerinin yapılabileceğini göstermektedir.

Yapısal Eşitlik Modeli

Değişkenler arasındaki ilişkileri incelemek ya da hipotezleri test etmek amacıyla yapısal eşitlik modeli kullanılmıştır. Yapısal modeldeki değişkenlerin ilişkisini, bir ilişki var ise bu ilişkinin yönünü belirlemek amacıyla standartlaştırılmış regresyon ağırlıklarına ve p değerlerine bakılarak hipotezler değerlendirilmektedir. Araştırmanın yapısal modeli Şekil 1'de gösterilmektedir.

Şekil 1.
Yapısal Model

Tablo 5'te standartlaştırılmış etki katsayısı ve p değerleri dikkate alınarak; elektronik deneyim, elektronik memnuniyet, elektronik güven ve elektronik ağızdan ağıza iletişimin elektronik sadakatte etkili olup olmadıklarını belirlemek amacıyla hipotezler değerlendirilmiştir.

Tablo 5.
Hipotez Testi Sonuçları

	Hipotezler	Standartlaştırılmış Etki Katsayısı (β)	p	Durum
1:	H E- Deneyim → E-Güven	.743	***	Kabul
2:	H E- Deneyim → E-Wom	.984	***	Kabul
3:	H E- Deneyim → E-Memnuniyet	1.347	***	Kabul
4:	H E -Güven → E-Wom	-.230	.003	Kabul
5:	H E- Güven → E-Sadakat	.211	***	Kabul
6:	H E- Wom → E-Memnuniyet	-.550	***	Kabul
7:	H E- Wom → E-Sadakat	.309	***	Kabul
8:	H E-Memnuniyet → E-Sadakat	.465	***	Kabul

$p < .05$,

Hipotez testi sonucunda elektronik deneyim değişkeninin elektronik güven, elektronik ağızdan ağıza iletişim ve elektronik memnuniyet değişkeni üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Bu durumda H1, H2 ve H3 hipotezleri kabul edilmiştir. Elektronik güven değişkeni; elektronik ağızdan ağıza iletişim ve elektronik sadakat değişkeni üzerinde etkilidir. Böylelikle H4 ve H5 hipotezleri kabul edilmiştir. Elektronik ağızdan ağıza iletişim değişkeni; elektronik memnuniyet ve elektronik sadakat değişkeni üzerinde etkilidir. Bu durumda H6 ve H7 hipotezleri kabul edilmiştir. Elektronik müşteri memnuniyetinin elektronik sadakat değişkeni üzerinde etkisi olduğu görülmüştür. Bu sonuç doğrultusunda H8 hipotezi kabul edilmiştir.

Tartışma

Çevrimiçi alışverişler tüketicilerin satın alma sürecinin bir parçası haline gelmiştir. Günümüzde gerçekleştirilen alışverişlerde geleneksel perakendeciliğin yanında elektronik perakendeciliğin yeri oldukça artmıştır. Çevrimiçi alışverişlerin Covid-19 Pandemisi döneminde daha da arttığı gözlemlenmiştir. Bu sebeple bu çalışmada, günümüzde çok sık kullanılan elektronik tüketimler için sadakat geliştirmenin ne yönde olduğunun araştırılması amaçlanmıştır. Çalışmamızda elde edilen sonuçlara göre bireylerin satın alma gerçekleştirdikleri elektronik ortamda yaşadıkları deneyimler sonucu yaşadıkları güvenin, memnuniyetin, ağızdan ağıza iletişimlerinin, işletmeye karşı sadakat göstermeleri ile ilişkili olduğu görülmüştür. Çevrimiçi ortamlarda gerçekleşen müşteri deneyimi öncüllerinin müşterilerin güveninde pozitif etkisinin olduğu sonucuna ulaşan Akkuş vd, (2014) çalışması ile bu çalışmanın sonuçları benzerlik göstermektedir. Elektronik deneyimin elektronik alışveriş güveni üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olması, işletmelerin elektronik güven oluşturmalarında elektronik deneyimi yaşatmaları gereklilik olarak değerlendirilebilir.

Klaus ve Maklan (2013) müşteri deneyiminin müşteri sadakati, müşteri memnuniyeti ve ağızdan ağıza pazarlama ile pozitif yönlü bir ilişkisinin olduğu tespit etmiştir. Elektronik deneyim hem elektronik ağızdan ağıza iletişim hem de elektronik müşteri memnuniyeti üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir (Zhang ve Bloemer, 2008, s. 164). Çalışmada da elektronik deneyimin; elektronik ağızdan ağıza iletişimle ve elektronik müşteri memnuniyetiyle anlamlı bir ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

Tüketicilerin bağlı oldukları markalara güvenmesi söz konusu olduğunda tüketiciler bağlı oldukları markaları olumsuz görüşlerden, söylentilerden korumaya ve başkalarını da bu markayı satın almaları için teşvik etmeye yöneltilir (Amine, 1998, s. 313). Bu çalışmadan elde edilen sonuçlara göre de elektronik alışveriş güveni elektronik ağızdan ağıza iletişim üzerinde anlamlı bir etkisi olması literatürü destekleyen bir sonuçtur. Tüketicilerin işletmelere olan güvenleri, tüketicileri işletmeler hakkında olumlu paylaşımlar yapmaya yöneltmektedir. Özellikle çevrimiçi alışverişin yaygınlaşması ile birçok tüketici alışveriş sitelerinde yapılan yorumlara ya da işletmeler hakkındaki paylaşımlara daha çok önem vermektedirler.

Ateş, (2018) çevrimiçi deneyim gerçekleştiren kullanıcıların sitelerde yaşadıkları deneyimlerin müşterilerin çevrimiçi platformlara karşı gösterdikleri güven ve sadakatleri üzerinde etkisinin olduğu görülmüştür. Literatürdeki bu sonuçlar bu çalışma ile desteklenmektedir. Bu çalışmada ise elektronik güven ile elektronik sadakat arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Bir çevrimiçi platforma karşı güven oluşturan kullanıcının aynı çevrimiçi platforma yönelik sadakat geliştirebileceği gözlemlenmiştir.

Sosyal medya kullanıcılarına yönelik elektronik ağızdan ağıza iletişim çalışmasında, kullanıcıların elektronik alışveriş sitelerine karşı oluşturdukları güven ve elektronik alışveriş sitelerine olan bağlılıkları ile elektronik ağızdan ağıza iletişimleri arasındaki ilişki incelenmiştir. Bu üç faktör arasında anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir (Bozbay vd., 2017). İlgili çalışmada da elektronik ağızdan ağıza iletişimin hem güven hem de elektronik sadakat ile anlamlı bir ilişki söz konusudur.

Kurtoğlu ve Sönmez (2016) çalışmasında pozitif yönlü ağızdan ağıza iletişim ile marka sadakati arasındaki etkide marka imajı ve marka faydasının etkili olduğu görülmüştür. Bu çalışmada da elektronik müşteri memnuniyeti ile elektronik müşteri sadakati arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir.

Sonuç ve Öneriler

Günümüzde elektronik alışverişin artmasıyla işletmelerin rekabet ettikleri ortama yeni bir mağaza ortamı ve dağıtım ağı sistemi dahil olmuştur. İşletmeler artık sadece fiziki mağazalardaki mağaza ortamları ya da alışveriş süreç yönetimiyle müşterilerinde deneyim yaşatmakla kalmayıp çevrimiçi ortamlarda da müşterilerine alışveriş deneyimi sunmak durumundadırlar. Bu deneyimler müşterilerde elektronik güven, elektronik memnuniyet ve elektronik ağızdan ağıza iletişim oluşturmaktadır. Bu çalışma sonuçlarına göre, bu değişkenler üzerinde başarılı olan işletmeler hakkında elektronik sadakat oluşturulabileceği düşünülmektedir. E-ticarette her geçen gün gelişmeler meydana gelmektedir. Özellikle son zamanlarda metaverse sistemine geçerek müşterilerine sanal gerçeklik deneyimi yaşatmak isteyen işletmelerin sayısı her geçen gün artmaktadır. Bu sanal gerçeklik deneyimi ile de sadık müşteri oluşturmak işletmelerin hedefleri arasında yer almaktadır. Daha sonraki çalışmalarda yaygınlaşan "metaverse" uygulamasını kullanan işletmeler üzerine de oluşturulan çalışma modeli kullanılabilir. Metaverse, bireylere gerçek yaşamdan farklı olarak geçmiş gibi bir yaşam sunup bireylerin haz ve tatmin yaşamalarını amaçlar (Yıldırım, 2022, s. 394). Bu nedenle bu çalışmada ele aldığımız yaşanan deneyimler üzerinden gerçekleşen müşteri sadakati konusu Metaverse uygulamalarıyla ilişkilendirilip farklı çalışmalar elde edilebilir.

Tüketicinin elektronik ortamda yaşamış oldukları deneyimler üzerinden oluşturdukları sadakate yönelik gerçekleştirilen bu çalışmamız, Metaverse uygulamaları kullanılarak geliştirilebilir. Metaverse, markalar tarafından sanal mağazacılıkta, web sitelerinde, oyun platformlarında yani sanal alanlarda tüketicilerin deneyimlerine katkı sağlayabilmek için kullanılabilir (Baş ve Erdoğan Tarakçı, 2021, s. 115). Yaratılan bu sanal deneyimler ile gerçek dünyada yaşanması zor ve imkansız olarak görülen her türlü deneyim bireylere yaşatılabilir. Bu deneyimler çalışma hayatında, eğlence hayatında, eğitim hayatında ve daha birçok alanda gerçekleştirilebilir (Nazlı vd., 2022, s. 1098).

İleriki çalışmalarda müşteri sadakati oluşumu açısından geleneksel mağazacılıkta fiziki ortamda yaşanan deneyimler ile sanal mağazacılık ortamında gerçekleştirilen deneyimlerin karşılaştırılmasına yönelik bir çalışma geliştirilebilir. Seçilen herhangi bir markanın fiziki mağazası ile Metaverse uygulamalarıyla müşteriye yaşattığı sanal deneyimler açısından etkililik ölçülebilir. Bu çalışma da olasılığa dayalı olmayan örnekleme yöntemlerinden kolayda örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Dolayısı ile sonuçlar genellenemez. Gelecek çalışmalar için ise olasılığa dayalı örnekleme yöntemlerinden faydalanılarak daha spesifik bir örneklem seçilebilir. Ana kütleyi temsil eden daha homojen gruplara yönelmek ya da çevrimiçi alışverişlere karşı oluşturulan sadakatte kültür farkının bir etkisinin olup olmadığına yönelik bir alternatif çalışma yapılabilir. Çalışmanın çıkış noktasında halihazırda günümüzün vazgeçilemez bir parçası haline gelmiş olan internet alışverişlerinin Pandemi döneminde daha da artmış olacağı

düşüncesiyle internetten alışveriş deneyimlerinde sadakatin ölçülmesi amaçlanmıştır. Bu duruma bağlı olarak Pandemi öncesi ve Pandemi sonrası gerçekleştirilen internet alışverişlerindeki farkın ne yönde olduğuna dair yeni bir çalışma oluşturulabilir.

Etik Komite Onayı: Bu çalışma için etik komite onayı Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurulundan alınmıştır. (Tarih: 16.02.2021, Toplantı Karar Sayısı: 2021/39)

Yazar Katkıları: Fikir-G. K., A.Ö.; Tasarım- G. K., A.Ö.; Denetleme- G. K., A.Ö.; Kaynaklar- G. K., A.Ö.; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi- G. K., A.Ö.; Analiz ve/veya Yorum- G. K., A.Ö.; Literatür Taraması- G. K., A.Ö.; Yazıyı Yazan- G. K., A.Ö.; Eleştirel İnceleme- G. K., A.Ö.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: Ethics approval was obtained from Recep Tayyip Erdoğan University Social and Human Sciences Ethics Committee (Date: 16.02.2021, Meeting Decision Number: 2021/39)

Author Contributions: Concept- G. K., A.Ö.; Design- G. K., A.Ö.; Supervision- G. K., A.Ö.; Resources- G. K., A.Ö.; Data Collection and/or Processing G. K., A.Ö.; Analysis and/or Interpretation- G. K., A.Ö.; Literature Search- G. K., A.Ö.; Writing Manuscript- G. K., A.Ö.; Critical Review- G. K., A.Ö.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare no conflict of interest.

Financial Support: The authors declared that they received no financial support for this study.

Kaynaklar

- Akdoğan, Ç. & Akyol, A. (2016). Online tüketici yorumlarına ait genel tutum ile ağızdan ağza pazarlama arasındaki ilişki. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(1), 117-134.
- Aktürk, K. Ö. (2013). E-hizmet kalitesi ve e-mağaza imajının e-tatmin düzeyi ve e-sadakat düzeyine etkilerinin ampirik olarak Analizi (Yayın No. 358291) [Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Akkuş, G., Yapraklı, Ş., & Akkuş, Ç. (2014). Online müşteri deneyiminin güvene etkisi: Online alışveriş yapan tüketiciler üzerine bir araştırma. *International Journal of Social Science*, 29.
- Alhussein, H. & K. Ö. Atılgan (2021). İnternet sitesi tasarımının müşteri güveni, müşteri memnuniyeti ve satın alma niyetine etkisi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 351-375.
- Amine, A. (1998). Consumers' true brand loyalty: the central role of commitment. *Journal of Strategic Marketing*, 6(4), 305-319.
- Anderson, R. E., & Srinivasan, S. S. (2003). E-satisfaction and e-loyalty: A contingency framework. *Psychology & marketing*, 20(2), 123-138.
- Ateş, V. (2018). Online Müşteri sadakatini etkileyen müşteri algılarının incelenmesi: Gazi Üniversitesi örneği. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (32), 353-362.
- Bahçecioğlu, A. (2014). Sanal deneysel pazarlamanın müşteri tutumuna etkisi. Yüksek Lisans Tezi, İzmir. Baş, M., & Erdoğan Tarakçı, İ. (2021). Sosyal Bilimlerde Multidisipliner Çalışmalar. Efe Akademi.
- Bayır, T. (2022). Online alışverişlerde satış sonrası hizmetler ile e-sadakat ilişkisinde, e-memnuniyetin aracılık rolü: Y kuşağı tüketicileri üzerine bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 13(33), 221-235.
- Bayram, A. T., & Şahbaz, R. P. (2017). E-hizmet uygulamalarında kalite algısı, memnuniyet ve sadakat tutumlarının demografik özelliklere göre incelenmesi: Seyahat acentaları müşterileri örneği. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 5(1), 60-75.
- Bekerci, A. E. (2019). E-Ticarete kullanıcı deneyiminin müşteri memnuniyetine ve müşteri sadakatine etkisi: ayakkabı sektörü üzerine bir araştırma. Master's thesis, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Berk, Ö. (2021). Online (çevrimiçi) satın alma davranışında erteleme eğilimi, akış deneyimi ve risk algısının rolü. *Doktora Tezi*, Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü.

- Bozbay, Z., Türker, C., & Akpınar, H. M. (2017). Sosyal medya kullanıcılarının elektronik güvenleri, elektronik bağlılıkları ve elektronik ağızdan ağıza iletişimleri arasındaki ilişkilerinin incelenmesi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 273-292. <https://doi.org/10.18092/ulikidince.323696>
- Chen, J., Luo, M., Ching, R. & Liu, C. (2008). Virtual experiential marketing on online customer intentions and loyalty. *Proceedings of the 41st Hawaii International Conference on System Sciences* 1-10.
- Çatı, K., Karagöz, Y., Yalman, F., & Öcel, Y. (2018). Sağlık okuryazarlığının hasta memnuniyeti üzerine etkisi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14(1), 67-88.
- Darıcan, Ş., & Koç, F. (2023). Satış sonrası hizmetlerin dijital platformda yönetilmesinde müşteri memnuniyeti ve sadakati. *Selçuk Üniversitesi Akşehir Meslek Yüksekokulu Sosyal Bilimler Dergisi*, (15), 73-90.
- Doll, W., Xia, W., & Torkzadeh G. (1994). A confirmatory factor analysis of the end-user computing satisfaction instrument. *MIS Quarterly*, 18(4), 453-461.
- Duarte, P., e Silva, S. C., ve Ferreira, M. B. (2018). How convenient is it? Delivering online shopping convenience to enhance customer satisfaction and encourage e-WOM. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 44, 161-169.
- Durukal, E. (2019). Pazarlama 1.0'dan pazarlama 4.0'a doğru değişim. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 8(3), 1613-1633.
- Erdoğan, G. (2022). Online Kıyafet mağazalarında elektronik hizmet kalitesi, sadakat ve ağızdan ağıza iletişim türleri ilişkisi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(83), 1372-1388.
- Faiz, E., & Kaplan, N. (2020). Online müşteri deneyiminin e-sadakat üzerindeki etkisinde e-memnuniyetin aracılık rolü. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 269-289.
- Fornell, C. & Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39-50.
- Gilmore, J. H., & Pine, B. J. (2002). Customer experience places: the new offering frontier. *Strategy & Leadership*, 30(4), 4-11.
- Grewal, R., Cline, T. W., & Davies, A. (2003). Early-entrant advantage, word-of-mouth communication, brand similarity, and the consumer decision-making process. *Journal of Consumer Psychology*, 13(3), 187-197.
- Hennig-Thurau, T., Gwinner, K. P., Walsh, G., & Gremler, D. D. (2004). Electronic word-of-mouth via consumer-opinion platforms: what motivates consumers to articulate themselves on the internet? *Journal of interactive marketing*, 18(1), 38-52.
- Jin, B., Park, J. Y., & Kim, J. (2008). Cross-cultural examination of the relationships among firm reputation, e-satisfaction, e-trust, and e-loyalty. *International Marketing Review*.
- Kabadayı, E. T., & Alan, A. K. (2014). Deneyimsel pazarlama: Pazarlamadaki artan önemi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 203-217.
- Kim, J., Jin, B., & Swinney, J. L. (2009). The role of etail quality, e-satisfaction and e-trust in online loyalty development process. *Journal of retailing and Consumer services*, 16(4), 239-247.
- Klaus, P. "Phil," & Maklan, S. (2013). Towards a better measure of customer experience. *International Journal of Market Research*, 55(2), 227-246.
- Kurtoğlu, R., & Sönmez, A. T. (2016). Marka imajı ve marka faydasının marka sadakati ve pozitif ağızdan ağıza iletişim (WOM) üzerindeki ekisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(4), 1127-1138.
- Luo, M. M., Chen, J. S., Ching, R. K., & Liu, C. C. (2011). An examination of the effects of virtual experiential marketing on online customer intentions and loyalty. *The Service Industries Journal*, 31(13), 2163-2191.
- Mishra P. & B. Datta (2011). Perpetual asset management of customer-based brand equity-thePAM evaluator. *Current Research Journal of Social Sciences* 3(1), 34-43.

- Mollen, A. & Wilson, H. (2009). Engagement, telepresence and interactivity in online consumer experience: Reconciling scholastic and managerial perspectives. *Journal of Business Research, Special Issue on Internet Customer Behavior*, 63, 919-925.
- Nazlı, A. K., Beşbudak, M., & Akşit, O. O. (2022). Metaverse evreninde yer alan bazı uygulamalar üzerine tematik bir analiz. *TRT Akademi*, 7(16), 1096-1119.
- Özüdoğru, H., Fidanlı, O., & Şekeroğlu, S. (2018). Sigorta işletmelerinde müşteri tatmini, sadakati ve güveni arasındaki ilişkiyi belirlemeye yönelik bir araştırma. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 53(2), 416-432.
- Pollach, I. (2006, January). Electronic word of mouth: A genre analysis of product reviews on consumer opinion web sites. In *Proceedings of the 39th Annual Hawaii International Conference on System Sciences (HICSS'06)* (Vol. 3, pp. 51c-51c). IEEE.
- Pratminingsih, S. A., Lipuringtyas, C., & Rimenta, T. (2013). Factors influencing customer loyalty toward online shopping. *International Journal of Trade, Economics and Finance*, 4(3), 104-110.
- Schmitt, B. (1999). Experiential marketing. *Journal of marketing management*, 15(1-3), 53-67.
- Song, J. H., & Zinkhan, G. M. (2008). Determinants of perceived web site interactivity. *Journal of marketing*, 72(2), 99-113.
- Swaen, V., & Chumpitaz, R. C. (2008). Impact of corporate social responsibility on consumer trust. *Recherche et Applications en Marketing (English Edition)*, 23(4), 7-34.
- Şahin, A. (2003). İşletmeden işletmeye elektronik ticaretin gelişmesinde ilişkisel pazarlamanın rolü-güven odaklı bir analiz. yönetim ve ekonomi. *Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 21-30.
- Şirzad, N., & Turancı, E. (2019). Dijital halkla ilişkiler ve müşteri ilişkileri yönetimi: Şikayet yönetimi bağlamında memnuniyet unsurlarının incelenmesi. *Akdeniz İletişim Dergisi*(31), 421-443.
- Teo, T. S., & Liu, J. (2007). Consumer trust in e-commerce in the United States, Singapore and China. *Omega*, 35(1), 22-38.
- Toros, N. D. (2016). Pazarlama iletişimi açısından internet ortamında kullanılan ağızdan ağıza pazarlama tekniklerinin marka tercihine etkisi. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (1), 157-182.
- Tzavlopoulos I., Gotzamani K., Andronikidis A. & Vassiliadis C. (2019). Determining the impact of e-commerce quality on customers' perceived risk, satisfaction, value and loyalty. *International Journal of Quality and Service Sciences*, 11(4), 576-587.
- Yaşın, B., Özkan, E., & Baloğlu, S. (2017). Tüketicilerin çevrimiçi perakende alışveriş sitelerine yönelik sadakatleri üzerinde memnuniyet, güven ve algılarının rolü. *Institute of Business Administration-Management Journal/İşletme İktisadi Enstitüsü Yönetim Dergisi*, 28(83), 24-47.
- Yıldız, S., & Çizel, B. (2017). Web tabanlı seyahat araçlarını kullanan akademik personelin elektronik hizmet kalitesi, memnuniyet ve sadakat ilişkisinin incelenmesi. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 14(1), 33-47.
- Yıldırım, O. (2022). Dijital kapitalizm ekseninde metaverse: "Örnekler ve uygulamalar". *Fenerbahçe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 392-408.
- Yılmaz, Ö., & Bayram, O. (2020). COVID-19 pandemi döneminde Türkiye'de e-ticaret ve e-ihracat. *Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 37-54.
- World Trade Organisation (2020). E-Commerce, Trade and the Covid-19 Pandemic. *Information Note. World Trade Organization*.
- Zhang, J., & Bloemer, J. M. (2008). The impact of value congruence on consumer-service brand relationships. *Journal of Service Research*, 11(2), 161-178

The Impact of Financial Inclusion on Bank Loans in Algeria: A Field Study on a Sample of Banking

Cezayir'de Finansal Kapsayıcılığın Banka Kredileri Üzerindeki Etkisi: Bankacılık Örneklemi Üzerine Bir Saha Araştırması

Yasmina KACI

Ahmed Zabana Üniversitesi, Ekonomi Fakültesi,
Relizane, Cezayir

Ahmed Zabana University, Faculty of
Economics, Algeria
kaciyasmina217@gmail.com

Abstract

This study aims to investigate the impact of financial inclusion on the banking loan industry through a field study conducted on a sample of banking institutions in the province of Algiers. The study involved preparing and distributing a questionnaire to 200 customers who hold accounts in these institutions. The questionnaire included 53 statements. The content was analyzed using the Statistical Package for the Social Sciences (SPSS), transforming qualitative responses from the study sample into quantitative data to address the issue of how financial inclusion affects banking loans. The results, segmented by the financial bodies used, showed that both the financial inclusion and banking loans variables are closely aligned from the respondents' perspectives, with mean scores of 3.9954 and 3.9268, respectively, and low standard deviations of 0.44 and 0.43; this indicates a convergence in customers' views towards agreement.

Keywords: Financial Inclusion, Banking Loans, Banking System, Banking Institutions.

Öz

Bu çalışma, finansal kapsayıcılığın bankacılık kredi sektörü üzerindeki etkisini, Cezayir'in Algiers vilayetindeki banka kurumları örneği üzerinde gerçekleştirilen bir saha araştırması aracılığıyla incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma kapsamında, bu kurumlarda hesap sahibi olan 200 müşteriye anket hazırlanarak dağıtılmıştır. Anket, toplamda 53 ifadeden oluşmaktadır. İçerik analizi, Sosyal Bilimler için İstatistik Paketi (SPSS) kullanılarak gerçekleştirilmiş ve çalışma örnekleminde elde edilen nitel yanıtlar nicel verilere dönüştürülerek finansal kapsayıcılığın bankacılık kredileri üzerindeki etkisini ele almak için değerlendirilmiştir. Sonuçlar, kullanılan finansal kurumlara göre ayrıştırıldığında, finansal kapsayıcılık ve bankacılık kredileri değişkenlerinin katılımcıların perspektifinden yüksek bir uyum içinde olduğu görülmüştür; bu değişkenler sırasıyla 3.9954 ve 3.9268 ortalama puanlara ve 0.44 ile 0.43 gibi düşük standart sapmalara sahiptir. Bu bulgular, müşterilerin görüşlerinin büyük ölçüde mutabık olduğunu ve belirgin bir yakınsama gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Finansal İçerme; Bankacılık Kredileri; Bankacılık Sistemi; Bankacılık Kurumları.

Geliş Tarihi/Received 06.01.2025
Kabul Tarihi/Accepted 14.03.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 25.03.2025

Cite this article as: Kaci, Y. (2025). The Impact of Financial Inclusion on Bank Loans in Algeria: A Field Study on a Sample of Banking , shared meanings of the Zeve Artysr' Memorial. *Current Perspectives in Social Sciences*, 29(1), 133-151.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Introduction

The topic of financial inclusion is one of the most prominent and significant modern concepts in monetary economics. Algeria, like other developing countries, records modest levels of financial inclusion indicators compared to advanced and emerging economies. Statistics reveal that financial inclusion penetration in Algeria is lower than in other middle-income countries, with a significant proportion of adults excluded from formal financial and funding services (Hakimi & Boulahbal, 2021, p. 336).

Financial inclusion has become a key objective for governments and organizations due to its importance in supporting economic growth. It refers to the widespread provision of financial services and products to the largest possible segment of society and business organizations.

In this context, Algeria records modest financial inclusion levels compared to advanced and emerging economies. Statistics indicate that financial inclusion penetration in Algeria is lower than in other middle-income countries, with a significant portion of adults excluded from formal financial and funding services (Yalouli & Qarari, 2023, p. 170).

Consequently, financial inclusion has become a focal point for many governments and financial regulatory bodies worldwide. It facilitates credit accessibility for all segments of society, both poor and wealthy. Although the poor require credit more urgently, especially for education and consumption, in reality, wealthier segments are often the primary beneficiaries. It is noteworthy that expanding and developing financial inclusion is not an end in itself but a means to achieve broader objectives.

1. Study Problem

This study investigates the impact of financial inclusion on bank loans in Algerian banking institutions, given its importance in enhancing the banking sector's capacity to attract savings and provide financial services to various segments of society. Based on the above, the research problem can be summarized as follows:

1.1. What is the impact of financial inclusion on bank loans in banking institutions in Algeria?

To answer this main research problem, the following sub-questions are considered:

- What is financial inclusion, and what are the means to promote it?
- What are the indicators for measuring financial inclusion in Algeria?
- What are the most significant international experiences in financial inclusion?

1.2. Study Hypotheses

Given the topic of the study, the following hypotheses were formulated to align with the study's objectives:

1.3. Primary Hypothesis

The state of financial inclusion in bank loans under study is high at a statistically significant level of 1%.

Sub-Hypothesis 1 of Primary Hypothesis:

The state of digital financial services regarding guarantees, disputes, and collections in the banking institutions under study is high at a statistically significant level of 1%.

Sub-Hypotheses of the First Primary Hypothesis:

- Sub-Hypothesis 2 of the First Primary Hypothesis: The state of loan granting operations in the banking institutions under study significantly impacts non-repayment risks at a statistically significant level of 1%.
- Sub-Hypothesis 3 of the First Primary Hypothesis: The accessibility of financial services for customers significantly impacts the financing of short, medium, and long-term projects in the banking institutions under study at a statistically significant level of 1%.

- Sub-Hypothesis 4 of the First Primary Hypothesis: The role of banks in mobilizing savings for customers significantly impacts the number of borrowing and deposit accounts in the banking institutions under study at a statistically significant level of 1%.

1.4. Study Significance

This study derives its significance from addressing a highly important topic, financial inclusion, and examining its impact on bank loans through an analytical study of a sample of banking institutions in the Wilaya of Algiers. The financial sector, both banking and non-banking, plays an increasingly vital role in the growth of contemporary economies.

Due to the growing interest of commercial banks in financial inclusion, it has become essential to raise awareness about financial inclusion and to identify the elements that promote it in Algeria and other Arab countries. The study's significance lies in:

- Providing a clear vision of the Algerian banking system, ensuring its integrity, and exploring ways to develop it in various fields.
- Ensuring that banks effectively engage in granting loans to customers and verifying the absence of challenges in loan repayment.
- Highlighting the role of the central bank in promoting financial inclusion.
- Shedding light on the mechanisms of financial inclusion and proposing key solutions to foster its growth.

1.5. Study Objectives

The objectives of the study include:

- Identifying the main challenges faced by the banking system.
- Offering a theoretical framework with a clear concept of bank loans and their related aspects.
- Highlighting the historical phases of financial inclusion.
- Providing a theoretical framework with a clear concept of financial inclusion and how it impacts bank loans.

1.6. Study Methodology

The study adopts the descriptive-analytical method, utilizing Arabic, French, and English sources, articles, and both foreign and local prior studies related to financial inclusion and bank loans. These resources form the theoretical framework of the topic.

For the empirical and analytical aspect, a field study was conducted on a sample of banking institutions using a structured questionnaire to collect and analyze data. Statistical analysis was performed using the Statistical Package for the Social Sciences (SPSS).

1.7. Structure of the Study

The first section addresses general aspects of bank loans, their types, and the criteria and procedures for granting them. The second section explores the concept of financial inclusion, its historical evolution, principles, and the importance of gathering measurement data. The third section, which is the practical component, examines the impact of financial inclusion on bank loans in Algeria through a field study conducted on a sample of banking institutions in the Wilaya of Algiers. This section includes the analysis of the study sample, description of the research tool, statistical methods employed, data collection processes, and hypothesis testing. The study concludes with findings and recommendations.

2. General Aspects of Bank Loans

This section delves into the concept of loans, which are financial amounts borrowed by governments or other entities with the commitment to repay the borrowed sum along with interest, according to the terms specified in the loan agreement. Loans are essential for linking institutions with banks, as institutions often need additional resources beyond their limited internal ones. This necessity drives them to seek financial support from banks. Thus, a strong interdependent relationship exists between banks and institutions regarding lending activities.

2.1. Concept of Loans

The definition of loans varies depending on the perspective and specialization of researchers. Below are several definitions that provide clarity on the concept:

- Loan Terminology: The European origin of the word "credit" stems from the Latin term *creditum*, derived from the verb *credere*, meaning "to believe." Hence, the process of granting loans is essentially a matter of trust (Al-Qazwini, 2000, p. 90).

Loans are also considered a financial tool used by the state to generate revenue for covering expenditures. A loan involves a creditor providing funds (or goods as money) to a debtor or guaranteeing them to others in exchange for compensation, often in the form of interest. However, loans are not a primary source of public revenue but fall under ordinary revenue sources.

Additionally, loans are granted for a limited period, requiring repayment at an agreed-upon time. Several factors motivate banks to provide loans, primarily their purpose of existence. Banks also consider the financial solvency of the debtor. For instance, when a bank loans to an individual, it does so with confidence in that person's willingness and ability to repay the debt upon maturity. Similarly, the debtor is obligated to pay for the use of the funds under the agreed terms and conditions (Al-Tarsh, 2003, p. 55).

3. Procedures for Granting Loans

3.1. Loan Granting and Collection Procedures

The process of granting loans is one of the most critical and complex operations undertaken by banks, as it involves accepting credit risks. It also represents a key function for meeting financial needs, as individuals and institutions turn to banks to fund their projects. Banks rely on several essential criteria when deciding to grant a loan. This process involves several stages, which can be summarized in the following main steps: initial examination of the loan application, credit analysis of the client, negotiation with the borrower, decision-making, loan disbursement, loan and borrower monitoring, and loan collection. These steps are detailed as follows:

3.1.1. Loan Application Examination

The bank reviews the client's loan request to assess its initial eligibility according to the bank's lending policies. Typically, lending policies stipulate that the total loan value at any given time should not exceed a specific percentage, based on the purpose of the loan, its maturity date, and the repayment method. This helps in the preliminary evaluation of the application. Insights are also drawn from the client's interaction with bank representatives, which provide a general understanding of the client's character and capabilities. Lending policies guide the bank's approach to diversifying its investments.

3.1.2. Credit Analysis of the Client

This step involves gathering information from various sources to assess the client's creditworthiness, including their reputation, personality, and ability to repay the loan within the specified term. This analysis is conducted in conjunction with the bank.

3.1.3. Negotiation with the Borrower

Following a comprehensive analysis of the credit risks associated with the requested loan, based on the collected information and financial analysis of the client's financial statements, the loan amount is determined. The bank may adopt a loan-sharing policy, especially for loans exceeding the maximum stipulated limit. Additionally, the loan's purpose, disbursement method, repayment schedule, required guarantees, interest rate, and associated fees are established.

3.1.4. Decision-Making Levels

Lending policies should define the administrative levels responsible for initiating and processing loan requests to ensure prompt decision-making. At this stage, negotiations conclude, and the client either accepts or rejects the bank's terms. If the terms are accepted, a memorandum is prepared to recommend approval of the loan request.

3.1.5. Loan Disbursement

Loan utilization begins only after the borrower signs the loan agreement, provides the required guarantees, and commits to the obligations stipulated in the agreement.

3.1.6. Loan and Borrower Monitoring

Lending policies mandate the need to monitor loans to ensure the proper operation of the borrowing entity, identify potential repayment challenges, and prevent changes to the agreed repayment schedule. Monitoring also helps detect borrower actions that may necessitate legal action to safeguard the bank's rights, defer payments, or extend the loan term.

4. Procedures for Collecting Bank Loans

A series of procedures must be followed to ensure the collection of bank loans, detailed as follows:

4.1. Legal Procedures for Loan Recovery

Banks, as private institutions or companies, provide loans to customers in various forms, including loans secured by movable or real property guarantees, or unsecured loans. If a loan is unsecured, the bank typically resorts to the court to claim its debt. This involves obtaining both an initial and appellate judgment and executing standard legal procedures. The bank, being a private institution, has no authority to impose penalties or fines since it is not a state institution or public authority.

4.2. Secured Loans

- If the debt is secured by movable assets (e.g., a car), the bank may recover the asset via judicial ruling and sell it at a public auction.
- If the debt is secured by real estate, specific procedures must be followed, referred to as real estate enforcement mechanisms.

4.3. Non-Payment Cases

In the event of non-payment by the borrower upon the loan's maturity date, the bank transfers the case to its dispute resolution department. Recovering loans through the judiciary is often challenging, time-consuming, and costly.

4.4. Dispute Resolution and Notification Procedures

To enable amicable recovery, the dispute resolution department typically follows these steps:

- First Notice: A warning is issued to the borrower, notifying them of the overdue payment. This notice is sent by registered mail with a receipt acknowledgment.
- Second and Third Notices: If the borrower does not respond within eight days, a second warning is sent. If there is still no response, a third notice is issued.
- Judicial Referral: If the borrower fails to respond to all warnings within the legally prescribed time, the case is referred to the court. The bank's lawyer submits a file containing:
  - The borrower's name, address, and profession.
  - The amount owed.
  - Documents supporting the debt.
  - Copies of all issued warnings.

4.5 Court Procedures

Upon referral to the court, the following steps are taken:

- The court clerk prepares three summonses for the borrower to appear in court. Each summons includes the session date, time, the nature of the dispute (non-payment of the loan), and the defendant's name.
- Summonses are delivered as follows:
  - One to the borrower's residence.
  - One to the bank's lawyer.
  - One remains with the bailiff.

The bank waits for 15 days after notifying the borrower. If there is no response, the bank's lawyer files a petition to the presiding judge requesting the sale of the pledged assets to satisfy the principal debt, late payment interest, and legal expenses.

4.6 Auction and Asset Liquidation

Following court approval, the bailiff inventories all pledged assets and announces their sale via public auction. The proceeds are used to settle the debt, along with accrued interest and associated legal costs (Articles 174–175 of Law No. 90-10, 1990).

5. Theoretical Framework for Financial Inclusion and Its Requirements

5.1 Introduction to Financial Inclusion and Its Historical Path

5.1.1. Definitions of Financial Inclusion

- OECD and INFE Definition: The Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) and the International Network on Financial Education (INFE) define financial inclusion as: "The process of improving access to a wide range of formal and regulated financial products and services at reasonable costs and appropriate quality, while expanding their usage among various segments of society. This involves innovative approaches, financial literacy, and qualitative measures aimed at enhancing financial well-being and promoting social and economic inclusion." (Institutions Secretariat of the Council of Governors of Arab Central Banks and Monetary, 2015).
- Egyptian Banking Institute Definition: "Financial inclusion refers to the provision and expansion of financial services to all segments of society, including all banking transactions, at affordable prices and in a fair and transparent manner." (Mohammed, 2015, p. 07).
- G20 and AFI Definition: The G20 and the Alliance for Financial Inclusion (AFI) define financial inclusion as: "The measures taken by regulatory authorities to enhance the access to and usage of financial products and services by all segments of society, including marginalized and affluent groups, in a manner that meets their needs. These services should be provided fairly, transparently, and at reasonable costs." (Lifta & Hussein, 2019, p. 83).

5.2. Extracted Insights on Financial Inclusion:

From these definitions, financial inclusion can be summarized as a structured strategy based on principles, laws, and procedures implemented by governments, institutions, and individuals. Its purpose is to enable companies, individuals, and projects—whether willing or reluctant—to access and utilize formal financial and banking services. Financial inclusion aims to encompass all segments of society, serving as a critical driver of national economic growth. It seeks to meet the needs, aspirations, and preferences of individuals and businesses efficiently and effectively, adhering to principles of quality, sustainability, and responsibility while ensuring the achievement of financial inclusion objectives.

Figure 1.

Financial Services for Individuals

Source: (Zerroukhi & Wahiba, 2019, p. 04).

There is a significant distinction between the concept of financial inclusion and access to financial services. Financial inclusion encompasses the percentage of individuals and businesses utilizing financial services. Non-usage does not necessarily imply difficulty in accessing these services. Some individuals may have access to financial services at prices affordable to them but may choose not to use certain services. On the other hand, many others may lack access due to high costs, regulatory barriers, organizational obstacles, or cultural factors (Saadan & Mahajbiya, 2018, p. 487).

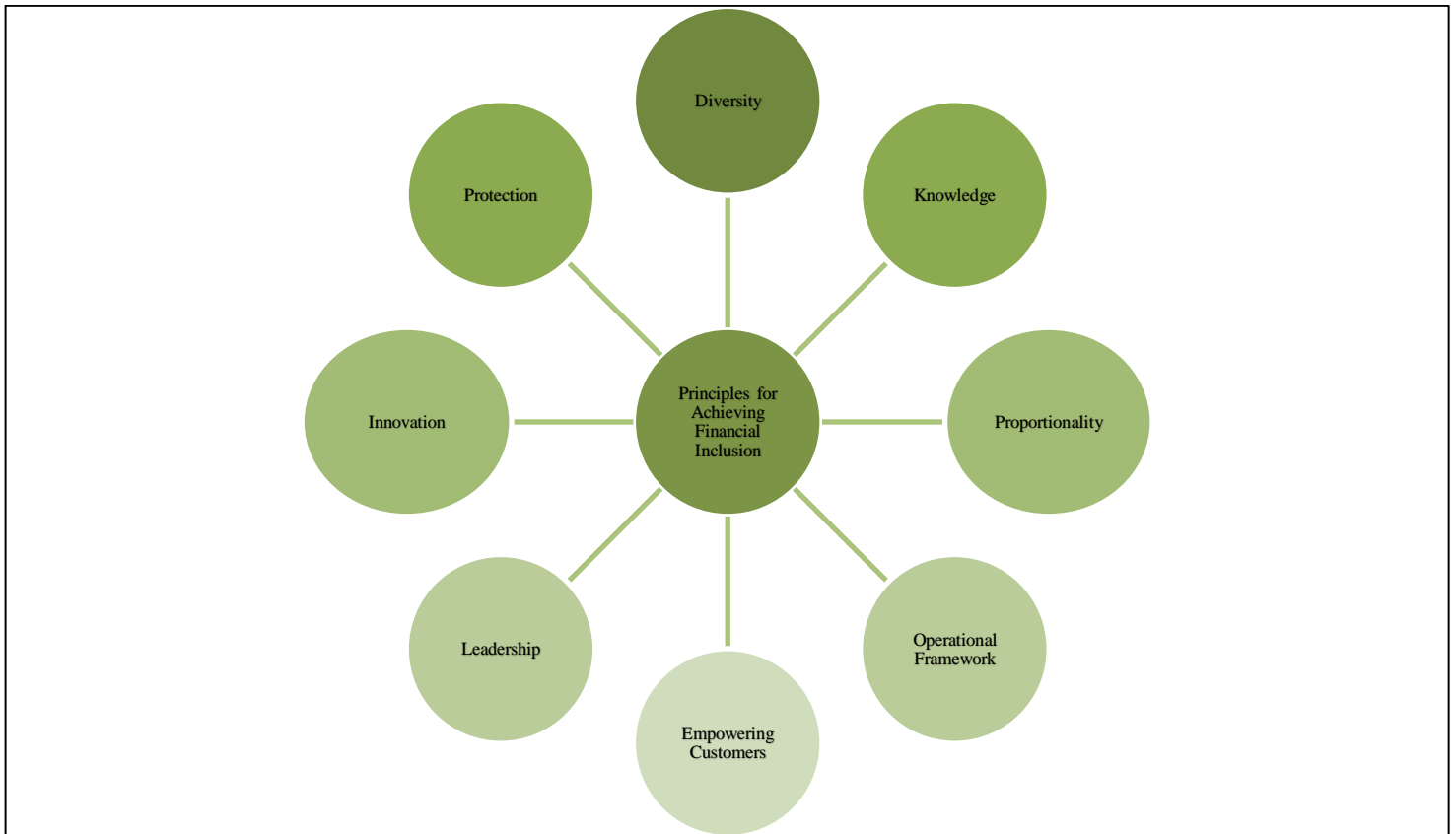
5.3. Principles for Achieving Financial Inclusion

The G20 has adopted several principles or recommendations to promote financial inclusion. These principles aim to implement policies that create a regulatory environment conducive to facilitating universal access to innovative financial and banking services for all segments of society, including the poor and underserved. These principles include (Neamah & Hassan, 2018, p. 31):

- **Leadership:** Broad governmental commitment to encourage universal access to financial services as a means to alleviate poverty.
- **Diversity:** Policies that promote competition and provide appropriate incentives for offering diverse financial services at reasonable prices, such as deposit, credit, payment, and remittance services, provided by a variety of providers.
- **Innovation:** Leveraging technology and advanced institutional tools to expand access to the financial system. This involves addressing infrastructure weaknesses, encouraging technical and institutional innovations, and improving infrastructure to broaden access to financial services.
- **Protection:** Establishing a comprehensive consumer protection framework, ensuring alignment among governments, service providers, and consumers.
- **Customer Empowerment:** Enhancing financial literacy among individuals to enable them to benefit broadly from financial services.

- **Collaboration:** Creating an institutional environment that promotes the dissemination of financial services within a clear framework of government accountability. This involves fostering partnerships and consultations between the government and financial sectors and establishing participatory institutional structures.
- **Knowledge:** Utilizing improved databases to implement evidence-based policies, assess progress, and employ other tools. This includes conducting adequate research and building information systems to measure access to financial services.
- **Proportionality:** Developing policies and regulatory frameworks that minimize risks while maximizing the benefits of advanced financial products. This involves addressing gaps and barriers in existing regulations and achieving a balance between expanding financial services and managing risks.
- **Operational Framework:** Ensuring international standards and local conditions are considered when designing a regulatory framework for universal access. This includes creating a flexible and competitive regulatory environment that addresses risks related to money laundering and terrorism financing.

Figure 2.

Principles for Achieving Financial Inclusion

Source: (Naama & Matar, 2018, p. 36)

6. Study of the Impact of Financial Inclusion on Bank Loans in Algeria Field Study on a Sample of Banking Institutions in the Wilaya of Algiers (Case Study: Wilaya of Algiers)

6.1. Description of the Study Tool

To measure the level of financial inclusion and its impact on bank loans in this study, a paper-based questionnaire was used. This tool collects data through a set of questions or statements that respondents must answer. Additionally, other methods such as interviews and observations were utilized to gather data.

- **Data Analysis Using SPSS:** The content of the questionnaire was analyzed using the Statistical Package for Social Sciences (SPSS). This software was used to determine appropriate statistical tests by converting qualitative responses

from the study sample into quantitative data. This facilitated deriving meaningful results that reflect the study variables in the field.

- Structure of the Questionnaire: The questionnaire consisted of an introduction and two main sections, as follows:
  - Introduction: An opening message presenting the topic of the study and highlighting the research problem.
  - First Section: Focused on the personal and professional information of the study sample, including:
    - Gender
    - Age
    - Educational qualification
    - Seniority within the institution
    - Job classification
    - Type of organization
    - Financial institutions used
- Second Section: Addressed the variables and dimensions of the study:
  - Independent Variable: Financial inclusion, measured through the following dimensions:
    1. Digital financial services.
    2. Loan granting processes in financial institutions.
    3. Accessibility of financial services for customers.
    4. The role of banks in mobilizing savings.
  - Dependent Variable: Bank loans, comprising the following dimensions:
    1. Guarantees, disputes, and collections.
    2. Risks of non-repayment.
    3. Financing short-, medium-, and long-term projects.
    4. Number of borrowing and deposit accounts.

6.2. Final Form of the Questionnaire

The questionnaire included 53 statements in its final version, categorized into different sections and dimensions, as shown in the following table:

Table 1.

Distribution of Questionnaire Items Across Sections and Dimensions

Axis	Dimensions	Number of Items
First Axis Financial Inclusion	Digital Financial Services	9
	Granting loans in financial institutions	6
	Availability of financial services for customers	7
	The bank's role in mobilizing savings	8
Second Axis Bank Loans	Guarantees, Disputes, and Collections	8
	Risks of non-repayment	6
	Financing short, medium, and long-term projects	4
	Number of borrowing and deposit accounts	5

Source: Prepared by the researcher based on a compilation of previous studies.

6.3. Likert Scale Utilization:

The five-point Likert scale was employed in analyzing the responses of the surveyed sample, with each statement in the study tool corresponding to five options as follows: (Strongly Agree, Agree, Neutral, Disagree, Strongly Disagree). These were coded numerically during data entry for computer programs as (1, 2, 3, 4, 5), respectively.

Table 2.***Distribution of the Five-Point Likert Scale Scores***

Measurement Alternatives	Strongly Disagree	Disagree	Neutral	Agree	Strongly Agree
Score/Code	1	2	3	4	5

Source: Prepared by the researcher based on the Likert Scale.

6.4. Determining the Distribution Type of Respondents' Data Toward Questionnaire Axes

To analyze the study variables effectively, it is essential to identify whether the sample data follow a normal distribution or other probability distributions. According to the Central Limit Theorem, adherence to normal distribution assumptions depends on the sample size:

- For small samples, a normal distribution is a necessary condition.
- For large samples ($n > 30$), this assumption can be relaxed as the sampling distribution of the mean tends to approach a normal distribution regardless of the population distribution (Amin, 2008, pp. 106-107).

However, to ensure accurate data processing and select statistical methods appropriate to the type of data distribution, we will examine the data distribution. This will guide the choice between parametric statistical methods, which require data normality, or non-parametric methods, which do not impose this condition.

To determine whether the data follows a normal distribution, we relied on the Kolmogorov-Smirnov and Shapiro-Wilk tests, and the results obtained are as follows:

Table 3.***Normality Test Results for Data Distribution***

Source: Prepared by the researcher based on the outputs of the SPSS statistical software.

Total Scores	Kolmogorov-Smirnov			Shapiro-Wilk		
	Statistics	Degree of Freedom	Sig.	Statistics	Degree of Freedom	Sig.
Digital Financial Services	120	200	0	932	200	0
Loan Granting Processes in Financial Institutions	120	200	0	979	200	4
Availability of Financial Services for Customers	117	200	0	959	200	0
The Bank's Role in Mobilizing Savings	76	200	6	984	200	23
Financial Inclusion	54	200	200	981	200	8
Guarantees, Disputes, and Collections	96	200	0	987	200	58
Risks of Non-Repayment	94	200	0	970	200	0
Financing Short, Medium, and Long-Term Projects	171	200	0	950	200	0
Number of Borrowing and Deposit Accounts	92	200	0	972	200	0
Bank Loans	48	200	200*	988	200	93
Overall	56	200	200*	986	200	74

This table considers the dimensions of financial inclusion, bank loan dimensions, and bank loans. Data were analyzed using the Kolmogorov-Smirnov and Shapiro-Wilk tests. The results indicate that most total scores for the dimensions do not follow a normal distribution because the SIG values are less than 0.05. According to the general rule, data are considered normally distributed when the SIG value is greater than 0.05. Consequently, the study model was analyzed using appropriate tools for non-parametric tests.

7. Testing the Study Hypotheses

The first main hypothesis states:

- There is a statistically significant effect of financial inclusion on bank loans in the financial institutions included in the study.

Accordingly, the following statistical hypotheses were formulated:

- H_0 : There is no statistically significant effect of financial inclusion on bank loans at a significance level of $\alpha = 0.05$.
- H_1 : There is a statistically significant effect of financial inclusion on bank loans at a significance level of $\alpha = 0.05$.

To test this primary hypothesis, the simple linear regression model was applied. The results are presented in the following tables:

Table 4.

Results of Testing the First Main Hypothesis

Model		Sum of Squares	Degrees of Freedom	F Value	Sig. Value	Correlation Coefficient	Coefficient of Determination
1	Regression	13.656	1	656.116	0	0.609	0.371
	Residual	23.179	198	/	/		
	Total	835.36	199	/	/		

Source: Prepared by the researcher based on the outputs of SPSS statistical software.

Table 5.

Results of Testing the First Main Hypothesis (Detailed)

Model	Regression Coefficients		Standardized Coefficients	T Value	Sig. Value	
	B	Standard Error	Bêta			
1	(Constant)	165.1	220	/	81.7	0
	Financial Inclusion	0.592	0.055	0.609	10.801	0

Source: Prepared by the researcher based on the outputs of SPSS statistical software.

- Based on the results obtained, we observe that the F value is 656.116, which is a high value with a significance level of 0.000, far below 0.05. Accordingly, the linear regression model is statistically significant.
- Additionally, the coefficient of determination (R^2) is 0.371, indicating that the model explains 37.1% of the total variance in the study sample.

Thus, we accept the results of the regression model presented in Table 2, which shows the following:

- The sig value for the constant term is 0.000, which is far below 0.05, indicating that this coefficient is statistically significant. Consequently, it should not be removed from the regression equation. Its value is 165.1, representing the level of bank loans in the absence of the effect of financial inclusion.
- The sig value for the financial inclusion coefficient is also 0.000, which is far below 0.05, confirming that this coefficient is statistically significant. Therefore, it should not be removed from the regression equation. As a result, we reject the null hypothesis and accept the alternative hypothesis, which states that there is a statistically significant effect of financial inclusion on bank loans at a significance level of $\alpha = 0.05$. The estimated coefficient value of 0.592 indicates that for every one-unit increase in financial inclusion, bank loans increase by 0.592 units.

Consequently, the regression equation is as follows:

- Bank Loans = $165.1 + 0.592(\text{Financial Inclusion}) + e$
- Y represents bank loans.
- X represents financial inclusion.

Where:

- E represents the error term.

This implies that bank loans were initially low in the absence of financial inclusion, scoring 1.561, which reflects a "disagree" level from customers' perspectives. However, this score increases by 2.59% for each unit increase in financial inclusion.

7.1. Sub-Hypotheses

The first main hypothesis is divided into four sub-hypotheses, addressing the four dimensions of financial inclusion: digital financial services, loan granting processes in financial institutions, access to financial services for customers, and the bank's role in mobilizing savings. Additionally, it encompasses the dimensions of bank loans: guarantees, disputes, and collections; risks of non-repayment; financing of short, medium, and long-term projects; and the number of borrowing and deposit accounts.

Accordingly, the following statistical hypotheses are formulated:

- H_0 : There is no statistically significant effect of the four dimensions of financial inclusion on guarantees, disputes, and collections at a significance level of $\alpha = 0.05$.
 H_1 : There is a statistically significant effect of the four dimensions of financial inclusion on guarantees, disputes, and collections at a significance level of $\alpha = 0.05$.
- H_0 : There is no statistically significant effect of the four dimensions of financial inclusion on risks of non-repayment at a significance level of $\alpha = 0.05$.
 H_1 : There is a statistically significant effect of the four dimensions of financial inclusion on risks of non-repayment at a significance level of $\alpha = 0.05$.
- H_0 : There is no statistically significant effect of the four dimensions of financial inclusion on the financing of short-, medium-, and long-term projects at a significance level of $\alpha = 0.05$.
 H_1 : There is a statistically significant effect of the four dimensions of financial inclusion on the financing of short-, medium-, and long-term projects at a significance level of $\alpha = 0.05$.
- H_0 : There is no statistically significant effect of the four dimensions of financial inclusion on the number of borrowing and deposit accounts at a significance level of $\alpha = 0.05$.
 H_1 : There is a statistically significant effect of the four dimensions of financial inclusion on the number of borrowing and deposit accounts at a significance level of $\alpha = 0.05$.

Borrowing and depositing at a significance level of $\alpha = 0.05$.

Given that the sample size is 200, which is relatively large, the validity of the aforementioned hypotheses will be tested using the structural equation modeling approach with the AMOS software through Path Analysis.

The following figure represents the diagram of the model used:

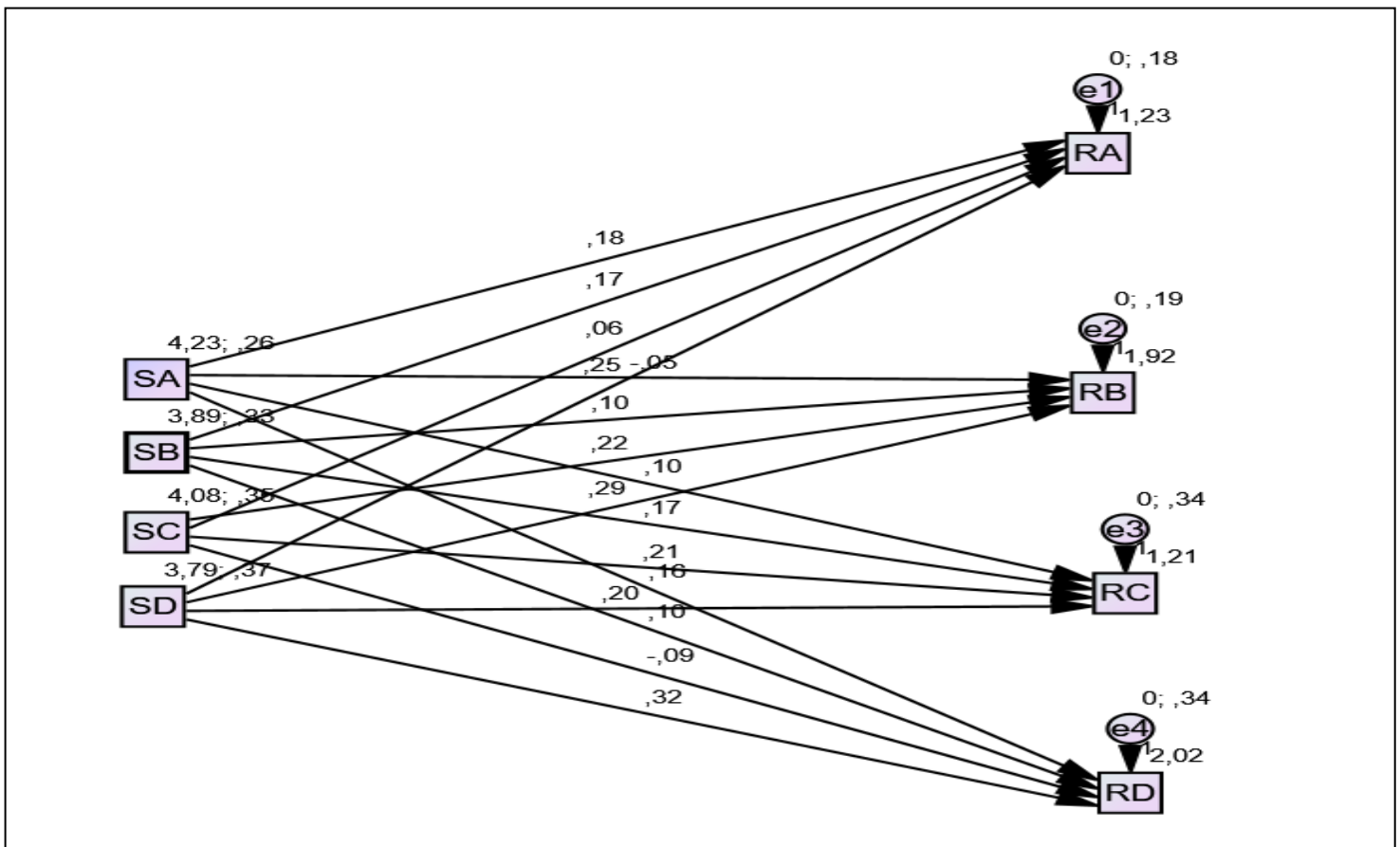

Figure 3.

Structural Equation Model for the Study

Source: Prepared by the researcher based on the outputs of AMOS statistical software.

7.2 Discussion of Study Results

7.2.1 Results of the First Sub-Hypothesis

–The p-value was 0.004, which is significantly less than 0.05, indicating that the estimation of the constant term is statistically significant and should not be removed from the structural equation. Its value was 1.233, representing the degree of guarantees, disputes, and collections in the absence of the financial inclusion dimensions.

For the Path

Digital Financial Services < Guarantees, Disputes, and Collections

The p-value was 0.002, which is significantly less than 0.05. This indicates that the coefficient estimate for this path is statistically significant, and thus it should not be removed from the structural equation. Therefore, we reject the null hypothesis and accept the alternative hypothesis, which states that there is a statistically significant effect of digital financial services on guarantees, disputes, and collections at a significance level of $\alpha = 0.05$. The coefficient value of 0.181 indicates that for every one-unit increase in digital financial services, guarantees, disputes, and collections increase by 0.181 units.

For the Path

Loan Granting Processes in Financial Institutions < Guarantees, Disputes, and Collections

The p-value was 0.001, which is significantly less than 0.05. This indicates that the coefficient estimate for this path is statistically significant, and thus it should not be removed from the structural equation. Therefore, we reject the null hypothesis and accept the alternative hypothesis, which states that there is a statistically significant effect of loan granting processes in financial institutions on guarantees, disputes, and collections at a significance level of $\alpha = 0.05$. The coefficient value of 0.169 indicates that for every one-unit increase in loan granting processes in financial institutions, guarantees, disputes, and collections increase by 0.169 units.

For the Path

Availability of Financial Services for Customers < Guarantees, Disputes, and Collections

The p-value was 0.253, which is greater than 0.05. This indicates that the coefficient estimate for this path is not statistically significant, and thus it should be removed from the structural equation. Therefore, we accept the null hypothesis, which states that there is no statistically significant effect of the availability of financial services for customers on guarantees, disputes, and collections at a significance level of $\alpha = 0.05$.

For the Path

The Bank's Role in Mobilizing Savings < Guarantees, Disputes, and Collections

The p-value was 0.000, which is significantly less than 0.05. This indicates that the coefficient estimate for this path is statistically significant, and thus it should not be removed from the structural equation. Therefore, we reject the null hypothesis and accept the alternative hypothesis, which states that there is a statistically significant effect of the bank's role in mobilizing savings on guarantees, disputes, and collections at a significance level of $\alpha = 0.05$. The coefficient value of 0.25 indicates that for every one-unit increase in the bank's role in mobilizing savings, guarantees, disputes, and collections increase by 0.25 units.

Where e represents the error term.

This means that guarantees, disputes, and collections are influenced by three dimensions of bank loans in the following order:

- An increase of 25% for every increase in activating the bank's role in mobilizing savings.
- An increase of 11.8% for every increase in the development of digital financial services.
- An increase of 29% for every increase in loan granting processes in financial institutions.

7.2.2 Results of the Second Sub-Hypothesis

For the constant term, the p-value was 0.000, which is significantly less than 0.05, indicating that the coefficient estimate is statistically significant. Thus, it should not be removed from the structural equation. Its value was 0.589, representing the level of non-repayment risks in the absence of the influence of financial inclusion dimensions.

For the Path

Digital Financial Services < Non-Repayment Risks

The p-value was 0.124, which is greater than 0.05. This indicates that the coefficient estimate for this path is not statistically significant, and thus it should be removed from the structural equation.

Therefore, we accept the null hypothesis, which states that there is no statistically significant effect of digital financial services on non-repayment risks at a significance level of $\alpha = 0.05$.

Guarantees, Disputes, and Collections = $233.1 + 0.181 \times (\text{Digital Financial Services}) + 0.169 \times (\text{Loan Granting Processes in Financial Institutions}) + 0.025 \times (\text{The Bank's Role in Mobilizing Savings}) + e$

For the Path

Loan Granting Processes in Financial Institutions < Non-Repayment Risks

The p-value was 0.075, which is greater than 0.05. This indicates that the coefficient estimate for this path is not statistically significant, and thus it should be removed from the structural equation. Therefore, we accept the null hypothesis, which states that there is no statistically significant effect of loan granting processes in financial institutions on non-repayment risks at a significance level of $\alpha = 0.05$.

For the Path

Availability of Financial Services for Customers < Non-Repayment Risks

The p-value was 0.000, which is significantly less than 0.05. This indicates that the coefficient estimate for this path is statistically significant, and thus it should not be removed from the structural equation. Therefore, we reject the null hypothesis and accept the alternative hypothesis, which states that there is a statistically significant effect of the availability of financial services for customers on non-repayment risks at a significance level of $\alpha = 0.05$. The coefficient value of 0.215 indicates that for every one-unit increase in the availability of financial services for customers,

the level of avoiding non-repayment risks increases by 0.215 units.

For the Path

The Bank's Role in Mobilizing Savings < Non-Repayment Risks

The p-value was 0.000, which is significantly less than 0.05. This indicates that the coefficient estimate for this path is statistically significant, and thus it should not be removed from the structural equation. Therefore, we reject the null hypothesis and accept the alternative hypothesis, which states that there is a statistically significant effect of the bank's role in mobilizing savings on non-repayment risks at a significance level of $\alpha = 0.05$.

The coefficient value of 0.29 indicates that for every one-unit increase in the bank's role in mobilizing savings, the level of avoiding non-repayment risks increases by 0.29 units.

Non-repayment risks = $0.589 + 0.215 \times \text{availability of financial services for customers} + 0.29 \times \text{the bank's role in mobilizing savings} + e$

Where e represents the error term.

Non-repayment risks are influenced by only two dimensions of bank loans in the following order:

- Avoidance of 29% for every increase in the bank's role in mobilizing savings.
- Avoidance of 21.5% for every increase in the availability of financial services for customers.

7.2.3 Results of the Third Sub-Hypothesis

- For the Constant Term: The p-value was 0.000, which is significantly less than 0.05, indicating that the coefficient estimate is statistically significant. Thus, it should not be removed from the structural equation. Its value was 1.923, representing the level of short-, medium-, and long-term project financing in the absence of the influence of financial inclusion dimensions.

For the Path

Digital Financial Services <--- Short-, Medium-, and Long-Term Project Financing

The p-value was 0.208, which is greater than 0.05, indicating that the coefficient estimate for this path is not statistically significant. Thus, it should be removed from the structural equation. Therefore, we accept the null hypothesis, which states that there is no statistically significant effect of digital financial services on short-, medium-, and long-term project financing at a significance level of $\alpha = 0.05$.

For the Path

Loan Granting Processes in Financial Institutions <--- Short-, Medium-, and Long-Term Project Financing

The p-value was 0.022, which is significantly less than 0.05, indicating that the coefficient estimate for this path is statistically significant. Thus, it should not be removed from the structural equation. Therefore, we reject the null hypothesis and accept the alternative hypothesis, which states that there is a statistically significant effect of loan granting processes in financial institutions on short-, medium-, and long-term project financing at a significance level of $\alpha = 0.05$. The coefficient value of 0.165 indicates that for every one-unit increase in loan granting processes in financial institutions, short-, medium-, and long-term project financing increases by 0.165 units.

For the Path

Availability of Financial Services for Customers <--- Short-, Medium-, and Long-Term Project Financing

The p-value was 0.003, which is significantly less than 0.05, indicating that the coefficient estimate for this path is statistically significant. Thus, it should not be removed from the structural equation. Therefore, we reject the null hypothesis and accept the alternative hypothesis, which states that there is a statistically significant effect of the availability of financial services for customers on short-, medium-, and long-term project financing at a significance level of $\alpha = 0.05$. The coefficient value of 0.212 indicates that for every one-unit increase in the availability of financial services for customers, short-, medium-, and long-term project financing increases by 0.212 units.

For the Path

The Bank's Role in Mobilizing Savings < Short-, Medium-, and Long-Term Project Financing

The p-value was 0.003, which is significantly less than 0.05, indicating that the coefficient estimate for this path is statistically significant. Thus, it should not be removed from the structural equation. Therefore, we reject the null hypothesis and accept the alternative hypothesis, which states that there is a statistically significant effect of the bank's role in mobilizing savings on short-, medium-, and long-term project financing at a significance level of $\alpha = 0.05$. The coefficient value of 0.202 indicates that for every one-unit increase in the bank's role in mobilizing savings, short-, medium-, and long-term project financing increases by 0.202 units.

Accordingly, the structural equation is as follows:

Short-, medium-, and long-term project financing = $1.923 + 0.165 \times$ loan granting processes in financial institutions + $0.212 \times$ availability of financial services for customers + $0.202 \times$ the bank's role in mobilizing savings + e

Dimensions of bank loans, ranked as follows:

- 2.21% increase for every increase in the availability of financial services for customers.
- 2.20% increase for every increase in activating the bank's role in mobilizing savings.
- 1.65% increase for every increase in loan granting processes in financial institutions.

7.2.4 Results of the Fourth Sub-Hypothesis

- For the Constant Term: The p-value was 0.000, which is significantly less than 0.05, indicating that the coefficient estimate is statistically significant. Thus, it should not be removed from the structural equation. Its value was 1.208, representing the level of borrowing and deposit accounts in the absence of the influence of financial inclusion dimensions.

For the Path

Digital Financial Services < Borrowing and Deposit Accounts:

The p-value was 0.560, which is greater than 0.05, indicating that the coefficient estimate for this path is not statistically significant. Thus, it should be removed from the structural equation. Therefore, we accept the null hypothesis, which states that there is no statistically significant effect of digital financial services on borrowing and deposit accounts at a significance level of $\alpha = 0.05$.

For the Path

Loan Granting Processes in Financial Institutions < Borrowing and Deposit Accounts

The p-value was 0.164, which is greater than 0.05, indicating that the coefficient estimate for this path is not statistically significant. Thus, it should be removed from the structural equation. Therefore, we accept the null hypothesis, which states that there is no statistically significant effect of loan granting processes in financial institutions on borrowing and deposit accounts at a significance level of $\alpha = 0.05$.

For the Path

Availability of Financial Services for Customers < Borrowing and Deposit Accounts

The p-value was 0.184, which is greater than 0.05, indicating that the coefficient estimate for this path is not statistically significant. Thus, it should be removed from the structural equation. Therefore, we accept the null hypothesis, which states that there is no statistically significant effect of the availability of financial services for customers on borrowing and deposit accounts at a significance level of $\alpha = 0.05$.

For the Path

The Bank's Role in Mobilizing Savings < Borrowing and Deposit Accounts

The p-value was 0.000, which is significantly less than 0.05, indicating that the coefficient estimate for this path is statistically significant. Thus, it should not be removed from the structural equation. Therefore, we reject the null hypothesis and accept the alternative hypothesis, which states that there is a statistically significant effect of the bank's role in mobilizing savings on borrowing and deposit accounts at a significance level of $\alpha = 0.05$.

The coefficient value of 0.316 indicates that for every one-unit increase in the bank's role in mobilizing savings, borrowing

and deposit accounts increase by 0.316 units.

Structural Equation

Borrowing and deposit accounts = $0.316 \times$ the bank's role in mobilizing savings + e

Where e represents the error term. This means that borrowing and deposit accounts are influenced only by the bank's role in mobilizing savings, with a 6.31% increase for every increase in the activation of this dimension.

Financial inclusion is considered one of the modern concepts, aiming to provide all individuals with affordable and responsibly delivered financial services such as payment services, insurance, and others. These services assist individuals in managing their financial affairs and achieving their goals by interacting with the banking system through digital work systems, including mobile platforms. This means completing all financial transactions electronically.

This study aimed to address the research problem of understanding the effect of financial inclusion on bank loans, using the case of Algiers as a model. The study relied on a single main hypothesis to determine the impact of financial inclusion on bank loans, as well as the relationship between the independent variable (financial inclusion) and the dependent variable (bank loans), examining the level of verification and impact within this relationship. The analysis was conducted through four sub-hypotheses, leading to results, suggestions, and study prospects, summarized as follows:

8. Testing the Validity of Hypotheses

There is a statistically significant effect of financial inclusion on bank loans for the financial institutions under study at a significance level of $\alpha = 0.05$. It was found that for every one-unit increase in financial inclusion, the level of bank loans increases by 0.592 units, confirming the validity of the hypothesis.

Borrowing and deposit accounts = $1.208 + 0.316 \times$ the bank's role in mobilizing savings + e

There is a statistically significant effect of digital financial services on guarantees, disputes, and collections for the financial institutions under study at a significance level of $\alpha = 0.05$. For every one-unit increase in digital financial services, the level of guarantees, disputes, and collections increases by 0.181 units, confirming the validity of the hypothesis.

There is no statistically significant effect of loan granting processes in financial institutions on non-repayment risks for the financial institutions under study at a significance level of $\alpha = 0.05$, confirming the invalidity of the hypothesis.

There is a statistically significant effect of the availability of financial services for customers on short-, medium-, and long-term project financing for the financial institutions under study at a significance level of $\alpha = 0.05$. For every one-unit increase in the availability of financial services for customers, the level of short-, medium-, and long-term project financing increases by 0.212 units, confirming the validity of the hypothesis.

There is a statistically significant effect of the bank's role in mobilizing savings for customers on the number of borrowing and deposit accounts for the financial institutions under study at a significance level of $\alpha = 0.05$. For every one-unit increase in the bank's role in mobilizing savings, the number of borrowing and deposit accounts increases by 0.316 units, confirming the validity of the hypothesis.

Study Results

Through our analysis of the study's subject, we have reached a set of results as follows:

- A range of indicators can be adopted to enhance the Algerian banking system.
- The primary goals of financial inclusion lie in achieving equitable growth across various sectors and increasing financial awareness based on the types of financial products that meet individual needs.
- The Likert scale was used to facilitate the analysis and discussion of respondents' opinions regarding their agreement or disagreement with the statements and axes of the questionnaire.

- The results distributed across the financial institutions studied indicated that the variables of financial inclusion and bank loans are closely related from the respondents' perspective. The calculated means were 3.9268 for both variables, with low standard deviations of 0.44 and 0.43, respectively, indicating a close agreement among customers.
- The AMOS program was utilized based on the dimensions of financial inclusion and bank loans. The results showed a Chi-square value of 296.865 with a degree of freedom of 12, a high value at a significance level of 0.000, which is much less than 0.05, indicating that the study model is statistically significant.

Study Recommendations

In light of the findings, the following recommendations are proposed:

- Significant efforts should be made to enhance financial inclusion in Algeria, where public banks play a key role. Algeria must aim to improve the financial performance of its banking system by increasing the prevalence of financial inclusion.
- Efforts should be made to open new bank branches to expand the banking network and develop financial products and services, thereby broadening the use of financial inclusion across branches and making banking services accessible to all segments of society.
- A national strategy for financial inclusion should be adopted to improve access to financial services and funding, aiming to provide innovative and cost-effective services.
- Financial inclusion has a significant role in improving banking performance in Algeria. Therefore, substantial efforts are needed to ensure that the Algerian banking system does not remain underdeveloped, whether in terms of financial intermediation or risk management.
- Increasing financial inclusion by facilitating access to small loan credit will lead to greater stability among financial service providers.

Etik Komite Onayı: Bu çalışma için Etik Komite onayı Tarım ve Kırsal Kalkınma Bankası Bölge Müdürlüğü - Cezayir Ulusal Bankası - Cezayir Halk Kredisı - Yerel Kalkınma Bankası - Cezayir Dış Bankası'ndan alınmıştır. Etik Komite (Tarih: 03.12.2022, No: 12025485).

Katılımcı Onamı: Çalışmaya katılan tüm katılımcılardan yazılı onam alınmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: The approval of the Ethics Committee for this study was obtained by the Regional Directorate of the Bank of Agriculture and Rural Development - the National Bank of Algeria - the Algerian People's Loan - the Local Development Bank - the External Bank of Algeria. Ethics Committee (Date: 03.12.2022, No: 12025485).

Participant Consent: Written informed consent was obtained from all participants who participated in the study.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author declare no conflict of interest.

Financial Support: The author declared that they received no financial support for this study.

References

- Al-Qazwini, S. (2000). *Muhadarat fi iqtisad al-bunuk (Lectures on banking economics)* (2nd ed.). Algeria: Diwan Al-Matbou'at Al-Jam'iyya (University Printing Office).
- Al-Tarsh, A.-T. (2003). *Taqniat al-bunuk (Banking techniques)* (2nd ed.). Algeria: Diwan Al-Matbou'at Al-Jaza'iriyya (Algerian Printing Office).
- Amin, O. R. (2008). *Al-Tahlil Al-Ihsai Lil-Mutaghayyirat Al-Mutadaddida Bi-Isti'mal Barnamej SPSS (Statistical Analysis of Multivariate Variables Using SPSS Software)* (Vol. 2). Cairo, Egypt: Dar Al-Alamiyya (International Publishing House). Retrieved from <https://www.noor-book.com/>
- Articles 174–175 of Law No. 90-10. (1990, 04 14). Concerning Currency and Credit. Official Journal of the People's Democratic Republic of Algeria.

- Hakimi, N., & Boulahbal, S. (2021). Financial inclusion in Algeria: Access and use of financial services – a comparative study between Algeria, Tunisia, and Morocco. *Shuaa Journal of Economic Studies*, 50(2), 336.
- Institutions Secretariat of the Council of Governors of Arab Central Banks and Monetary. (2015). *Mutatallibat Tabanni Istratijiyya Wataniyya Li-Ta'zeeze Al-Shumoul Al-Mali Fi Al-Duwal Al-Arabiyya (Requirements for Adopting a National Strategy to Enhance Financial Inclusion in Arab Countries)*. United Arab Emirates: Arab Monetary Fund.
- Lifta, R. O., & Hussein, S. A. (2019). Proposed mechanisms and policies to expand financial inclusion and access to financial services in Iraq. *Journal of Al-Madina University College*, 11(01), 83.
- Mohammed, Z. (2015). The Role of the Egyptian Banking Institute in promoting financial literacy as a core component of financial inclusion. *Union of Arab Banks Journal*(419), 07.
- Naama, N. H., & Matar, A. N. (2018). Indicators for measuring financial inclusion in Iraq. *Proceedings of the Fourth Scientific Specialized Conference of the Administrative Technical College – Baghdad* (p. 36). Baghdad, Iraq: Middle Technical University.
- Neamah, N. H., & Hassan, A. N. (2018). Indicators for measuring financial inclusion in Iraq. *Proceedings of the Fourth Scientific Specialization Conference of the Administrative Technical College – Baghdad.02*, p. 36. Baghdad, Iraq: Middle Technical University.
- Saadon, A., & Mahajbiya, N. (2018). The reality of financial inclusion in the Maghreb: A comparative study of Algeria, Tunisia, and Morocco. *The Arab Journal for Studies and Research in Humanities and Social Sciences*, 10(03), 748.
- Yalouli, T., & Qarari, S. (2023). The reality and challenges of digital financial inclusion in Algeria. *Research Journal of Economics and Management*, 4(1), 701.
- Zerroukhi, F., & Wahiba, K. (2019). Financial inclusion: A review of some Arab and international experiences. *National Scientific Forum on the Financial Technology Industry and Its Role in Enhancing Financial Inclusion in Arab Countries* (p. 04). Médéa, Algeria: Faculty of Economics and Management, Yahia Fares University.

Sokrates ve Descartes'in Bilgi Kuramları Bağlamında Analog ve Dijital Fotoğrafçılığın Karşılaştırılması

Comparison of Analog and Digital Photography in the Context of Socrates and Descartes' Theories of Knowledge

Yaşar ÖZTÜRK

Ardahan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, Ardahan, Türkiye

Ardahan University, Vocational School of Social Sciences, Department of Marketing and Advertising, Ardahan, Türkiye
yasarozturk@ardahan.edu.tr

Öz

Fotoğraf, icat edildiği günden bu yana sürekli gelişen ve dönüşen bir medyumdur. Görme ve algılama biçimimizi köklü şekilde değiştiren fotoğraf makinesinin icadı, insanlara zamanı durdurma, önemli olayları ve gündelik yaşamı ölümsüzleştirme ve deneyimlerini uzak mesafelerdeki insanlarla paylaşma imkânı sunmuştur. İnsanlığın çevresindeki dünyayı kayıt altına alma arzusu, fotoğrafın doğuşunun en temel nedenlerinden biridir. Fotoğraf teknolojisinin analog süreçten dijital sürece evrilmesi, fotoğraf makinelerinin çalışma prensipleri ile bilgi kuramları arasında felsefi bir bağ kurulmasına olanak tanımaktadır. Analog fotoğrafçılıkta görüntü kimyasal süreçlerle elde edilirken, dijital fotoğrafçılıkta ise fotoğraflar sayısal teknolojiler aracılığıyla üretilmektedir. Bilgi edinme, insanın en temel ve ayırt edici özelliklerinden biridir. İnsan, var olduğu ilk andan itibaren bilgiyle sürekli bir etkileşim içinde olmuştur. Descartes'in bilgi edinme anlayışına göre, bilgi sonradan kazanılırken, Sokrates'e göre bilgi doğuştan insan zihninde var olup hatırlama yoluyla açığa çıkmaktadır. Bu çalışmada, her iki düşünürün bilgi kuramları ile analog ve dijital fotoğraf makinelerinin çalışma prensipleri karşılaştırılmıştır. Araştırmada betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Analog Fotoğraf, Dijital Fotoğraf, Sokrates, Descartes, A Priori, A Posteriori

Abstract

Photography is a medium that has been constantly evolving and transforming since the day it was invented. The invention of the camera, which radically changed the way we see and perceive, gave people the opportunity to stop time, immortalize important events and daily life, and share their experiences with people at a distance. Humanity's desire to record the world around it is one of the most fundamental reasons for the birth of photography. The evolution of photography technology from analog to digital allows for a philosophical connection between the working principles of cameras and theories of knowledge. In analog photography, images are obtained through chemical processes, while in digital photography, photographs are produced through digital technologies. Acquiring knowledge is one of the most fundamental and distinctive characteristics of human beings. Human beings have been in constant interaction with knowledge since the first moment of their existence. According to Descartes' understanding of knowledge acquisition, knowledge is acquired later, whereas according to Socrates, knowledge is innately present in the human mind and is revealed through recollection. In this study, the theories of knowledge of both thinkers and the working principles of analog and digital cameras were compared. Descriptive analysis method was used in the study.

Keywords: Analog Photography, Digital Photography, Socrates, Descartes, A Priori, A Posteriori

Geliş Tarihi/Received 12.01.2025
Kabul Tarihi/Accepted 24.03.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 25.03.2025

Cite this article as: Öztürk, Y. (2025). Comparison of Analog and Digital Photography in the Context of Socrates and Descartes' Theories of Knowledge. *Current Perspectives in Social Sciences*, 29(1), 152-164.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Giriş

Fotoğraf, toplumu dönüştürme ve biçimlendirme gücüne sahip, günümüzde en yaygın kullanılan belgeleme ve sanatsal ifade araçlarından biridir. Görme ve algılama biçimimizi köklü şekilde değiştiren bu medyum, analog ve dijital fotoğraf makineleri aracılığıyla üretilmektedir. Analog fotoğrafçılık döneminde, fotoğrafın en önemli özelliği kalıcılığıdır, modern yaşamda fotoğraf her an her yerde üretilen, yaygın bir tüketim nesnesine dönüşmüştür. Cep telefonları, tabletler ve diğer dijital cihazlar sayesinde, fotoğraflar artık anında çekilip paylaşılabilir. Sürekli ve seri üretime olanak tanıyan dijital fotoğrafçılık, analog fotoğrafçılığın sunduğu fiziksel gerçeklik algısından uzaklaşarak, inşa edilmiş anlamlar içeren bir görsel üretim biçimine evrilmiştir. Nitekim Çimen'e (2020(a)) göre, "Analog fotoğrafçılıkta gerçekliğin öznel ve nesnel yanı fotoğraf üzerinde bir bilinç oluşturabiliyorken dijital fotoğrafta öznel bilinç önemsiz hale getirilmiş ve nesnel gerçeklik nesneye ait gerçekliği aşarak farklı bir gerçeklik durumunu imaj haline getirmiştir" (Çimen, 2020 (a), s. 18).

Analog fotoğrafçılık, görüntünün kimyasal işlemler yoluyla filme kaydedildiği bir süreci ifade eder. "Camera Obscura" prensibiyle çalışan analog makinelerde, objektiften gelen ışık diyaframdan geçerek boş bir yüzey olan filme işlenir. Analog fotoğrafçılıkta (Karanlık Kutu, Camera Obscura) boş olan film yüzeyine mercekten yansıyan ışık kaydedilir, film üzerine kaydedilen görüntü bir dizi kimyasal yıkama sürecinin ardından fotoğraf kâğıdı üzerine işlenir (Ulutaş, 2019, s. 123). Bu süreç, Descartes'in "bilginin sonradan edinildiği" görüşüyle benzerlik göstermektedir. Descartes'e göre insan zihni doğuştan boş bir levha (Tabula Rasa) gibidir ve zamanla deneyimler yoluyla bilgiyle dolar. Aynı şekilde, analog fotoğrafta da başlangıçta boş olan film, dış dünyadan gelen ışık sayesinde şekillenir ve anlam kazanır. Dijital fotoğrafçılık ise bu süreci temelden değiştirmiştir. Dijital fotoğraf makineleri, görüntüyü sayısal kodlar hâlinde kaydeden sensörlerle çalışır. Film yerine, elektronik sensörler ışığı algılar ve sayısal veriye dönüştürerek görüntüyü hafıza kartlarına kaydeder (Kaptan, 2019, s. 209). Dijital makineler, sabit lensli elektronik vizör (EVF) veya değiştirilebilir lensli dijital tek lensli refleks (DSLR) sistemlerine sahiptir. Ayrıca, dijital fotoğraf makinelerindeki matematiksel algoritmalar, kötü ya da başarısız fotoğraf çekme olasılığını azaltarak görüntülerin belirli bir kalite standardında üretilmesini sağlamaktadır (Çetin, 2022, s. 229). Bu noktada, dijital fotoğrafçılığın toplumsal ve kültürel değişimlerle birlikte hafıza ve hatırlama işlevini de farklı bir boyuta taşıdığı görülmektedir (Keightley & Pickering, 2014, s. 10).

Sokrates'in bilgi anlayışı, insan zihninin doğuştan bilgiye sahip olduğu ve bu bilgilerin belirli yöntemlerle geri çağrıldığı görüşüne dayanır. Dijital fotoğrafçılığın temelinde yer alan nesne tanıma (Object Recognition) teknolojisi, bu anlayışla paralellik göstermektedir. Dijital fotoğraf makineleri, çekim sırasında nesnelere otomatik olarak algılayarak belirli kategorilere ayırır. Bu süreç, Sokrates'in "bilginin hatırlama yoluyla açığa çıkması" görüşüyle örtüşmektedir. Tıpkı insan zihninde önceden var olduğu kabul edilen bilginin hatırlama yoluyla geri çağrılması gibi, dijital fotoğraf makineleri de nesne tanıma sistemleri aracılığıyla önceden tanımlanmış imgeleri belirleyerek görüntüye işler.

Çalışmanın yöntemi, betimsel analiz yöntemi esas alınarak oluşturulmuştur. Betimsel içerik analizi yöntemi, belirli bir konuda ya da alanda birbirinden bağımsız olarak yapılan nitel ve nicel çalışmaların spesifik olarak incelenip bu bilgilerin düzenlenmesi anlamına gelmektedir (Ültay vd., 2021, s. 189). Betimsel analiz dünyayı veya bir olguyu karakterize eder kim, ne, nerede, ne zaman ve ne ölçüde sorularını yanıtlar. Amaç, popülasyonlardaki eğilimleri ve çeşitliliği belirlemek ve tanımlamak, temel olguların yeni ölçümlerini oluşturmak veya nedensel etkileri belirlemeyi amaçlayan çalışmalarda örnekleri tanımlamak olsun, betimleme genel olarak bilimsel süreçte ve özellikle eğitim araştırmalarında kritik bir rol oynar. Betimsel analiz, toplumsal açıdan önemli olguları belirlediğinden ötürü önemli bir analiz türüdür. Birçok durumda, betimleme aynı zamanda nedensel anlayışa ve nedensel ilişkilerin ardındaki mekanizmalara işaret etmektedir (Loeb, vd. 2017, s: 2). Bu yöntem ışığında Sokrates ve Descartes'in bilgi kuramları, a priori ve a posteriori bilgi türleri kapsamında kaynak taramalarından elde edilen metinsel veriler ışığında derinlemesine incelenmiş, bilgi kuramları ile analog-dijital fotoğraf makinelerinin çalışma prensipleri karşılaştırılmıştır.

Bu çalışmada, Sokrates ve Descartes'in bilgi kuramlarından yola çıkarak, analog ve dijital fotoğraf makinelerinin çalışma prensipleri iki düşünürün bilgi anlayışı çerçevesinde ele alınmaktadır. Ayrıca, analog ve dijital fotoğraf makinelerinin gelişim süreçleri açıklanarak, a priori ve a posteriori bilgi türleri bağlamında bu teknolojilerin nasıl konumlandığı incelenmektedir.

1. Literatür İncelemesi

1.1. Sokrates'in Bilgi Kuramı

Sokrates, "bilgiyi arayan kişi, hiçbir şey bilmiyorum demeyi bilir" ifadesiyle tanınır. Ona göre, insanlar gerçek bilgiye ulaşabilmek için sürekli sorgulama içinde olmalıdır. Maieutik Yöntemi olarak adlandırılan bu sorgulama süreci, bireylerin içlerindeki bilgileri hatırlamalarını sağlamayı amaçlamaktadır (Zamorev ve Fedyukovsky, 2023, s. 170). Maieutik, Yunanca "ebelik" anlamına gelen maieutikos kelimesinden türetilmiştir. Annesi ebe olan Sokrates, nasıl ki bir ebe bebeğin doğumuna yardımcı oluyorsa, insan zihninde var olan bilgilerin de akıl yürütme ve diyalog yoluyla ortaya çıkarılabileceğini savunur. Bu nedenle, maieutik yöntemini kullanan bir öğretmen, öğrencilerin zihinlerinde saklı olan fikirleri keşfetmelerine yardımcı olan entelektüel bir ebe olarak düşünülebilir. Platoncu iletişim teorisinin analizine yönelik bir yaklaşım, Sokrates'in ebelik yönteminin metaforik anlamını açıklamaktadır. Burada, gebelik ve ebelik ilişkisi, diyalog yoluyla felsefi bilginin ortaya çıkarılmasını simgeler. Platonik diyalektik ise işaretlerin bir değiş tokuşu ve yorumlanmasıyla ilerleyen bir semiyotik süreç olarak kabul edilebilir (Hanke, 1990, s. 469).

Sokrates'in ironiyle birlikte kullandığı doğurtma yöntemi, aslında "düşündürüp, buldurma" sürecidir. O, diyalogları sırasında muhataplarına sorular yönelterek doğruyu kendi başlarına bulmalarını sağlamaya çalışır. Böylece birey, zihninde zaten var olan ancak farkında olmadığı bilgiyi "doğurmuş" olur (Güvenç, 2021, s. 94).

Sokrates'in bilgi kuramında bellek kavramı önemli bir yer tutar. Bu bağlamda, anamnez (hatırlama) kavramı, onun bilgi anlayışının temel taşlarından biridir. Anamnez, kelime anlamıyla "geri getirme" veya "hatırlama" anlamına gelir. Sokrates'e göre, insanlar bilgiye doğuştan sahiptir ve öğrenme süreci, aslında daha önce var olan bilgilerin hatırlanmasıdır (Temizkan, 2016, s. 1182).

Sokrates'in bir diğer önemli bilgi yöntemi olan Elenchus Yöntemi (Sokratik Yöntem), günümüz bilimsel yöntemlerinin temelini oluşturduğu kabul edilen bir sorgulama tekniğidir (Richards, 2010, s. 1). Elenchus kelimesi, Yunanca'da "inceleme, test etme ve mantıksal çürütme" anlamına gelir. Bu yöntemde, bir kişi bir inanç veya tanım öne sürdüğünde, Sokrates onu çelişkiye düşürene kadar sorgular. Böylece, birey farkında olmadan yanlış düşüncelerini gözden geçirmek zorunda kalır (Ionescu, 2017, s. 10). Sokrates, "kendini bil" ilkesinden hareketle, hakikatin dış dünyada değil, insanın iç dünyasında aranması gerektiğine inanır (Çilingir, 2022, s. 82). Ona göre, bireyin kendi hakikatine ulaşması, zihninde taşıdığı bilgileri keşfetmesiyle mümkündür. Bu bağlamda, daimon olarak adlandırdığı iç ses, bireyin hakikate ulaşmasında yol gösterici bir mekanizma olarak kabul edilir (Akto, 2020, s. 9). Sokrates'in bilgi anlayışı, Menon Paradoksu olarak bilinen bir felsefi sorunu da beraberinde getirir. Öğrenme ya da araştırma paradoksu olarak da adlandırılan bu görüş, Menon tarafından şu şekilde ifade edilir: İnsan için ne bildiği şey üzerinde ne de bilmediği şey üzerinde araştırmada bulunmak olasıdır. Bilinen şey üzerinde araştırma gereksizdir; çünkü zaten bilinmektedir. Bilinmeyen şeye gelince, ne araştırılacağı bilinmediği için araştırma yapılamaz" (Menon'dan akt. Aydın, 2008, s. 2).

Bu paradoksu aşmak için Sokrates, insan ruhunun doğumdan önce mükemmel bir bilgiye sahip olduğunu ve bu bilginin bedene yerleşmesiyle unutulduğunu öne sürer. Dolayısıyla, insanın hayatı boyunca yaptığı şey yeni bilgi öğrenmek değil, önceden sahip olduğu bilgileri hatırlamaktır. Bu görüş, Platon'un Meno adlı eserinde, Sokrates'in bir köle çocuğuna matematiksel bir problemi çözdürerek onun aslında bu bilgiyi hatırladığını göstermesiyle örneklenmiştir (Temizkan, 2016, s. 2184).

Dijital fotoğrafçılık, geleneksel fotoğraf anlayışını geride bırakarak görüntüleri yazılım ve algoritmalar aracılığıyla üreten bir yapıya dönüşmüştür (Gülaçtı, 2020, s. 571). Dijital fotoğraf makineleri, bir algılayıcı (sensör) yardımıyla görüntüyü objektif aracılığıyla yakalayıp işlemciye iletir ve hafızasına kaydeder (Bayındır, 2016, s. 435). Günümüzde tabletler ve cep telefonları sayesinde, büyük ve taşınması zahmetli fotoğraf makineleri yerini kompakt ve taşınabilir cihazlara bırakmıştır. Bu cihazlar, nesne tanıma (Object Recognition) özelliği sayesinde görüntüleri algılayabilir ve tanımlayabilir.

Dijital fotoğrafçılığın bu yapısı, Sokrates'in bilgi anlayışıyla büyük benzerlikler taşımaktadır. Tıpkı insan zihninde önceden var olduğu kabul edilen bilgilerin hatırlama yoluyla ortaya çıkması gibi, dijital fotoğraf makineleri de önceden yüklenmiş algoritmalar aracılığıyla nesnelere tanıyıp sınıflandırmaktadır. Dijital fotoğraf makinelerinin hafızalarına önceden yüklenen görüntü tanıma sistemleri, nesnelere belirli kategorilere ayırarak hatırlama sürecine benzer bir işleyiş göstermektedir.

Bu bağlamda, Sokrates'in bilgi kuramı ile dijital fotoğrafçılık arasında önemli bir paralellik bulunmaktadır: Sokrates'e göre bilgi doğuştan zihnimizde bulunur ve hatırlama yoluyla açığa çıkar. Dijital fotoğrafçılıkta ise görüntü işleme algoritmaları, önceden kaydedilmiş veri kümelerini kullanarak nesnelere tanımlar ve fotoğrafı otomatik olarak işler.

1.2. Descartes'in Bilgi Kuramı

René Descartes, 17. yüzyılın en önemli filozoflarından biri olup, modern felsefenin kurucularından biri olarak kabul edilir. Düşünce, bilinç, gerçeklik ve özne kavramları üzerine derin etkiler bırakan felsefesi, bilgiye ulaşmada şüpheli bir yaklaşımı benimsemesiyle öne çıkmaktadır. Descartes, bilgiyi sorgulama ve şüphe temelinde inşa etmeyi savunan bir metodoloji geliştirmiştir. Onun düşüncelerini fotoğrafla ilişkilendirmek, felsefi bakış açısına yeni bir perspektif kazandırabilir.

Descartes, bilginin üç farklı yolla elde edilebileceğini savunur:

1. Doğuştan gelen bilgiler
2. Deneyim yoluyla edinilen bilgiler
3. İmgelem yoluyla oluşturulan bilgiler (Çüçen, 2003, s. 10).

Descartes, bilginin kaynağını akıl yürütmeye dayandırarak, rasyonalizmin en önemli temsilcilerinden biri olmuştur. Aynı şekilde, İbn-i Sina ve Platon da rasyonalist filozoflar arasında sayılmaktadır (Arslan, 2009, s. 22). Bilginin kaynağını akıl ve düşüncede görenlere akılcılar (rasyonalistler), duyular, gözlem ve deney yoluyla öğrenmenin temel olduğunu savunanlara ise denevciler (empiristler) denmektedir. Bu iki yaklaşım sırasıyla rasyonalizm ve empirizm olarak adlandırılmaktadır (Arslan, 2009, s. 21-22). Descartes'e göre duyular insanları sık sık yanıltabilir. Bu nedenle, akıl yürütme sürecinde şüpheyi temel bir yöntem olarak benimsemiştir. Ahmet Arslan'a göre, Descartes, bilgiye ulaşmada şüpheyi bir araç olarak kullanmıştır (Arslan, 2009, s. 32):

"...Şüphe etmek bir tür düşünmektir. O halde şüphe eden insan, şüphe ettiği anda düşünmektedir. Düşünmek ise var olmayı gerektirir; çünkü şüphe etmek için, şüphe eden bir varlığın olması zorunludur. Böylece Descartes, kendisinden şüphe edilmesi mümkün olmayan, kesin bir ilk bilgiye ulaşır: 'Düşünüyorum, o halde varım' (Cogito, ergo sum). Bu, görüldüğü gibi şüpheden bilgiye geçiştir."

Bu yaklaşımıyla Descartes, düşünceyi var olmanın en temel kanıtı olarak görür. Ona göre, insanın düşündüğü sürece var olduğu kesindir. Bu temel önermeden hareketle, matematiksel yöntemlerle doğa ve evren hakkında kesin bilgilere ulaşılabileceğini savunmuştur (Kıyar, 2012, s. 22). Descartes'in bilgi kuramında, Cogito (düşünen varlık) temel ilke olarak kabul edilirken, ikinci ilke ise Tanrı'nın varlığıdır. Descartes'e göre, insanın ulaştığı sübjektif bilginin genel geçer olabilmesi için Tanrı'nın varlığının ispatlanması gerekmektedir. Bu nedenle, hakikatin bilgisi, insanın düşünmesi (Cogito) ve Tanrı'nın varlığı üzerine inşa edilmiştir (Atış, 2015, s. 6).

Descartes, bilgiye ulaşmada sezgi ve tümdengelim temel iki yöntem olarak kabul eder. Ona göre, sezgi *"...anladığımız şey hakkında şüpheye yer bırakmayacak kadar kolay ve belirgin olan açık ve dikkatli bir zihnin kavramıdır. Alternatif olarak ve bu aynı şeye gelir, sezgi, yalnızca aklın ışığından ilerleyen açık ve dikkatli bir zihnin şüphesiz kavramıdır"*. Sezgilerin basitliği, bilginin temellendirilmesi için çok önemlidir. Tümdengelim, ilk sezgiden (veya bazen birden fazla ilk sezgiden) başka bir öğeye kesintisiz zihinsel geçişi içerir. Bu geçiş, türetilen öğenin kendisi sezilen ve dolayısıyla kendisi basit bir doğa olacak kadar sıkı bir bağlantıyı kapsamalıdır. Bu şekilde sezginin epistemik statüsü, en azından kısmen, sonuca aktarılır (Nelson, 2017, s. 2).

Descartes'in felsefesiyle fotoğrafın ilişkisini derinleştirebiliriz. Fotoğraf, sadece bir dış dünyayı değil, aynı zamanda bir düşünceyi, bir algıyı, bir bakış açısını da görsel bir biçimde sunar. Descartes'in "düşünme"yi merkeze koyan felsefesi, fotoğrafın nasıl ve neden çekildiğini, kim tarafından çekildiğini ve hangi düşünsel süreçlerin sonucu olduğunu sorgulamaya açık hale getirir. Descartes'in "düşünce"yi temel aldığı dünyasında, fotoğraf çekmek de bir zihinsel eylemdir ve sadece dış dünyayı yakalamaktan çok, çeken kişinin içsel dünyasının dışavurumudur. Analog fotoğrafçılıkta film adı verilen ışığa duyarlı boş yüzey ile Descartes'in insan zihninin doğuştan boş bir levha (Tabula Rasa) olduğu ve sonradan deneyimler sayesinde dolduğu kuramı birlikte ele alındığında benzerlik gösterdiği görülmektedir. Analog fotoğrafçılıkta görüntü tıpkı boş bir levha (Tabula Rasa) gibi ışığa duyarlı film üzerine işlenir ve kimyasal sürecin ardından bu görüntüler fotoğraf kağıdına basılır. Herhangi bir algoritma ve dijital işletim sistemi bulunmayan analog fotoğraf makinelerinde tüm süreçler fiziki olarak gerçekleştirilir.

Descartes'in düşünce merkezli felsefesi, fotoğrafın yalnızca dış dünyayı yansıtan bir araç olmadığını, aynı zamanda bir bakış açısını ve düşünsel süreci de ortaya koyduğunu göstermektedir. Fotoğrafın nasıl, neden ve kim tarafından çekildiği gibi unsurlar, felsefi bir sorgulamanın konusuna dönüşebilir.

Descartes'in bilgi anlayışı ile analog fotoğrafçılık arasında önemli paralellikler bulunmaktadır. Analog fotoğrafçılık, ışığa duyarlı bir film üzerine görüntü kaydedilmesi sürecine dayanır. Film, başlangıçta boş bir yüzeydir ve ancak dış dünyadan gelen ışık sayesinde anlam kazanır. Bu durum, Descartes'in zihni başlangıçta boş bir levha (*Tabula Rasa*) olarak görmesiyle örtüşmektedir.

Analog fotoğrafçılıkta, görüntü tıpkı boş bir levha gibi ışığa duyarlı filme işlenir. Kimyasal süreçlerin ardından, bu görüntüler fotoğraf kâğıdına basılır. Descartes'in bilgi anlayışında, insan zihni doğuştan boş bir levha olarak kabul edilir ve deneyimler aracılığıyla bilgiyle dolar. Bu benzerlik, analog fotoğrafçılığın fiziksel süreçleri ile rasyonalist bilgi anlayışı arasındaki ilişkiyi gözler önüne sermektedir.

Dijital fotoğrafçılık, görüntünün fiziksel bir yüzeye işlenmesi yerine algoritmalar ve sayısal kodlar aracılığıyla üretildiği bir sürece sahiptir. Dijital fotoğraf makineleri, matematiksel hesaplamalar yaparak görüntüyü oluşturur. Bu durum, Descartes'in matematiksel yöntemlerle kesin bilgiye ulaşabileceğini savunan görüşüyle örtüşmektedir.

Dijital fotoğraf makineleri:

- Görüntüyü matematiksel algoritmalarla işler.
- Nesnelere tanımlamak ve analiz etmek için yazılımlar kullanır.
- Fiziksel gerçekliği taklit eden bir görsel üretir.

Descartes'in bilgi kuramı ile dijital fotoğrafçılık arasındaki bu ilişki, bilginin nasıl üretildiği ve doğrulandığı konusundaki temel felsefi tartışmaları fotoğraf teknolojisiyle bir araya getirmektedir.

2. A Priori ve Posteriori Bilgi

2.1. A Priori Bilgi

A priori terimi, felsefi kökeni itibarıyla Aristoteles'in Posterior Analytics adlı eserine kadar uzanmaktadır. Aristoteles'e göre, bir önermenin doğruluğunu kanıtlayan unsur, kanıtlanacak olandan önce gelmeli ve ondan daha iyi bilinmelidir. Bir önermenin doğruluğu, kendisinden önce gelen başka bir şeye dayanıyorsa veya ondan çıkarılıyorsa, bu önerme a priori kabul edilir; yani neden-sonuç ilişkisi içindedir. Aristoteles'in bilgi anlayışında, başlangıç noktası genellikle algılanan nesne veya algı sürecidir. Ancak, "önce gelen" ve "daha iyi bilinen" kavramları belirsizlik taşır; çünkü varlık düzeninde önce gelen ile insan zihni için önce gelen arasında fark bulunmaktadır (Craver, 2014, s. 1).

Kant'a göre, a priori bilgi yalnızca bireyin bir bilgiyi deneyimden bağımsız olarak bilmesiyle açıklanamaz. Kant felsefesinde, a priori, insan zihninin herhangi bir şeyle ilgili bilgi edinme sürecini mümkün kılan bir mekanizmadır. Örneğin, uzay ve zaman, insan algısında deneyimle oluşan kavramlar olsalar da, bunların anlaşılmasını sağlayan zihinsel yapı a priori bir mekanizma olarak işler (Çebi, 2022, s. 422).

Klasik anlayışa göre a priori bilgi, deneyimden bağımsız olarak, yalnızca düşünce yoluyla bilinebilen gerçeklerden oluşur. A priori bilgi, doğrudan deneysel olmayan veya deneyime dayanmayan yollarla edinilirken, a posteriori bilgi ise deneyim veya duyarlılıkla kazanılır. Ancak bu ayırım, her iki bilgi türünün de kesinlikle sadece a priori ya da a posteriori yollarla edinilmesi gerektiği anlamına gelmez. Örneğin, bir bilgisayar bize karmaşık bir matematiksel problem hakkında bilgi sağlıyorsa, biz bu bilgiyi a posteriori yollarla edinmiş oluruz. Ancak, bilgisayarın güvenilir bir bilgi kaynağı olduğunu kabul edersek, aynı bilgiyi a priori yollarla da edindiğimiz söylenebilir (Tahko, 2020, s. 2).

A priori ve a posteriori bilgi ayrımı, felsefede uzun süredir tartışılan konular arasında yer almaktadır. Laurence Bonjour, bu ayırımla ilgili iki temel soruna dikkat çeker:

1. Deneyimin kapsamı: Zihinsel süreçler deneyim olarak kabul edilmeli midir? Eğer öyleyse, matematiksel veya felsefi akıl yürütmeler hangi koşullarda geçerli olur?

2. A priori bilginin bağımsızlığı: A priori bilgi, deneysel bilgi tarafından çürütülemez mi? Bu bilginin kesinliği nasıl korunur? (Tahko, 2011, s. 153).

Epistemolojide, bir inancı a priori yapan şeyin ne olduğu konusunda farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu yaklaşımların belirlenmesi çoğu zaman zordur, çünkü bazıları inançların nasıl gerekçelendirildiğiyle ilgilenirken, bazıları ise inançların nasıl çürütülebileceği konusuna odaklanır. Nativist teoriler gibi yaklaşımlar ise inançların ve kavramların nasıl benimsendiğini tartışır.

A priori bilgi, iki temel ayrımla ele alınmaktadır:

1. Gerekçelendirme açısından a priori olan inançlar ile deneysel bağımsızlık açısından a priori olan inançlar arasındaki ayrım.
2. Mutlak anlamda a priori olan inançlar ile bazı inançlara göre a priori kabul edilen inançlar arasındaki ayrım (Mayres, 2014, s. 107).

A priori bilginin en yaygın kabul gören tanımı, bir inancın deneyimden bağımsız olarak gerekçelendirilmiş olmasıdır. Albert Casullo'ya göre, a priori bilginin en temel kavramı budur. Çünkü filozoflar genellikle a priori bilgiyi, doğruluğu deneyimden bağımsız olarak bilinen bir bilgi türü olarak tanımlarlar (Mayres, 2014, s. 108). Felsefi gelenekte, rasyonalizm ve empirizm arasındaki tartışma, bilgiye nasıl ulaşıldığı sorunu etrafında şekillenmiştir.

- Empirizm, bilginin kaynağı olarak deneyimi temel alır ve duyuşal gözlemleri merkeze koyar.
- Rasyonalizm, bilginin kaynağının akıl olduğunu savunur ve a priori bilginin önemini vurgular (Ajdukiewicz, 1994, s. 34).

2.2. A Posteriori Bilgi

A posteriori bilgiyi a priori bilginin karşıt özellikleri atfedilen bilgi türü olarak tanımlamak mümkündür. A posteriori bilgi türünde yargılar ve duyu deneyimleri bilginin temel kaynağıdır. Deneyimler, Kant'ın deney olarak nitelediği insan algısıyla elde edilir. Algı kişiden kişiye değişiklik gösterdiği için yargının doğruluk ölçütü yalnızca deneyler aracılığıyla elde edilir (Çakmak, 2022, s. 130). A priori/a posteriori arasındaki klasik ayrım, Immanuel Kant tarafından Saf Akılın Eleştirisi'nde de açıkça ortaya konmuştur: "Bu, o halde, en azından daha yakından incelemeyi gerektiren ve hiçbir elden gelen cevaba izin vermeyen bir sorudur: Deneyimden ve hatta duyuların tüm izlenimlerinden bağımsız olan herhangi bir bilgi var mıdır?" Bu tür bilgi a priori olarak adlandırılır ve kaynakları a posteriori, yani deneyimde olan ampirik olandan farklıdır (Craver, 2014, s. 1-3).

Apriori ve aposteriori bilgi arasındaki fark, deneyden "önce" ve "sonra" olmasıyla ilişkilidir. Buradaki a posteriori kavramı deneyden sonrası için kullanılan bir terimdir. Bir bilginin a posteriori bilgi olarak kabul edilmesi için deneyden sonra yani "sonsal" olması gerekir. Ancak burada şöyle bir çelişki ortaya çıkmaktadır; deney ve duyu verileri kişiden kişiye değiştiği için genel-geçer bilgi olarak kabul edilmeleri zordur çünkü bunlara çevremizde bulunan varlıklara, zamana ve mekâna göre değişiklik gösterebilir (Çüçen, 2003, s: 9).

A priori ve a posteriori bilgi arasında kavramsal olarak ayrım yapmanın çok yaygın bir yolu, iki tür durumda deneyimin oynadığı roller arasında belirli bir ayrım yapmaktır. Yani, a priori bilgi durumlarında deneyimin genellikle yalnızca etkinleştirici bir rol oynadığı düşünülürken, a posteriori bilgi durumlarında genellikle kanıtsal ve dolayısıyla yalnızca etkinleştirici olmaktan daha fazla bir rol oynadığı düşünülmektedir (Williamson & Laquinto, 2012, s. 3). A priori- a posteriori bir önermenin nasıl bilinebileceğini belirlerken duyu deneyimlerinden bağımsızlık (a priori) veya duyu deneyimlerine bağımlılık (a posteriori) ile ilgili epistemolojik ayrımları ifade eden Latince terimlerdir. A priori (öncekilerden) önermeler duyuşal deneyimlerden bağımsız olarak gerekçelendirilmeyi gerektirmez. Aksine, a priori önermeler deneyimden bağımsız olarak türetilir veya gerekçelendirilir. A priori ifadelerin çağdaş ancak tartışmasız olmayan örnekleri arasında şunlar yer alır: Tüm bekarlar evli değildir. $3 + 3 = 6$. Bir a priori önermeye inanmanın nedenleri saf düşünce ve akılla ve içeriği üzerine basit bir yansıtma ile belirlenebilir. Öte yandan, a posteriori (sonradan gelen) önermeler, duyuşal deneyimlerle gerekçelendirilmeyi gerektirir. Bir a posteriori önerme, daha sonra belirli sonuçların çıkarılabileceği deneysel gözlemlerle gerekçelendirilir. Ofisimin dışında yağmur yağıyor. Yalnızca a posteriori bilinen bir ifadedir. Bir, a posteriori argüman, deneysel gözlemlerden türetilen belirli bilgilere dayanır. Ancak, iki terim arasındaki fark, geçici tanımların ve örneklerin önerebileceği kadar belirgin değildir (Craver, 2014, s. 1-3).

A Priori ve a posteriori bilgi türleri bağlamında analog fotoğraf makinesi ile yapay zekayla donatılmış dijital fotoğraf makineleri ele alındığında; a priori bilgi ile fotoğrafın analog teknikle ele edilme süreci benzerlik göstermektedir. A priori önermede yaygın örneklerden biri kabul edilen bir öğrencinin matematiğe ilişkin bir problemi öğretmenin yardımıyla o an öğrenip çözmesiyle, boş bir filme sahip olan analog fotoğraf makinesine görüntünün o an kaydedilmesi benzerlik göstermektedir. Dijital fotoğraf makinelerinin ise görünümü tanıma (image recognition) özelliği olmak üzere farklı algoritmalarla donatılmış olması a posteriori bilgi perspektifinden ele alındığında görüntü üretim aracından çok nesnelere ve imgeleri tanıyan ve hatırlayan bir dönüşüm aracı olarak kabul edilmelidir.

3. Hafızası Olan Ayna: Fotoğraf

Günümüz modern dünyasında birey, geçmişe kıyasla çok daha yoğun bir şekilde görsel kültürün kuşatıcı etkisi altında kalmıştır. Fotoğraf, yalnızca gerçekliği yansıtmakla kalmaz; aynı zamanda bireylerin duygularını, düşüncelerini ve yaratıcılıklarını ifade etmelerine olanak tanıyan sanatsal bir araç olarak da işlev görür. Fotoğrafçılar, ışık, gölge, kompozisyon, renk ve doku gibi unsurları kullanarak özgün ve anlam yüklü eserler yaratırlar. Fotoğraf, bir gözlem ve deneyim ürünü olarak ele alındığında, zamansal ve mekânsal bağlamda belirli bir öznenin ve nesnenin kayıdır ve aynı zamanda bireyin duygularının somut bir yansımasıdır (Değirmenci, 2018, s. 88). Ülhak Çimen'e göre, fotoğraf, bakan kişi ile fotoğrafta yer alan kişi veya nesne arasında doğrudan ve güçlü bir iletişim sağlayarak, "var kılma" işlevini yerine getiren bir araçtır (Çimen, 2020c, s. 900). Susan Sontag ise fotoğrafın gücünü şu sözlerle ifade eder: *"bir şeyin fotoğrafını çekmek, fotoğraflanmış olan o şeyi ele geçirmektir. Başka bir deyişle, bir şeyin fotoğrafını çekmek, dünyayla, insanda bilgilenme dolayısıyla, güçlenme duygusu uyandıran bir şekilde ilişkiye girmektir"* (Sontag, 2008, s. 3). Fotoğrafın modern toplumlarda oynadığı rolü ele alan Feuerbach, *The Essence of Christianity* (Hıristiyanlığın Özü) adlı eserinde, görüntünün, gerçeğin kendisinden daha fazla önem kazandığını şu sözlerle ifade eder: *"Bu çağ, görüntüyü şeylere, kopyayı asıla, temsili gerçekliğe, görünümü varlığa tercih etmiştir"* (Sontag, 2008, s. 181).

Fotoğrafın bir "görsel kurgu sistemi" olduğunu vurgulayan John Szarkowski, fotoğrafın özünde doğru zamanda doğru yerde durarak bir çerçeve oluşturma süreci olduğunu belirtir. Ona göre, fotoğrafçılık satranç veya yazı yazma gibi sınırsız ihtimaller arasından seçim yapma eylemidir (Sontag, 2008, s. 225). Benzer şekilde, Emmet Gowin, fotoğrafın bilinmeyi açığa çıkarma işlevine dikkat çekerek, *"Fotoğraf, herkesin hakkında bir şeyler bildiği ama pek aldirış etmediği şeylerle uğraşmanın iyi bir aracıdır. Benim fotoğraflarım, sizin görmediğiniz şeyleri göstermeyi amaçlıyor"* der (Sontag, 2008, s. 233).

John Berger, fotoğrafın bir seçim ve tanıklık süreci olduğunu şu şekilde ifade eder: *"Fotoğraflar belirli bir durumda hayata geçirilen insansal bir seçimin tanığıdır. Fotoğrafçının tanık olduğu belirli bir hadiseyi ya da gözüne çarpan, belirli bir nesneyi kaydedilmeye değer bulduğuna ilişkin kararının sonucudur"* (Berger, 2015, s. 33).

Fotoğrafın kökeni, camera obscura (karanlık kutu) ilkesine dayanır. 10. yüzyılda Arap matematikçi ve optikçi İbn el-Heysem, güneş tutulmasını gözlemlemek için camera obscura kullanmıştır. Filippo Brunelleschi, bu prensibi kullanarak modern anlamda ilk fotoğraf makinesinin temelini atmıştır (Kanburoğlu, 2013, s. 21-22). 12. yüzyılda Master Nicolaus, optik üzerine yaptığı çalışmalarla, günümüz fotoğraf makinelerinin çalışma prensiplerinin temellerini atmıştır (Delmas, 2005, s. 58). Ona göre: *Beyinden gözlere inen optik sinir, gözün merkezinden kristalin mizaca kadar geçer, oradan görünür ruha ulaşır ve üveal tonik ve kuyruk sokumundan dışarı çıktığında temiz hava ile karışır ve ışınlarını vücuda iletir ve böylece görme gerçekleşir.*

Fotoğrafçılığın kimyasal sürecine yönelik çalışmalar, 17. yüzyılda simyacı Angelo Sala'nın gümüş tuzlarının ışığa maruz kaldığında koyulaştığını keşfetmesiyle başlamıştır. Robert Boyle, bu süreç üzerinde deneyler yaparak, farklı kimyasalların ışığa verdiği tepkileri incelemiştir (Delmas, 2005, s. 9). Fabricius, Johann Heinrich Schultze, Thomas Wedgwood ve Humphry Davy, fotoğrafın kimyasal evriminde önemli katkılarda bulunmuşlardır. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde, kimyadaki gelişmeler fotoğrafçılığa doğrudan etki etmeye başlamıştır (Kanburoğlu, 2013, s. 25).

1839 yılında Fox Talbot, ilk modern fotoğrafçılık tekniğini geliştirmiştir. Fotoğraf, ilk başlarda yalnızca zenginler ve seçkinler için erişilebilir bir araç olarak görülse de, 30 yıl içinde askeri istihbarattan aile albümlerine, kartpostallardan antropolojik belgelere kadar geniş bir kullanım alanına yayılmıştır (Berger, 2015, s. 69). 1888 yılında ise, toplumun geniş kesimleri tarafından ulaşılabilir hale gelmiştir. Karl Marx'ın kapitalizm eleştirisiyle paralel olarak, bu süreç sanayi kapitalizminin yayılmasıyla aynı döneme denk gelmektedir (Berger, 2015, s. 69).

Walter Benjamin Fotoğrafçılığın Kısa Tarihi adlı eserinde fotoğrafın icadının milliyetçiliğin bir türü olan şovenizmle ilişkine vurgu yapmaktadır (Delmas, 2005, s. 7). Fotoğrafçılığın başlangıcını gizleyen sis, baskının başlangıcını saran sis kadar kalın değildir. Fotoğrafın kim tarafından, nerede ve ne zaman icat edildiğini bildiğimiz kesindir; ancak ulusal veya bölgesel şovenizm diğer bir deyişle ulusal üstünlük inancından dolayı bazı ayrıntıları hala belirsizleştirmektedir.

1839 yılında Fox Talbot tarafından icat edilen fotoğraf ilk yıllarda sadece zenginler ve seçkinler için kullanılmaktaydı. İcat edilmesinden 30 yıl sonra ise askeri istihbarattan; aile albümlerinden, kartpostallara ve antropolojik kayıtlara kadar her alanda kullanılmaya başlandı (Berger, 2015: 69). Toplumun her kesimindeki insanların erişebileceği fiyattaki fotoğraf makinesinin ortaya çıkması 1888 yılında gerçekleşmiştir. Karl Marx'ın kapitalizme yaptığı eleştirilerin haklılığını ortaya çıkaracak şekilde fotoğraf makinesinin sanayi kapitalizminin etkisini altına girdiği dönemde aynı döneme denk gelmektedir (Berger, 2015, s. 69).

John Tagg, The Burden Of Representation Essay On Photographies and Histories adlı eserinde fotoğrafın doğrulama gücünün temsil gücünü aştığını vurgulamaktadır. Tagg fotoğrafı dokunulmayan gerçeklik olarak tanımlar (Tagg, 1998, s. 1): Kamera bir kanıt aracıdır. Fotoğrafın herhangi bir kodlamasının ötesinde, merceğin önüne yerleştirilmiş zorunlu olarak gerçek şey ile fotoğrafik görüntü arasında varoluşsal bir bağlantı vardır: Her fotoğraf bir şekilde referansıyla eş-doğaldır. Fotoğrafın öne sürdüğü şey, 'şeyin orada olduğu' yönündeki ezici gerçektir: Bu, bir zamanlar var olan bir gerçeklikti, ancak artık dokunulamayan bir gerçekliktir.

Fotoğrafın evrim süreci üç dönemden oluşmaktadır (Çimen, 2020 (a), s. 17):

- Birinci Dönem: Gerçekliğin kopyalanmaya çalışıldığı fotoğraf makinesinin icat edildiği dönemdir.
- İkinci Dönem: 19. yüzyılın sonlarına doğru fotoğraf makinesinin kitlesel olarak yaygınlaşmaya ve kullanılmaya başladığı dönemdir.
- Üçüncü Dönem: Bilgisayar ve internet teknolojilerinin gelişmesiyle gerçekliğin düşünce ile olan bağının koptuğu ve insani niteliklerden uzaklaştığı dönemdir.

Türkiye'de fotoğrafçılığın gelişimi incelendiğinde bu gelişimi Cumhuriyet Dönemi Türk Fotoğrafçılığı ışığında 1923-1960 yıllarını kapsayan 1. dönem ve 1960'tan günümüze dek gelen 2. dönem şekline ayırmak mümkündür. 1. dönemde devlet eliyle Halkevleri ve buna benzer kuruluşlar vasıtasıyla fotoğraf sanatı tanıtılmakta ve bu kapsamda çeşitli yarışmalar ve etkinlikler düzenlenmekteydi. 1960 sonrası 2. dönemde ise fotoğrafçılık faaliyetlerinin öne çıkan özellikleri şunlardır (Kanburoğlu, 2012, s. 226):

- Sanat faaliyetlerde kişisel eğilimler ağırlık kazanmıştır
- Türkiye fotoğrafı asıl kimliğine kavuşarak dışa açılmıştır.
- Fotoğrafçılar toplum sorunları anlatan fotoğraflar çekmeye başlamıştır.
- Doğa fotoğrafçılığı yapan fotoğrafçı sayısında artış yaşanmıştır.

Fotoğraf ve bellek arasındaki yakınlık oldukça aksiyomatiktir: Fotoğrafı anılarımızı korumak için çekeriz. Bu formülasyon, fotoğrafları yardımcı bellek ve fotoğrafçılığı bir hafıza tekniği olarak ele alır. Ancak, bu tür temel bir benzetme, fotoğrafın zamansallığını, mekansallığını ve maddiliğini açıklamada yetersiz kalır ve geçmişi anlatan belleğin aracılı yönlerini göz ardı eder. Bellek ve fotoğrafın birleşimini tanımlamanın zorluğu, ikisinin de statik bir öze sahip olmaması gerçeğinde yatmaktadır. Hem hatırlama hem de fotoğrafçılık doğası gereği dinamik süreçlerdir. Bazıları için fotoğraf, geçmiş olayları somutlaştıran temsili bir görüntü iken, diğerleri için fotoğrafın maddiliği ve toplumsal kullanımları, anılarımızı sürekli olarak yeniden şekillendirme biçiminde eşit derecede önemlidir. Yeni jenerasyon için, hafıza ve fotoğrafçılık arasındaki yakın ilişki oldukça aksiyomatiktir. Hatıralarımızı korumak için fotoğraf çekeriz. Böyle bir varsayımsal inanç, bir fotoğrafı yakalama anını, deneyimin hafıza olarak kaydedilmesiyle eşitler, bu yüzden fotoğrafı görmek, hatırlama eylemine karşılık gelir (Shobeiri, 2023, s. 2). Yansıyan ışıklar ve titreşen görüntülerden oluşan filmler, süre bittikten sonra yitip gider. Fotoğraf biriktirmek ise adeta dünyayı biriktirmek gibi anılarımızı, geçmişimizi bize sürekli hatırlatan ve ucuza mal edilebileni saklanabilen nesnelere (Sontag, 2008, s. 2).

3.1. Fotoğrafta Analog Dönem

Analog fotoğrafçılık, dijital teknolojilerin öncesinde fotoğraf çekmek için kullanılan geleneksel bir yöntemdir. Analog fotoğrafçılıkta görüntüler gümüş iyodür, gümüş halojenürler gibi bileşikler kullanılarak kimyasal işlemler sonucunda elde edilir. Bu aşamalar, bilişsel ve motor becerilerin yoğun olarak kullanıldığı, daha yavaş ve daha manuel bir süreçle yürütülmektedir (Darmavan vd., 2023, s. 223). Analog fotoğraf makinesi ile çekilen görüntüler boş film yüzeyine kaydedilir ve ardından film banyo sürecinden geçirildikten sonra negatifi oluşturulur nihayetinde fiziki olarak ışık geçirmeyen karanlık odada bu filmler fotoğraf kartına tabedilerek pozitifi elde edilir (Toprak, 2018, s. 22) Bu aşamaların kendi içinde birçok işlem basamakları bulunmaktadır. Fotoğraf makinesinden çıkartılan film karanlık odada kutudan çıkartılıp tamamen el yordamıyla spirale sarılarak tanka yerleştirilir. Daha sonra aydınlık ortamda yeterli ısıya ulaşmış ve sulandırılmış su tankının içine konan film ajitasyon işlemiyle birlikte kimyasalla temas ettirilerek kimyasal tepkimenin gerçekleşmesi sağlanır. Son aşama olan baskı aşamasında renk değerleri, açık/koyu bölgelerdeki detaylar dikkate alınarak filmin kopyası kâğıt üzerine alınır (Ürper, 2018, s. 179).

Analog fotoğrafçılık icat edilmeden önce kireç taşı üzerine yağlı mürekkeple çizilen ve litografi adı verilen baskı tekniği uygulanmaktaydı. Fotoğrafın icadıyla birlikte sanatsal işlevler insan eline bağımlı olmasından kurtularak “tek bir kameradan bakan göze” devretmiş oldu (Benjamin, 2013, s. 46).

Analog fotoğrafçılık ilk keşfedildiği yıllarda “doğanın kalem” olarak anılmaktaydı. Lascaux ve Altamira mağaralarında çizilen resimler insanoğlunun 15.000 yıldır imge ürettiğini göstermektedir. Platon’un mağara alegorisinde gölge gerçeklikle aynı kavram olarak ele alındığında, analog fotoğrafçılıkta ışık doğa yoluyla iki boyutlu resmetme sanatı şeklinde adlandırılmaktadır (Turan, 2011, s. 20). Analog fotoğrafta elde edilen görüntülerin anlık olarak görüntülenmesi mümkün olmamakla beraber çekim sayısı da sınırlandırılmıştır (Çimen, 2020 (b), s. 530). 1930'larda 35 mm Leica'nın piyasaya sürülmesi ile hızlı hareket eden aksiyonu yakalamayı kolaylaştırarak, görüntülerin çok daha büyük ve işlevi az olan kameraların pozlanmış görüntülerinden uzak daha spontane ve akıcı hale gelmesi sağlanmıştır (Curtin, 2011, s. 2). Yeni fotoğrafçılık olarak tanımlanan analog fotoğraf teknolojisinde gözün keşfetme ufku fazlasıyla genişlemiştir. Çekim öncesi ve çekim sonrası manipülasyonun reddedildiği analog fotoğrafçılık bu özelliğinden dolayı doğrudan fotoğraf olarak nitelendirilmektedir (Çimen, 2020 (a), s. 20).

3.2. Dijital Fotoğrafçılıkta Fotoğraf Üretme

Yirminci yüzyıl, modernizmin çözülme sürecini yaşadığı bir dönem olarak öne çıkar. Bu süreçte rasyonel ve düzenli bir dünya algısı yerini daha çok parçalı, düzensiz ve çok katmanlı bir düşünce biçimine bırakmıştır. Modernizmin değerlerinin erozyona uğraması, özellikle iki büyük dünya savaşının ardından hız kazanmıştır. Bu savaşlar, insanlığın ilerleme ve akıl yoluyla ulaşabileceği büyük ideallerin temellerini sarsmış, insanlık tarihine dair umutları ciddi şekilde zedelemiş ve postmodernizmin saldırısına maruz kalmıştır (Alanka, 2015, s. 185). Gerçekliğin temsil edilmesinde 150 yıllık kimyasal fotoğrafın yerini alan dijital fotoğraf makinelerinde yer alan görüntü algılayıcılar sayesinde fotoğraf çekilen nesnenin ne olduğu bilgisi verilmesiyle anamnez (bilgiyi çağırma, geri getirme) anlayışı örtüşmektedir.

Dijital kamera görüntüyü veri şeklinde algoritmik olarak tasarlanan hafıza kartına depolayan bir kamera türüdür. Film kimyasallarını ışığa maruz bırakan analog kameranın aksine, dijital kamera, ışığın yoğunluğunu ve rengini kaydetmek için dijital optik bileşenler kullanır ve bunu piksel verilerine dönüştürür. Dijital fotoğraf makinelerindeki vizör (bakaç) ve likit ekran sayesinde bir görüntünün eş zamanlı olarak ekranda gözükmesi mümkündür. Dijital fotoğrafçılıkta fotoğraf sayısı analog fotoğrafa kıyasla neredeyse sınırsızdır (Çimen, 2020 (a), s. 19). Dijital bir kamera sadece pasif bir kayıt cihazı değildir. Fotoğraf çekmez; fotoğraf üretir. Sensör dizisi, tıpkı filmin yaptığı gibi bir aydınlatma desenini yakalar, ancak bu, görüntüyü oluşturan sürecin yalnızca başlangıcıdır. Mevcut dijital kameralarda, tüm algoritmik sihirbazlık, dijital fotoğrafların özünü oluşturmaktadır (Rubistein & Sluis, 2013, s. 38).

Dijital görüntüler, ister dijital bir kameradan, filminden veya baskıdan taranmış, bir video kameradan çekilmiş fotoğraflar veya Web'den alınmış bir şey olsun elektronik olarak saklanan herhangi bir sanat eseri olarak tanımlanabilir. Dijital fotoğrafların avantajları şu şekildedir (Bamberg, 2006, s. 7):

-Görüntünün rengini veya boyutunu değiştirebilir, bulanıklığı kaldırabilir, photoshop vb. uygulamalar sayesinde vektörel olarak değiştirip yapılandırabilir.

-Bozulmadan sonsuza kadar saklanabilmektedir. Dijital görüntüler geleneksel sert kopyalar gibi kırılmaz, bükülmez veya ufalanmaz.

Son yıllarda, dijital kameralar hem amatör hem de profesyonel fotoğrafçıların fotoğraf çekme biçiminde büyük bir fark yaratmıştır. Geçtiğimiz yüzyılda, ciddi fotoğrafçılar için en önemli buluş 35mm SLR idi (Hedgcock, 2005, s. 7). Dijital tek objektifli refleks fotoğraf makineleri (Digital Single Lens Reflex, DSLR) tüm kullanıcılar içerisinde en çok tercih edilen dijital fotoğraf makinesi türüdür. Bu tip dijital makinelerinin tercih edilme sebeplerinden en önemlisi objektiflerinin sabit olmayıp değiştirilebilir olmasıdır (Kanburoğlu, 2013, s. 48).

Analog kültürde genellikle depolama ile görüntüleme arasında, örneğin negatif ile baskı arasında nedensel bir ilişki vardır, ancak algoritmik kültürde ilişki sadece keyfi olmaktan çıkıp, yazılımın yeni boşluğuna veya algoritmik olarak etkinleştirilmiş iş sürecine bağımlı hale gelmiştir (Rubistein & Sluis, 2013, s. 28).

Dijital sensördeki kayıtlı veriler, insanlar tarafından bir fotoğraf olarak algılanacak şekilde algoritmik olarak tasarlandığı için fotoğraf işlevi görür. Dijital kameraların devreleri ve yazılımları, bu tür verileri tanınabilir bir şeye dönüştürmek için duyuşsal bilgileri işler ve bu da bizim tarafımızdan bir görüntü olarak algılanır (Değirmenci, 2017, s. 555). Dijital fotoğraf makinelerinde belleği üç ayrı modu bulunmaktadır. Bunlar; bellek (memory), hatırlama (remembering) ve geri çağırma (recalling). Birçok şeye dair hatıralarımız vardır. Deneyimlemiş olduğumuz şeylerin çoğunu hatırlarız ve bazen de onları geri çağırırız yani kabaca onları zihnimize çağırırız. Her iki durum da bir tür kapasite zihinsel bir "yeti" olarak tasarlanan belleğimizin gücünden dolayı bize uygulanır. Hiçbir zaman kendilerini geri çağırma fırsatımızın olamayabileceği; buna karşın kendilerini hatırladığımız, yalıtılmış bir şekilde tek başlarına duran olaylar vardır. Ama onlar gerektiğinde geri getirilmeye (retrieved) hazır bir halde belleğimizin deposunda beklerler. Bilgiler geri getirildiklerinde anında onlara dair bir hatıramız olduğu açığa çıkar (Audi, 2018, s. 66)

Gelişen teknolojiler fotoğraf üretim yöntemlerini, birikimi ve paylaşımlarını da büyük değişiklikler yaşanmasına neden olmuştur. Belleğin ve hatırlamanın bir aracı olan fotoğraf, günümüz dijital çağında hemen her türlü iletişim aracıyla elde ediliyor olmasına bağlı olarak toplumsallığı belirleyen bir öge olarak araçsallaşmış ve an'ın yeniden üretimi gerçekleştiren bir araca dönüşmüştür (Şendeniz, 2015, s. 26).

Günümüz fotoğrafçılık alanında yapay zekâ önemli bir yer tutmaktadır. Arthur Samuel, yapay zekanın makinelerde uygulama yöntemine "makine öğrenimi" adını vermiştir. Makine öğrenimi; makinelerin çeşitli algoritmalarla programlanmaya gerek kalmadan öğrenmelerini ve insan zekasını simüle eden bir sistemdir (Işık, 2023, s. 279). İnternette, sosyal medya platformlarında karşımıza çıkan öneriler veya gönderiler makine öğrenimi modeliyle hazırlanmaktadır (Gökalp, 2022, s. 12).

Sonuç

Fotoğraf teknolojileri ister boyutlarına ister bakaç sistemlerine ister objektif sistemlerine isterse de kayıt sistemlerine ilişkin ele alınsın bu teknolojilerin felsefe ile yakın ilişkisi vardır. Örneğin bakaç sistemleri gerçeğin yanılısamalı, objektif sistemleri gerçeğin değişmeli, kayıt sistemleri ise bilginin durumuyla ilişkilidir. İlk dönem fotoğraf tartışmaları daha çok makinelerin boyutu, bakaç ve objektif sistemleri üzerineyken son dönem tartışmaları ise daha çok fotoğrafın gerçeklikle var olan ilişkisi ve fotoğrafik bilginin durumuna ilişkindir (Çimen, 2020). Görüntüler geleneksel olarak doğası gereği analogdur; belirli yüzeylerdeki fiziksel işaretler ve işaretler tarafından oluşturulurlar ve bu işaretler onları taşıyan yüzeyden ayrılamaz. Ancak dijital ortam fiziksel özellikleri iletmez; bunun yerine bilginin dönüştürülmesini, fiziksel özelliklerin keyfi sayısal kodlar aracılığıyla sembolleştirilmesini içerir (Değirmenci, 2017, s. 555). Görsel kültürün en önemli aracı olan fotoğraf, yalnızca gerçekliği yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda bir sanat biçimi olarak bireylerin duygularını, düşüncelerini ve yaratıcılıklarını yansıtır. Boş sayfa veya boş levha olarak *Tabula Rasa*, eğitim ve öğretimden önce dini ve ahlaki ilkelerin yokluğunun bir imgesidir (Duschinsky, 2012, s. 514). İnsan zihninde bilginin sonradan oluştuğunu savunan Descartes'in bilgi kuramı ile analog fotoğrafın çalışma düzeni olarak örtüşmektedir. Analog fotoğraf boş film üzerine diyaframdan gelen ışığı işleyerek görüntüyü oluşturur. Görüntü oluşmadan önce film *Tabula Rasa* gibi boş bir levhadan ibarettir. Sokrates insanda var olan bilgiyi ortaya çıkartmayı doğum sancısı çeken kadınlarla özdeşleştirmiştir. Maieutik sanatta amaç anımsama temelinde doğurtma yöntemiyle gizil olanı ortaya çıkarmaktır (Aydın, 2008, s.7). Tıpkı Sokrates'in Maieutik prensibinde olduğu dijital fotoğraf algoritmasında da veriler önceden makineye yüklenmiştir. Algılama algoritması sayesinde (Real Time Realization Of Image

Processing) dijital fotoğraf makineleri bir cismi tanıyabilir ve ne olduğu hakkında bilgi verir. Analog ve dijital fotoğrafın gerçeklikle ilişkisi daha önceki çalışmalarda ele alınmıştır. Ancak analog ve dijital fotoğraf makinesinin çalışma prensiplerinin bilgi kuramları bağlamında karşılaştırılması literatürde yer almamıştır. Bu yönüyle çalışmanın akademik alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Adjukiewicz, K. (1994). *Felsefeye giriş temel kavramlar kuramlar* (3. Baskı). (A. Cevzici, Çev.). Gündoğan Yayınları.
- Akalın, T. (2013). *Fotoğraf*. Hangar Kitap.
- Akto, A. (2020). Sokrates felsefesinin dinamikleri. S. Öztürk (Ed.). *Sosyal ve beşerî bilimlerde teori ve araştırmalar içinde* (ss. 3-19). Gece Kitaplığı.
- Alanka, Ö. (2015). Postmodern fotoğrafta mitosun yeniden üretilişi: annie leibovitz örneği. *Ekev Akademi Dergisi*. 19(64), 183-194.
- Arslan, A. (2009). *Felsefeye giriş*. Adres Yayınları.
- Atış, N. (2015). Descartes felsefesinde cogito ve tanrı'nın konumunun bilgi ve inanç konusuna etkisi. *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*. 5(1). 1-15.
- Audi, R. (2018). *Bilgi teorisine çağdaş bir giriş*. H. Y. Başdemir (Ed.). (M. Tuncel, Çev.). Nobel Akademik Yayımcılık.
- Aydın, H. (2008). Sokrates'in felsefesi ışığında sokratik yöntem analitik bir yaklaşım. *Bilim, Eğitim ve Düşünce Dergisi*, 4(16), 1-8.
- Benjamin, W. (2013). *Fotoğrafın kısa tarihi*. (O. Akınhay, Çev.). Agora Kitaplığı.
- Berger, J. (2015). *Bir fotoğrafı anlamak*. G.Dyer. (Ed.). (B. Eyüpoğlu, Çev.). Metis Yayınları.
- Cevzici, A. (2013). *Bir bakışta felsefe*. Dumat Ofset
- Craver, B. D. (2014). *A priori/a posteriori*. dictionary of philosophy of mind. Wayland Baptist University
- Curtin, D. P. (2011). *The textbook of digital photography*. AbeBooks.
- Çakmak, E. (2021). Kant'ın yargı türlerinin eleştirileri üzerine bir inceleme. *ETHOS: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*. 15(2), 126-141.
- Çebi, C. (2022). A posteriori zorunlu doğruluklar var mıdır? *Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*. 1(1), 413-431. <https://doi.org/10.20981/kaygi.1073584>
- Çetin, U. (2022). Dijitalin dönüştürdükleri: analogdan dijital fotoğrafa süreklilik ve kopuş. *Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Kültürel Çalışmalar Dergisi*. 9(1), 215-234. <https://doi.org/10.17572/mj2022.1.215234>
- Çilingir, L. (2022). "Kendini bil!" buyruğu üzerine. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*. 34, 65-86. <https://doi.org/10.53844/flsf.1146539>
- Çimen, Ü. (2020 (a)). Analog fotoğraftan dijital fotoğrafa geçişte fotoğrafik gerçekliğin dönüşümü. A. Gülcü (Ed.) *Turkish studies-information technologies and applied sciences içinde* (ss. 15-37).
- Çimen, Ü. (2020 (b)). Cep telefonlarına entegre dijital fotoğraf teknolojilerinin gerçekliği değiştirmesi/güzelleştirmesi üzerine bir analiz: oppo marka cep telefonu reklamı. G. Gürçay (Ed.). *Karadeniz 3. uluslararası sosyal bilimler kongresi içinde* *Current Perspectives in Social Sciences*

- (ss.502-512). Ubak Yayınevi.
- Çimen, Ü. (2020 (c)). İletişimsel etki bağlamında mezartaşı fotoğrafları. *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 8 (3), 895-902.
- Çüçen, A. (2003). Bilgi kuramına giriş. *bilimname* II. 3, 3-12.
- Darmavan, Y. S., Piliang, Y. A., Saidi, Y. A., Mutiaz, I. R. (2023). Analog photography in the digital age: examining transformation, alienation and authenticity in modern photographic practice. *Indonesian Journal Of Art And Design Studies (Ijads)*. 2(2), 217-232. <https://doi.org/10.55927/ijads.v2i3.11019>
- Değirmenci, K. (2017). The ontology of digital photographs and images. *Art-Sanat Dergisi*. 8, 553-570.
- Değirmenci, K. (2018). Etnografik bir veri olarak fotoğraf: temsil, düşünümsellik ve gerçekçilik. *Antropoloji*. 36, s. 87-102. https://doi.org/10.1501/antro_0000000360
- Delmas, D. (2005). Why 1839? The philosophy of vision and the invention of photography. [Y. Lisans Tezi. Kanada: McGill Üniversitesi].
- Duschinsky, R. (2012). Tabula rasa and human nature. *Philosophy*. 87(4), 509-529.
- Gökalp, Ö. M. (2022). Makine öğrenmesi. *Gazi Üniversitesi, Gazi Bilişim Enstitüsü, Adli Bilişim Bölümü*, 1-14.
- Gülaçtı, İ. A. (2020). Dijital fotoğraflar ve bilgisayar aracılığıyla üretilen görüntüler birbirinden ne kadar farklı?. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 13(69). 570-579. doi:10.17719/jisr.2020.3979
- Güvenç, Z. (2021). Manevi danışmanlığın felsefi temelleri bağlamında sokratik doğurtma yöntemi. *Türk Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi*. (3) 87-105.
- Hanke, M. (1990). Socratic pragmatics: maieutic dialogues. *Journal of Pragmatics*, 14(3), 459–465.
- Hedgecoe, J. (2005). *The book of photography*. Dorling Kindersley Limited
- Ionescu, C. (2017). Elenchus, recollection, and the method of hypothesis in the meno, *article in plato journal*, 7(17), 9-29.
- Işık, A. (2023). Yapay zekâ ve makine öğreniminin güncel fotoğraf uygulamalarına etkisi. *Bodrum Sanat ve Tasarım Dergisi*. 2(2). 274-289. <https://doi.org/10.58850/bodrum.1283006>
- Kanburluoğlu, Ö. (2012). Türkiye’de 1960 sonrası fotoğraf. F. Bodur (Ed.). *Fotoğraf tarihi içinde* (ss. 232-256). Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Kanburluoğlu, Ö. (2013). *A’dan z’ye fotoğraf*. Say Yayınları.
- Kaptan, Y. (2019). Sayısal (dijital) fotoğrafçılık. H. T. Ünalın (Ed.). *Temel fotoğrafçılık içinde* (ss. 209-238). Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Keightley, E., & Pickering, M. (2014). Technologies of memory: practices of remembering in analogue and digital photography. *New Media & Society*. 16(4), 576-593.
- Kıral, B. (2020). Nitel bir analiz yöntemi olarak doküman analizi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 1 (15). 170-189.
- Kıyar, N. (2012). İlkel us ve sanat algısı bağlamında tabula rasa kurgusu. *Sanat Dergisi* (22), 135-146.
- Loeb, S., Dynarski, S., McFarland, D., Morris, P., Reardon, S., Reber, S. (2017). *descriptive analysis in education. a guide for researchers*. Washington, DC: U.S. Department of Education, Institute of Education Sciences, National Center for Education Evaluation and Regional Assistance.
- Nelson, A. (2017). Logic and knowledge. D. Kaufman (Ed.). *The routledge companion to seventeenth century philosophy içinde*. Rutledge.
- Richards, C. K. (2010). Socrates and 21 st century knowledge-building. explorations in human spirituali. *Global Vision Publishing*. 1-17.
- Sagers, S., & Patterson, R. (2010). Mechanics of a digital camera. *All Current Publications*. 1467-1470.
- Shobeiri, A. (2023). Photography and memory. *The Palgrave Encyclopedia of Memory Studies*. 1-10.

- Sontag, S. (2008). *Fotoğraf üzerine*. (O. Akinhay, Çev.). Agora Yayınları.
- Şendeniz, Ö. (2015). Bakmak, biriktirmek, paylaşmak: fotoğraf, bellek ve sosyal medya ilişkisi. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 21-31.
- Tagg, J. (1988). *The burden of representation: an essay on photographs and histories*. Palgrave Macmillan
- Tahko, T. E. (2011). A Priori and a posteriori: a bootstrapping relationship. *Int Ontology Metaphysics*, 12, 151–164.
- Tahko, T. E. (2020). A Priori or a posteriori? *The Routledge Handbook of Metametaphysics*. 353–363.
- Temizkan, V. (2016). Platon'un menon diyalogunda anamnesis kuramı. *Journal of Turkish Studies*. 11(2). 1173-1192.
- Toprak, M. (2018). Fotoğraf, fotoğrafın tanımı ve fotoğraf makineleri. H. T. Ünalın (Ed.). *Temel fotoğrafçılık içinde* (ss. 3-17). Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Turan, E. (2011). Fotoğraf: belleği olan ayna. *Sanat- Tasarım Dergisi*. 1(2), 19-24
- Ulutaş, S. (2019). Analog fotoğrafçılık. H.T. Ünalın (Ed.). *Temel fotoğrafçılık içinde* (ss. 123-139). Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Ültay, E., Akyurt, H., & Ültay, N. (2021). Sosyal bilimlerde betimsel içerik analizi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (10), 188- 201.
- Ürper, O. (2018). Karanlık oda tekniği ve uygulamaları. H.T. Ünalın (Ed.). *Temel fotoğrafçılık içinde* (ss. 149-171). Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Williamson, T., & Laquinto, S. (2012). *Williamson on the distinction between the a priori and the a posteriori. the priori in philosophy*. A. Casullo, J. C. Thurow (Ed.). Oxford University Press.
- Zamorev, A., & Fedukovsky, A. (2017). Socratic paradoxes: maieutic technique of communication. *technologies in a multilingual environment*. *Technologies in a multilingual environment içinde* (ss.163-176). doi:10.1007/978-3-031-26783-3_15